

VATAN

YILDIZLARDAN UZAK MI

MEHMET ÇETINKAYA

VATAN YILDIZLARDAN UZAK MI

Mehmet etinkaya

Bu Őeb de cuŐiŐ-i yadınla ağladım durdım

VATAN
YILDIZLARDAN
UZAK MI

MEHMET ETNKAYA

YITİK
HAZINE
YAYINLARI

VATAN YILDIZLARDAN UZAK MI

Copyright © Yitik Hazine Yayınları, 2011

Bu eserin tüm yayın hakları Işık Yayıncılık Tic. A.Ş. ye aittir.

Eserde yer alan metin ve resimlerin Işık Yayıncılık Tic. A.Ş. nin önceden yazılı izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.

Editör
Salih GÜLEN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Ahmet KAHRAMANOĞLU

Son Okuma
Ahmet ÖZDEMİR

ISBN
978-9944-766-32-6

Yayın Numarası
50

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası Sarnıç Yolu Üzeri No: 7
Gaziemir / İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Ocak 2011

Genel Dağıtım
Gökkuşuğu Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey / İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Yitik Hazine Yayınları
Bulgurlu Mahallesi Bağcılar Caddesi No: 1
34696 Üsküdar / İSTANBUL
Tel: (0216) 522 11 44 Faks: (0216) 522 11 78
www.hazineyayinlari.com
hazine@hazineyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

Takdim.....	9
Bir Uyanış Çılgılığı.....	9
İfade-i Meram.....	13
Esârete Kefâret Olsun Gözyaşlarım.....	19
I- Beyân-ı Muhtasar.....	20
II- Ateşin Düştüğü Yer	22
Işığın Sinesinden Geceye Savrulmak	28
III- Ardımda Karpatlar Önümde Prut	36
IV- Buz Cehenneminde Yanmak!	41
Harb-i Umûmi'yi Gören İhtiyardır.....	47
V- Medrese-i Üserâ	53
VI- Vahşetin Sivilcesi	65
a) İngiltere'nin Sivil Esir Politikası	69
b) Rusya'daki Sivil Esirler.....	101
c) Fransa'daki Sivil Esirler.....	114
Fransa'da Çanakkale Şehitliği!	118
Carcassone'daki Türk Şehitliği	121
d) Yunanistan'daki Sivil Esirler.....	122
VII- Ah Didâr-ı Hürriyet!	125
VIII- Bir Eve Dönüş Hikâyesi –Mevsûk Hikâye-.....	133
Çorumlu Mustafa	151
Fırat Kıyılarında... ..	151
Kutü'l Amâre	152
Son Durak; Myanmar-Meiktila!.....	159
Çok Şükür Allah'ım!.....	164
Mülâzım Râgıp	167
Kafkas Cephesi	167
Esâret Denilen Kâbus	170
Afgan Cihâdı.....	179

Antebli Eyüp Sabri	189
Ürgüplü Mustafa Fevzi	199
Mirliva İhsan Lâtif	209
Mülâzım Emin	219
Küçük Efendi	229
Nâm-ı Diğer; “İngiliz Kemal”	241
Denizin Ortasında Bir Kerbelâ	251
Netice-i Kelâm	257
Rüyâlardan destanlara sıçrayan kahramanlar	259
Bibliyografya	263

Mısır zindanlarında unutilan Yusulflar için...

TAKDİM

Bir Uyanış Çılgılığı

“*Vatan Yıldızlardan Uzak mı*” isimli bu eser; bir hasret, bir çile ve alev alev yanmanın türküsü... ‘*Anlayana sivrisinek saz..*’ makamında bir şok dalgası... İnsan; eğer vicdanı varsa, iz’anı varsa, bu kitapta silkinir gerçek manada kendini bulur. Tefekkürle yola revan olur, nimetlerinden ötürü Allah’a şükür makamına râm olur.

Ümid ederim ki okuyucu, bu eserin satırlarında yaptığı yolculuk neticesinde; “*İnsan çok câhil ve çok zâlimdir*”(Ahzab/72) âyetinin sırrıyla; insanoğlunun vahşette erişebileceği derekeyi idrâk eder. İstibdâtle, sefahetle ve dahi *zilletle* memzûç bir medeniyetin temsilcilerinin; bu coğrafyanın sakinlerine olan adavetleriyle neler yapabileceğini anlar, ona göre agâh olur. Kendine, hâline, yaşayışına, düşüncelerine çeki düzen verir.

Sarı Saltukların, Gül Babaların açtığı kapıdan Balkan coğrafyasına giren Osmanlı’nın; adaleti tesis etmek ve geçtiği yerlere serptiği çil çil kubbeler ile bir muhabbet medeniyeti kurmaktan maâdâ bir ameli olmadı. ‘*Guru bir cihangirlik gavgası*’ndan bilhassa kaçan, ‘*Gazâ ile Hakk katında rızâ*’ ikliminde soluklanan, elinin değdiği her beldeyi mâmur eden bu necip millet; bir gün tarihinin en müthiş katliamına maruz kaldı. ‘*1. Dünya Harbi*’ diye anılan vahşi boğazlaşmada; kökü kazınmak istenircesine, dönemin güçlü devletlerinin gadrine uğradı.

Yaşanan facianın mazlumları nokta-i nazarında; “*göreni ihtiyarlatan Harb-i Umûmi’nin hikmeti*” neydi pekiyi?

“*El cezâ-u min cinsü’l amel!*”

Yaşanan musîbetin hikmeti; üç mühim erkân-ı İslâmiyedeki ihmalimizdir: *Salât, Savm ve Zekât*... Zira yirmi dört saatten yalnız bir saati, beş vakit namaz için Hâlık bizden istedi; tenbellik ettik. Beş sene yirmi dört saat talim, meşakkat, tahrîk ile bir nevi namaz kıldırıldı. Hem senede bir ay oruç

için nefsimizden istedi; nefsimize acıdı. Keffareten beş sene oruç tutturdu. On ya da kırktan yalnız birini, ihsan ettiği maldan zekât istedi; buhl ettik, zulmettik. O da bizden müterâkim zekâtı aldı.”

Bu kitapta; savaşlarda döktüğü kan ile iktifa etmeyen devletlerin ruh hâlini, karşısındaki insana, Yaraticı'nın harika sanatlı bir eseri olarak bakamayan toplumların erişeceği zulme dair tabloları, insanlığın te-dennisine dair tavırları göreceksiniz... Buna mukabil, elinin altındaki esirlere yediğinden yediren ve giydiğinden giydirme gayretinden geri durmayan bir medeniyeti, düşmanın gemisi batarken denize dökülenle-re zarar gelir hassasiyeti ile top ateşini kesip yardıma koşan Anadolu er-lerinin büyüklüğünü, bir ateşkes sonrası sahadan yaralılarını toplarken düşmanının yaralılarına da şefkat elini uzatabilme erdemini, düşman memleketlerinde götürüldüğü esâret hayatından dönerken, ardında ka-lanlara gözyaşı döktürecek kıymetteki âlicenâblığı göreceksiniz ve mukaye-se imkânı yakalayacaksınız. Kalbinizi yumuşatacak olan gözyaşlarınıza mâni olmaya kalkışmayınız ve zinhar; evine dönemeyip yollarda kalan-lardan dualarınızı esirgemeyiniz.

“Ey bu vatanın gençleri! Frenkleri taklide çalışmayınız!

Âyâ, Avrupa'nın size ettikleri hadsiz zulüm ve adâvetten sonra, hangi akılla onların sefahet ve bâtil efkârlarına ittibâ edip emniyet ediyorsunuz? Yok, yok! Sefihâne taklit edenler, ittibâ değil, belki şuursuz olarak onla-rın safına iltihak edip kendi kendinizi ve kardeşlerinizi idam ediyorsunuz. Âgâh olunuz ki, siz ahlâksızcasına ittibâ ettikçe, hamiyet dâvâsında ya-lancılık ediyorsunuz. Çünkü şu surette ittibâmanız, milliyetinize karşı bir istihfaftır ve millete bir istihzâdır.” Feryadını, tarihin bağrından kopup gelen hatıralar ile âfâk-ı millete bir daha yükselten bu çalışma, millî hafızamızın üzerindeki nisyan perdesini aralaması cihetiyle önemli bir görev ifa etmektedir.

Hem Balkan Savaşı, hem 1. Dünya Harbi; Batı hayranlığının, körü körüne taklidin, bilgisiz ve kör yığınlar hâlinde Avrupa'nın kucacağına atılmanın, kendi kökünden, mazisinden kopmanın cezası olarak, Türk milletinin gıpta ettiği nice devletten ardı ardına yediği binlerce okkâlî tokattır. Bu millet böyle felaketler yaşadıkdan sonra hâlâ Batı'nın kapı-kulu olmaya özeniyorsa ne denir!

İşte bu kitap bu konuda kaleme alınmış, ender güzellikte eserler-den biridir. Belki de bir diriliş fisesidir. Yok yok... Sarsmak; kendine

getirmek hamlesi yahut da bir “*uyan!*” çığlığı, bir “*dikkat!*” feryadıdır. Dostunu düşmanını tanıma adına satır satır okunacak ve örnek alınacak bir ibret panoramasıdır.

“*Vatan Yıldızlardan Uzak mı*”, tuttuğu yol itibariyle orijinaldir, ilktir, rneksizdir. Okunması hem de dikkatle satır satır okunması ve ibret levhalarının kalb ve gönüllere nakış nakış dokunması dileğiyle...

Mehmet Erdoğan

İFADE-İ MERAM

Takvimler 02 Mayıs 2008’i gösterirken; yerli ve yabancı haber ajansları, bir ‘*son dakika haberi*’ geçmeye başladı:

“*Nargis kasırgası, Myanmar’ı vurdu!*”

Ülkenin neredeyse tamamını bir savaş alanına döndüren bu felaketin Myanmar’a(*Burma*) faturası çok ağır oldu. Maddi zarar bir yana, ölen sayısı 80.000’i aşmış; 56.000 civarında insanın da kayıp olduğu açıklanmıştı. Yaşanan felaketin şiddeti, kasırga sonrası uydudan çekilen fotoğraflarda dahi görülebiliyordu ve âdeta ülkenin haritası değişmişti. İlerleyen günlerde, bu büyük felaketin ayrıntıları gelmeye devam etti. Askerî idare engelini aşarak ülkenin en büyük kenti Yangon’dan görüntü almayı başaran Cihan Haber Ajansı; felâketin göbeğinde kalan Yangon’un; kasırga sonrasını yansıtan karelerle birlikte, şehirdeki Türk okulu “*Uluslararası Ufuk Koleji*”nde görevli öğretmen ve belletmenlerin fedakârlık destanını da duyuruyordu. Elektrik ve suyun normal zamanlarda bile kısıtlı olduğu ülkede hizmet eden bu eğitim gönüllüleri, fırtınada zarar gören okulu, -*felaketin ağırlığına rağmen*- üç gün gibi çok kısa bir zamanda yeniden eğitime hazır hâle getirmişlerdi. Anadolu’dan, Güney Asya’daki Hind Yarımadası’na uzanan bu muhabbet köprüsünü ve vatanından binlerce kilometre uzaktaki gencecik Ömer’lerin, Said’lerin, Çağatay’ların yazdığı destanı gözyaşları ile tefekkür ederken birden aklımıza geldi:

Myanmar’ın adını daha önce de duymamış mıydık biz? Nerede geçiyordu bu Myanmar?

Hâlâ hatırlamadınız mı? *Hani o, savaşın; insan ruhunu örseleyen dehşetini bütün dünyaya yaşatan 1. Cihan Harbi’nin farklı cephelerinde savaşırken, hiç ummadıkları vakitte ‘esâret’ ateşine düşen o yiğitleri!*

Bataklıkların diyârı Myanmar’a, *Meiktila*’ya, buzların ve beyaz ölümün diyârı *Vetluga*’ya, *Petersburg*’a, Sibirya’nın Kuzey Denizi kıyılarına, *Arhanjelsk*’e, *Chita*’ya, *Vladivostok*’a, Hazar Denizi’ndeki *cehennem adası*

Nargin'e, İtalya'nın lanetli adası Azinora'ya, kızgın çöller ortasındaki Seydibeşir'e, Maadi'ye götürülen on binlerce genç fidanı!

Onlar, büyük bir imparatorluğun son muharip neslini temsil ediyorlardı. Cepheye ilk geldiklerinde çocuk denecek yaştaydılar; ama yüz geri etmediler. Cepheden cepheye koşarken, barut dumanlarının altında, kan ve çamurla yağrularak büyüdüler. Hemen hepsi pervaneler misali atıldılar ateşin bağına. Galiçya'da dondurucu soğuğa, Çanakkale'de ölüm kusan dev toplara, Yemen'de kızgın çöllere gülüp geçtiler de bir Ramazan gününde oruçlu olduklarını unutup ecel şerbetini içiverdiler. Hani bıraksa-lar, hepsi Cennet bahçelerine akıvereceklerdi aynı coşkuyla; ama olmadı... Üstelik, bazılarınım imtihanı henüz başlıyordu. Adına esâret dedikleri azap ile kıvrandılar, *dağların ardında kalan vatana* hasretle çırpındılar.

Farklı iklim ve coğrafyalarda, şehadetin ardı sıra koşarken esâretin tuzağına düşüp de çok uzak diyarlardaki esir kamplarına götürülen bu insanların yanı sıra; Avrupa'ya veya Kafkasların içine dağılıp da bir şeyler yapmaya çalışırken savaşın sillesiyile; Sibirya'dan Kuzey Çin'e kadar uzanan şehirlere sığınmak mecburiyetinde kalan sivilleri... İngilizlerin *Knockaloe Sivil Esir Kampında* unutulmaları, Kuzey Çin'e hicret eden Erzurumlu Kaskaroglu Mustafaları, Abdullahoğlu Avni Efendileri...

Yıllarca süren bu esâretten sonra sağ salim evine dönenlerin yanın-da; dönüş yolunda, meselâ Amerika'da takılıp kalanları... Kapatıldığı esir kampından kurtulunca; geride bekleyeni kalmadığını düşünüp daha ileriye gidenleri; kendine yeni yurt olarak Sudan'ı, Cezayir'i, Somali'yi seçip Afrika'nın ya da Asya'nın içerilerine doğru yürüyenleri...

Hind Yarımadası'ndaki esâretinde kurduğu yuvasından; eşinden ve çocuğundan zorla ayrılacağını öğrenince kaçıp Hindistan içlerinde saklananları... Ve tabii bir de eve dönmeye takat yetiremeyip "Ah! O Yemen'de, Fîzan'da, Afganistan'da kalanları... Bildiniz mi?

Yavaş yavaş küllenmeye başlanan bu acıların üzerinden seksen doksan yıl geçmişti ki çilekeş Anadolu insanı, hâfızasının derinliklerine sürüklenen bu memleketleri, bir daha işitmeye başladı. Bu milletin; yıllar sonra, aynı yollardan geçip de elindeki meş'âleyi Kamboçya içle-rine kadar götüren altın neslin temsilcisi torunlarını görünce, rahmetli Barış Manço'nun tabiriyle; "aklımız şaştı!" Kader-i İlâhi, sanki bu gün-lere hazırlık nevinden olmak üzere; yıllar önce Ahmetleri, Hüseyinle-ri, İhsanları, Mustafaları bir emr-i vâki ile oralara göndermiş; onların

ardından yakılan ninniler, hasret türküleri ve dönebilenlerin hâtıraları ile Anadolu'nun hâfızasına o yerlerin adını kazıdı. Tarih, devrini tamamlıyordu anlaşılın; kim bilir?

***

Bu çalışmanın esas gayesi; “*Tarihsiz milletler, talihsiz milletlerdir*” ikâzının ardı sıra yapılan tarih okumalarında tesbit edilen bir “vak’a”yı anlatabilme gayretidir. Bilindiği üzere tarih; hem şanlı zaferlerin hem de büyük trajedilerin şahididir. İnsan, şahsî mâzisinin hoş olmayan sayfalarını pek hatırlamak istemez; aynen öyle de milletler dahi ekseriya geçmişinin acı sayfalarından uzak durur. Hâlbuki alınacak en büyük dersler ve hikmetler o nisyana terk edilmiş sayfalardadır.

İşte, Harb-i Umûmî'nin değişik cephelelerinde verdiğimiz yaklaşık 300.000 esir; bihaber olduğumuz bu nisyân sayfalarından sadece biridir. Onca acıya, hakarete ve dayanılması zor şartlara rağmen; esâret kısıncından kurtulup da evine dönebilenleri, *-zımmen de olsa-* yaşadıklarının yegâne mes’ulü olarak gördük. Gündelik hayatımıza; onlar hiç yokmuş, hiç yaşamamışlar gibi devam ettik. Hâlbuki yaşadıkları onca çile ve sıkıntıya rağmen tevekkül ile sarmalanıp hayatta kalan ve evine dönebilen o yiğitlerin, nasıl da hamiyetperver olduğunu anlayabilmek hiç de zor değildi. Bir kenarda unutulmuş bile olsa, kaleme aldıkları hâtıralarına bakmak yeterdi. İşte, biz bunu yapmaya çalıştık. Milletin gündemine girmeyi başaramamış bu hâtıralardan; ulaşabildiğimiz kadarını tarayarak; *bu kahramanlar, sizlerin huzuruna çıksın ve kendilerini anlatma fırsatı bulsunlar* istedik.

Tarihe; ‘geçmişte yaşanmış ve yine, geçmişte kalmış olaylardır’ nazarıyla bakmanın, umulan neticeleri bir anda çürüteceği âşikârdır. Doğrusu ise; ‘geçmişte olanın, bu güne bakan yönünü görebilmek’ olmalıdır. Geçmişte kalmaya râzı olmayan bu yiğit insanların, kaleme aldıklarını ya da anlattıklarını okurken, bizleri en ziyade düşündüren şu oldu: *Ya, esâreti yaşamamın ezikliği ile sussalardı?* Yazmayı sevmeyen bir toplumda yaşıyor olmalarına rağmen; yaşadıklarını gelecek nesillere aktarmayı görev bilen bu insanların mânevi huzurunda; şükân ve minnet hissiyle eğilmek ve onları rahmetle yâd etmek borcumuzdur. Şahsımızdan kaynaklanan hata ve eksikleriyle karşınıza gelen bu çalışmanın gerçek sahibi o civanmert insanlardır. Bu hâtıraların önemli bir bölümü, şu an itibarıyla bir kenarda unutulmuş olsa da yakın tarihi ve bugünü daha iyi anlama adına çok büyük öneme sahiptir. İradeleri mefluç eden esâreti, insanın ruhunu kavurup bedenini çürüten acıları; tekrar yaşamak pahasına

anlatanlara, anlatılanları derleyip toparlayan ve bu hâtıraların bugünlere ulaşmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyoruz.

Elinizdeki çalışma, pek bilinmeyen bu esaret trajedisini gündeme taşımayı gaye edinmiştir. Bunun için evvelâ esâretin genel manada ne ifade ettiği hususu incelenmiş; müteakiben Kuzey tundralarının, sıfırın altında 45 derecesinden güney çöllerinin 50 derecesine; buz çöllerinden kum çöllerine veya Uzak Asya'nın bataklıkları ile vahşi ormanlarına kadar uzanan geniş coğrafyanın, okuyucunun zihninde kısmen de olsa şekillenmesine gayret edilmiştir. İkinci bölümde ise iddialı ve tumturaklı cümleler kurmak yerine, bizatihi bu acıyı yaşayanları tarihin kürsüsüne davet etmenin daha doğru olacağı tespiti ile o yılları anlatan hatırat türü eserler taranmış ve bilhassa esâret günlerine dair satırlar nazara verilmiştir. Kahramanlarımızın, öğrencilik veya ilk gençlik çağlarından başlayan; askerlik, savaş, esâret, eve dönüş ve sonrası şeklinde devam eden *bu hatıraların*; bilhassa esâreti anlatan bölümlerinden seçilen cümleler kurgulanıp çekilen çilenin birinci ağızdan dinletilmesi gayesi güdülmüştür.

Bu noktada yaşadığımız en büyük sıkıntı; bir kısım önemli hatıratın piyasada bulunmadığı gerçeğiydi. Geçmiş yıllarda yapılan baskılar yenilenmemiş ve bu eserler, uzmanların veya ismen arayanların bulabileceği kütüphane raflarına terk edilmişlerdi. Bu sıkıntıların girdabında kıvranırken; hatta vazgeçmeye hazırlanırken elimizden tutan muhterem insanlar; Prof. Dr. Davut Ayduz, Doç. Dr. Aziz Kılıç ile ihtiyacımız olan eserlere ulaşabilmemizdeki desteklerinden dolayı Doç. Dr. Ömer Çakır'a ve bilhassa heyecanıyla yolumuza ışık tutan Murad Muhsin Beyefendiye, şu kırık dökük kelimelere sığdıramayacağımız teşekkürlerimizi sunmayı bir borç biliriz.

Bu çalışmada yer verilen pasajlardan sonra eminiz ki okuyucu, bu hatıraların tamamına ulaşmak ve bu kahramanları tam manasıyla tanımak isteyecektir. Bu noktada; okuyucunun istifadesini ve bu hatıralara ulaşabilmesini temin maksadıyla çalışmamızın sonunda bir de bibliyografya teşkiline soyunduk.

Elhasıl; nisyânı kaldırarak, okuyucunun bu yiğit insanlarla tanışmasını sağlamak ve hatıralardan beklenen istifadeye ulaşmak adına bir nebze olsun katkımız olursa eğer, *Hüseyin Sürek Dede*'ye ve diğerlerine olan borcumuzu hafifletme adına bahtiyâr oluruz.

Mehmet Çetinkaya

Kasım - 2010 / Çanakkale

BİRİNCİ BÖLÜM

ESÂRETE KEFÂRET OLSUN GÖZYAŞLARIM

- I- Beyân-ı Muhtasar
- II- Ateşin Düştüğü Yer
- III- Ardımda Karpatlar Önümde Prut
- IV- Buz Cehenneminde Yanmak!
- V- Medrese-i Üserâ
- VI- Vahşetin Sivilcesi
- VII- Ah Didâr-ı Hürriyet!
- VIII- Bir Eve Dönüş Hikâyesi

VATAN YILDIZLARDAN UZAK MI

*“Garîbem, bîkesem, zâîfem, nâtuwanem, el’amân gûyem, af vîi cûyem,
meded hâhem, zîdergâhet Îlâhi!”¹*

---

¹ – “Garîbim, kîmsesizim, güçsüzüm, el-eman diyorum; af diliyorum, yardım istiyorum senin dergâhından Ey İlahî!” (Bedüzzaman Said Nursî’nin; Harb-i Umûmî’de, Rusya’nın Şark-ı şîmâlisindeki Kosturma’da, Volga kıyısındaki Tatar Câmîi’sinde bir esâret gecesi münâcâtı!)

ESÂRETE KEFÂRET OLSUN GÖZYAŞLARIM

“1914 yılı Haziran ayının sıcak günlerinden şikâyet eden insanlık, asıl cehennemın usul usul yaklaştığının farkında bile değildi. Sırlı öğrenci Princip’in silahından çıkan mermilerle Sarayevo meydanına yığılan Avusturya-Macaristan tahtının veliahdı Arşidük Ferdinand, devrilen ilk domino taşı oldu ve cehennemın kapıları ardına kadar açılıverdi. İngiltere, Almanya ve Fransa arasında, yıllardır üstü örtülü olarak devam eden çekişme, farklı ittifaklarla gün yüzüne çıkmış; siyâset adamlarınca “kaçınılmaz” olarak kabul edilen ve “1. Cihan Harbi” denen vahşî hesaplaşma başlamıştı.

Bu yangından uzak durmaya çalışan Osmanlı Devleti ise, 02 Ağustos 1914’te Almanya ile imzaladığı anlaşma sonrasında; ‘silahlı tarafsızlık’ ilân etmiş ve hemen genel seferberlik uygulaması başlatmıştı. Fakat Osmanlı’nın; bekleyen bir ülke değil de sıcak çatışmaların yaşandığı bir cephe olmasını isteyen Almanya, bu süreci hızlandırmak maksadıyla geliştirdiği planla; yani İstanbul’a gönderdiği iki zırhlının yardımıyla Devlet-i Aliyye’yi ateşin ortasına itivermiştir. Gönderine Osmanlı bayrakları çekilen ve Alman mürettebatına da Osmanlı üniforması giydirildikten sonra Karadeniz’e açılan Goben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) zırhlıları, Rus liman şehirlerini bombalamış ve Almanya, Ekim 1914’ün son günlerinde gayesine erişmiştir.

Evet... Osmanlı Devleti bir anda, en şiddetli çarpışmaların yaşandığı cephelere ev sahipliği yapar konumuna düşmüş; Çanakkale’deki, Gallicya’daki, Kafkaslardaki, Irak’taki, Yemen ve Kuzey Afrika’nın uçsuz bucaksız çöllerindeki taraflardan biri, Devlet-i Aliyye oluvermiştir. Bu savaşa; 10 cephede 3 yıl direnen Osmanlı Devleti, nihayetinde; telâfisi zor yaralarla, 30 Ekim 1918’de, Limni Adası’nın Mondros Limanı’nda

bekleyen Agamemnon² zırhlısında masaya oturdu ve “Mondros Ateşkes Anlaşması”³’ni imzaladı.”

I- Beyân-ı Muhtasar

Osmanlı Ordusu; 1. Cihan Harbi’ne girdiği Kasım 1914 itibariyle, 2.850.000 asker mevcudundaydı. Kuzeyden güneye, doğudan batıya yayılan bu vahşi hesaplaşma coğrafyasında, en şiddetli cephe savaşlarına muhatap olan Osmanlı ordusunun; sular durulduğunda ortaya çıkan kayıpları ise ürperten seviyededir. Şehit sayısı: 500.000; hasta, yaralı, kayıp, firar ve esir sayısının toplamı ise: 1.565.000’dir! Eli ayağı tutar vaziyette eve dönen az sayıdaki gâzi ile birlikte; ürkütücü boyutlardaki verem, zatürree, sıtma hastası ve savaş sakatı insanın varlığı, Anadolu’nun; 11 milyon olan savaş sonrası nüfusuyla kıyaslandığında yıkımın büyüklüğünü anlamaya yetecektir.³ Biz, 1. Cihan Harbi’nin bu bilinen safahâtını bir kenara koyuyor ve dikkatimizi, gözden kaçan bir başka büyük trajediye çeviriyoruz: *Devlet-i Aliyye Orduları, bu kavgadan; sadece yüz binlerce şehitle ya da yaralı ve sakat bir nesille kurtulamamıştır. ‘Gök ekini biçer gibi’ toprağa serilen yüz binlerce Mehmet’in yanı sıra; bir başka yüz binlerin acısı kavramıştır yürekleri: esâret!*

ATASE, Kızılay ve Kızılhaç arşivlerindeki “esâret” başlığıyla önümüze çıkan istatistikî bilgiler ürperticidir:

• İngilizlerle savaştığımız; Irak, Sina, Filistin, Çanakkale, Suriye ve Yemen cephelerinde, İngiltere’ye esir düşen Mehmed sayısı 134.000’dir.

• Rusya ile savaştığımız Doğu (*Kafkas*) Cephesi’nde ise 200.000 civarında kaybımız vardır ve bu yekûnun yaklaşık 65.000’ini esirler

² H.M.S. Agamemnon, 18 Mart 1915 sabahı Çanakkale Boğazı’na saldıran işgal donanmasının önde gelen zırhlılarından. Ancak bu dev zırhlı, ciddi yaralar alarak geri çekilmek zorunda kalacaktır! Yaraları onarılsa da temsil ettiği misyonun kırılan gururu, ziyâdesiyle ciddiye alınmış olmalı ki Osmanlı Heyeti, kara dururken bu gemide masaya oturmaya zorlanmıştır. Aslına bakarsanız, Agamemnon ismine âşinalığımız çok daha öncelere dayanır. Bilinen ilk dünya savaşında, Truva(Çanakkale)’ya saldıran birleşik ordunun komutanı da Miken Kralı Agamemnon’dur! Homeros’tan öğrendiğimize göre; yıllarca süren bu savaşta Truvalılar pes etmeyecek ve nihayetinde bu kirli savaştan geriye; kazananların adı değil tahta atı kalacaktır.

³ Cemalettin TAŞKIRAN; Ana Ben Ölmedim, İstanbul-2001 sh.48.& ATASE; K.1827, D.9, F.1-24

oluşturmaktadır. Üstelik bu sayıya, anılan bölgeden toplanan 60.000 civarındaki sivil esir dâhil değildir.⁴

Neticede, İngiltere başta olmak üzere; Fransa, İtalya ve Rusya'daki esir kamplarına savruluveren *Türk esir toplama*; yaklaşık 205.000'dir. Bu sayıya, İtilaf Devletleri dâhilinde veya sıcak savaş bölgelerinde esir edilen 100.000 civarındaki sivil de dâhil ettiğimizde bu yekûn 300.000'le ulaşacaktır. Bir de "kayıp" olarak kayda geçen 60.000 Mehmed daha vardı ki şahsi kanaatimize göre onlar, muhtemelen şehid olmuş; ancak kayda geçirilememiştir. 1930'lu yılların sonlarına kadar devam eden bu esaret ateşinde kavru lan esirlerden; hâlâ hayatta olan ve eve dönebilenlerin toplamı ise 135.000 civarında gerçekleşecektir!

***

Gelibolu'da, top namlularından fıskıran yüzlerce okkalık mermiydi ölüm!

Sarıkamış'ta ise beyaza büründü öyle geldi!

Sinâ'da, *Kuti'l Amâre*'de şarapnel yağmuru oldu, kum fırtınası oldu; yumuldu Mehmed'in gözüne! Açlık oldu, susuzluk oldu; sarıldı kınalı kuzuların boğazına!

Bütün bunlar yetmezmiş gibi, 'esâret' diye bir mefhum daha çıktı karşılarına. Bir anaför gibi çaktı içine on binleri ve savurdu bataklıkların diyârı Myanmar'a... Buzların ve beyaz ölümün diyârı *Vetluga*'ya... Cehennem adası *Nargin*'e... kızgın çöller ortasındaki *Seyd-i Beşir*'e...

...

Sürme çekmiş kına ile süslemişti elini

Olmuş idi tel duvaklı nurlu şehid gelini

Dedi, Ahmed beni artık ahrette beklesin

Ben onunum, utanmasın beni Hakk'tan istesin

Kaderim bu, şehid olmuş benim şanlı yiğidim

Kız kalırım varmam ele ben de canlı şehidim!

*Manastırlı M. Hasib*⁵

⁴ Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh.49-50.& Gürsel GÖNCÜ; *Esir Türkler*, Atlas Dergisi; 101. Sayı(Ağustos-2001) - 104. Sayı(Kasım-2001)

⁵ Manastırlı M. Hasib; *Nâme-i Teşci*, Harp Mecmuası, Sayı:16

Şahâdet şerbetini içenler, makamların en yücesine uçtu. Gâziler ise yarım yamalak bedenleri ve buruk bir gururun tesellisiyle evlerine döndüler. Pekiyi ya esirler? Daha o anda, hasret türkülerindeki meçhul silüetlere dönüverdiler. Fakat tarih unutsa da analar, dillerindeki vuslat niyazıyla beklediler kapılarının önünde. Yavuklular, kınalı gelinler, son nefesine kadar sevdi bu erleri. Yan bitişiğindeki komşusuna giderken bile, babasını hiç görememiş oğullarını tembihlediler yıllarca. Bu vefalı eşler, gün gelip de son nefesin derdine düşünce ve o oğullar ile torunları başucunda, dudakları duada bekliyorken... Ve bir ömre nakarat olmuş o öğütler son kez dillendiriliyorken... Gözler uzaklara bir yerlere daldı, derken... Diğerlerinin göremediğini gördü ve elleriyle üstünü başını düzeltirken son sözler döküldü dudaklarından:

– Geç kaldım ya Beyim! Hoş geldin, sefâlar getirdin!

Bir başka evde bir başka acılı kadın; erinin en sevdiği yemeği pişirdi her gün bıkmadan usanmadan. Her akşam sofraya bir tabak daha getirdi. Özenle yerleştirdiği bu tabağa; sıcak yemeği koyup öyle bekledi Halil Çavuşunu!

Ya Halil Çavuşlar?

Tevekküle ve küçücük bir ümidin ışığına sarınan Halil Çavuşlar ise; gâh çölün ortasında, gâh Sibiryâ buzullarında, gâh Hint ormanlarında; etraflarını çeviren dikenli tellere baktılar yıllarca. Kum tepelerinin yerini buzlar aldı, balta girmemiş ormanlar aldı; ama hınçlı bakışların mihlandığı manzara hiç değişmedi: *tel örgüler!*

Kafese kapatılmış aslanlar gibi hırslandılar, çırpındılar ve kahroldular. Gözlerini ufuklara dikip dağların ardında kalan sevgililere haykırdılar:

– Ben *daha ölmedim!*

II- Ateşin Düştüğü Yer

Sadece Hakk'ın önünde boyun eğen Mehmedler için esâret zordu, hem de çok zordu; ama direndiler. Çileyi katık eden anaları için, geride bekleyen yavukluları için direndiler. Kaçtırdıkları şahâdet şerbetini, *'bir başka seferde bir başka siperde'* yudumlamak için direndiler. Hem esârete, hem de bu çok farklı coğrafyalara, mevsimlere direndiler.

Esâretin ilk şokunu atlatınca da *"yaşadığımı duyurmak"* derdine kapıldılar. Esir düşen erlerin, okur-yazar olanı yok denecek kadar azdı;

ama bilhassa subayların yardımıyla, binlerce mektup havalandı bu tel örgülerin içinden. Kızılay arşivi incelediğinde, sadece Hindistan-Myanmar'daki esir kamplarından biri olan Thatmyo Kampı'ndan, aylık ortalama 10.000 civarında mektup yollandığı görülecektir.⁶

İşte, Hindistan Bellary Kampında, 5401 numaralı esir (Binbaşı) *Nâzım Efendi*'nin eşine ve kızlarına ulaşabilen mektubundan birkaç satır:

“ ... Endişem ve işgâlât-ı zihniyem daima sizsiniz. Paranız var mıdır? İdareniz ne yoldadır? Mektebe ve namaza devamınızı terk etmeyiniz. Duadan geri kalmayınız. Allah(c.c) cümlemizin hâmisidir. İnşaallah görüşürüz. Bana mektup yazınız...”⁷

Gönderilen mektupların bir bölümü *-değişik sebeplerle-* sahiplerine hiç ulaşamadı ve hâlâ arşivlerdeki bekleyişini sürdürüyor. Yine; arşivlerde yer alan az sayıdaki rapordan anlaşılan o ki yaşadığını sevdiklerine duyuramayan bu esirler, bir süre sonra suskunlaşıp kabuğuna çekildi ve ağır psikolojik travmalar neticesinde geriye dönüşü zor cinnetlere sürüklendiler.⁸ Hiç bitmeyecekmişçesine bir yeknesaklıkta devam eden esâret hayatı, bir kurt gibi tahammülü kemiriyor; renklerin, yüzlerin, gözle görülen her şeyin basitleşmesi, gittikçe solan ve kuruyan hayata eklenen sefalet ile mağduriyetler esirlerin dimağını, mefkûresini ve şuurunu silerek gündüzlerini buhrana sürüklüyor, geceleri ise kâbuslara terk ediyordu. Esâret kısılcına yakalanmış bu yiğitler, akibetin meçhuliyeti ve korkusu altında, “ne olacağını?” düşünerek yakalandığı buhran fırtınasıyla müthiş bir uçuruma yuvarlanıyor; talihin kendisinden yüz çevirdiği ve mağlubiyetin bedeli olarak bir daha evine ve sevdiklerine kavuşamayacağı duygusu bir volkan gibi kaynayarak aklını ve sabrını her geçen gün biraz daha eritiyordu.⁹

“...Esâretten kurtuluş ümidi, ruhu evvelâ bir rüya gibi sarar. Sonra bu rüya bir ihtiras olur. Esirin gecelerini gündüzlerini dolduran bir ihtiras... Bu da çok sirmez ve arkasından kâbuslar gelir... Ben bu hayata katlanamıyorum. “vatan düşüncesi” hastalığı gittikçe artıyor, hiçbir şeyden zevk

⁶ Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 105.

⁷ Gürsel GÖNCÜ; a.g.m

⁸ ATASE; K.2480,D.400,F.1-1, F.1-19. (Thatmyo Üserâ Hastanesi'nde bulunan Tbp. Yb. Behiç Bey'in hastane defterine düştüğü kayıtlar)

⁹ İbrahim ARIKAN; Osmanlı Ordusunda Bir Nefer, İstanbul-2010, sh. 256.

almıyorum; uykum perişan. Kamp doktoru Avusturyalı bir hekim arkadaşım beni zayıflar pavyonuna ayırdı.”¹⁰

İngilizler, kampalara getirilen esirlerin ilk günlerdeki isyanlarına da kendilerine yakışır bir çözüm bulmuşlardı. Suçun (!) büyüklüğüne göre; önce dayak atılıyor, ardından elleri arkadan bir kazığa bağlanıyor ve gelip geçen herkesin bu zavallının yüzüne tükürmesi emrediliyordu! Kamp düzenini temin etme bahanesiyle sergilenen bu zulme, Mısır’ın sıcakları ve kümeler halinde gezen sinekler de eklenince, o vaziyette geçirilen saatlerin insanın onuruna ve metanetine vuracağı darbe az çok tahmin edilebilir.¹¹

□düsle □ekilen dikenli teller

Kamplarda sık karşılaşılan bir diğer vak’a da ‘*dikenli tel hastalığı*’ydı.¹² Sürekli etrafındaki tellere bakan esirlerde bir süre sonra; asabılık, çarpıntı, konsantrasyon bozukluğu, unutkanlık ve kâbus görmeler başlıyor; ardından da cinnet geliyordu. Bu hâlin, uzun yıllar devam ettiği de

¹⁰ Hüsamettin TUĞAÇ, Bir Neslin Dramı, İstanbul-1995 sh. 124-125.

¹¹ İbrahim ARIKAN; a.g.e sh. 246.

¹² Dikenli Tel Hastalığı (Barbed Wire Disease)’nı tıp literatürüne hediye eden (!) 1. Dünya Savaşı’dır. Alman ve İngilizlerin esir kamplarında uzun zaman çalışma fırsatı bulan İsviçreli Doktor A. L. Vischer’in yayınladığı “Dr. A.L. Vischer, John Bale; Barbed Wire Disease, Sons & Danielson, London-1919” adlı kitapçık sayesinde, hastalığa dair ayrıntıları tıp dünyası da öğrenmiş oldu.

kayıtlara geçmişti. Thatmyo (üserâ) Hastanesi'nde bulunan Tbp. Yb. Behiç Bey'in hastane defterine düştüğü kayıt bu hastalığa dair ilk ipuçlarını vermektedir:

“...Esir olarak Thatmyo'ya ilk duhulümde nazarıma çarpan hal; umûm zâbitân ve efradda asabiyyetin fevkalâde kötü olmasıdır... İntihara tasaddi ile muvaffak olamayanlara sorulduğunda, 'Ne yapayım? Bu hayattan bıktım. Sabah akşam şu tel örgüyü seyredemeyeceğim için ölmek istedim' cevabını verir...”¹³

Bahse konu “Tel hastalığı”; Filistin Cephesi 3. Kolordu Baştabibi iken esir düşen ve Burma'dan binlerce kilometre uzaktaki bir başka İngiliz kampına yani Mısır'daki Seyd-i Beşir Kampına götürülen (Yarbay) Kadri Kemal Bey de şöyle anlatıyor:

“... Tel örgülerle tahdit edilen bu hayata tahammül etmek, öyle her şahsın iktidârında değildir. Bazı esirler, geçici cinnet haline sürükleniyor; hatta az da olsa intihara meyleden çıkıyor. Önemli sayıda askerin, sürekli tel örgülere bakmaktan doğan akıl hastalıklarına dâçar olduğu görülmüyor. Askerimiz sabırlı ve mütevekkil olduğu halde, otuz ikisinde “emrâz-ı akliye” vakası yaşanmıştır...”¹⁴

Bu tür bunalımlara ilâveten; daha önce adını hiç duymadığımız hastalıklar, sebebi bilinmeyen ya da bildirilmeyen ölümler de devam ediyordu. Meselâ İngilizlerin kontrolündeki Mısır kamplarında, çok yoğun yaşanan dizanteri vakalarının yanı sıra; sadece Türk esirlerde görülen ve “Pellegra” adıyla kayıtlara geçen bir hastalıkla karşılaşırız. Yetersiz beslenen ve domuz eti yemeye yanaşmayan Türk esirlerin aç bırakılarak; Çöl sıcaklarının da etkisiyle çok çabuk bozulan, kokmuş at ve katır etlerini yemeye zorlanmalarından kaynaklanan ve uyuza benzeyen bu hastalık çok şiddetli seyretmiş, esirleri kırıp geçirmişti.¹⁵ Bu acı hadiseyi, savaşlar ve türlü acılar ile dolu bir hayatın kahramanı ve “Osmanlı Ordusu'nun Bir Neferi” İbrahim (Arıkan)'ın cümlelerinde de görebiliyoruz:

¹³ ATASE; K.2480,D.400,F.1-1, F.1-19.(Adı geçen kayıtlar.)

¹⁴ Gürsel GÖNCÜ; Esir Türkler, a.g.m

¹⁵ Prof. Eran DOLEV, The Story of Pellegra Among Turkish (Bildiri), Nisan-2000 (Pellegra hastalığı; diyare, dermatit ve demans sözcüklerinden oluşan “3D” olarak da tanımlanmıştır. Gastrointestinal sistem tutulumu hastada; stomatit, anoreksi, diyare ile dispepsi belirti ve bulguları verir. Deri bulguları ise; rengi kahverengiye kadar değişebilen hiperkeratotik döküntülerdir. Vücutun her yerinde olabilmekle birlikte; el-ayakların dorsal bölgelerinde, yüz ve göğüste görülür. Nörolojik tablonun başlangıç semptomları irritabilite, apati, depresyon ve hafıza kaybıdır. Tablo ilerlediği takdirde konfüzyon artar, stupor ve ardından koma gelir.)

“...Erzak cihetine gelince; erzakımız pirinç lapası ve bakla idi. Bazen de kuru hurma vermekte idiler. Et her gün verilmekte ise de katır ve at eti veriyorlardı.” Fakat esirler bu eti yemek istemiyordu. Kamp kumandanına durumu izah ettiklerinde: “Ben Mısır kadısına sordum. Harp zamanlarında Müslümanlar da at eti yermiş” cevabını almışlar; ancak pes etmemişlerdi. Protestonun devam etmesi üzerine kampa canlı koyunlar getirildi. Fakat acayip şekilde olan bu koyunların boyları yüksek, boyunları ise gayet uzundu!¹⁶

İdüsaki saşlarda şehit düşen bir askerimiz

Kızılhaç raporlarında, bir hayli iyi şartlara sahip olduğu iddia edilen İngiliz esir kamplarında, sebebine dair bilgi verilmeyen ciddi seviyede ölümlere bir diğer örnek de Kıbrıs'tadır. Çanakkale Cephesi ile Süveyş

¹⁶ İbrahim ARIKAN; a.g.e sh. 250-251.(tariften anlaşılan o ki getirilen koyunlar, lama benzeri bir hayvan idi)

Kanalı Savaşları'nda alınan Osmanlı esirlerin kapatıldığı Larnaka ve Magosa'daki kamplarda; “kırmızı kabak ve kılçıklı arpa ekmeği” ile hayatta kalma mücadelesi veren yaklaşık 2000 esirden 250 kadarı vefat etmiştir. Üstelik bu kamptaki esirlerin ekserisi erbaş ve astsubaylardan müteşekkildir.¹⁷

İngilizler, esirler içerisindeki sağlam olanları en ağır işlerde çalıştırıyor; fakat beslenmeleri için sadece ekmek ve pirinç çorbası veriyordu. Askerliğini, 26. Tümen 59. Alay'da yapan ve Gazze Cephesi'nde esir düşen Mehmet oğlu Hasan da 23 Mart 1919'da verdiği ifadesinde esâret günlerini anlatırken; Tel-el Kebir garnizonunda iki ay kaldıktan sonra kendisi de dâhil olmak üzere sağlamların seçilip yol yapmak ve kanaldan gelen vapurlara erzak yüklemek ve sırtlarında kum taşımak suretiyle çalıştırıldıklarını, hastalandığı güne kadar günlük 500 gram ekmek ve akşamdan akşama cüzi miktarda pirinç çorbası veya lapa verildiğini belirtmekteydi.¹⁸

İngilizlerin eline düşen Türk esirleri; rütbe, sınıf ve etnik özelliklerine göre; en doğudaki Myanmar'dan, -hatta Hong Kong'tan-¹⁹ batıdaki Mısır'a kadar uzanan kamplara yerleştiriliyorlardı. “Gittikçe daha uzaklara” anlayışıyla yapılan bu dağıtım, yakın gelecekteki bir projeye de hazırlık mâhiyetindeydi. İngilizler, sahibi olmayı çok arzu ettikleri Ortadoğu'da; “Osmanlılık” sadâkatini parçalamakla işe başlamışlardı. Esir olarak ele geçirilenlerinin arasındaki Arap asıllı subay ve erler hemen bir başka bölüme alınıyor; bilhassa subaylara, “Şerif Hüseyin ve ordusuna” katılmaları yönünde telkinler yapılmaya başlanıyordu. Aynı uygulama, -az sayıdaki- Rum ve Ermeni esire ve Kürt kökenli subaylara da yapılıyor; bölünmeyi hızlandırmak adına her fırsat değerlendiriliyordu. Hindistan Bellary kampında bulunan 156. Alay Kumandanı Yarbay Hasan Yetimi, 1917 yılının son aylarında karşılaştıkları bir hadiseyi hatıratında şöyle tespit etmektedir:

“... (Kamptaki) subay ve erleri Şerif ordusuna göndermek için dört Ermeni tercüman aracılığıyla yüreklendirmeleri ve yüksek derecede rütbe ve makamlar vaat etmeleri, subaylardan bir bölümünün bu teklife müspet bakmaları ve kalan büyük bölümünün de bunları engelleme arayışları baş göstermiştir.”²⁰

¹⁷ Ahmet SAMİ; Magosa'da Toprağa Verilen Şehitlerimiz, Magosa-1964 sh. 1.

¹⁸ ATASE, İSH, K.96.G. 129, B. 129-1.

¹⁹ BOA, DH. EUM. 5. Şb. Dosya No:48/26, 23 Muharrem 1336

²⁰ 156. Alay Kumandanı Yb. Hasan Yetimi'nin 1916-1920 yıllarına ait hatıratı &ATESE; I.D.H. K-4609 D-13.

Bu fitnenin yaşandığı Mısır kamplarından sağ dönebilen Eyüp Sabri Bey; “*Bir Esirin Hatıraları*” isimli eserinde bu projeyi şöyle tesbit ediyor: “İngilizler; Rum ve Ermeni esirleri ayrı tele kapattılar. Daha sonra; Arap, Arnavut, Boşnak ve Kürtleri dahi Türkler arasından ayırarak Hristiyanlara mahsus kamplara koydular. Maksatları, İslâmlar arasına sokmak istedikleri nifak ve fesat planını tatbik etmekte...”²¹

Propaganda kısa sürede semeresini vermeye başladı. Osmanlı esirlerin kapatıldığı tellerde ciddi sürtüşmeler hatta ölüme varan kavgalar artmaya başlamıştı. Tercümanlık kisvesi ile Türk esirlerin arasına karışan Ermeni kökenli bu insanlar, propaganda yaparken gerçek kimliklerini gizliyor ve kendilerini Müslüman olarak tanıtıyorlardı. Meselâ, Yarbay Hasan Yetimi'nin hatıralarında geçen iki Ermeni tercüman –*ki sonradan foyaları ortaya çıkmıştır*- kendilerini Adana ve Halep illerinden Celâl Ahmet ve Rabiz Zühdi olarak tanıtmışlardı. Böylesi faaliyetlerden ayrı olarak; Ermeni esirler arasından seçilen tercümanların, izâhı zor bir asabiyeye büründükleri; görevlerinden aldıkları selâhiyeti, Türk esirlere eziyet maksadıyla kullanmaya başladıkları da sıkça karşılaşılan vak'alardan idi. Bu zulümleri, ya tahrik ettikleri kamp komutanları vasıtasıyla ya da fırsatını denk getirip bizzat kendileri yapıyordu.

*“Kampta şişman bir Ermeni tercüman vardı. Bu adam, apoletsiz bir İngiliz zabiti elbisesi giyinmiş; belinde palaska, tahminen 120 kilo ağırlığındaydı. Çatık kaşlı, azılı bir canavar olduğu bütün hareketlerinden belli oluyordu. Yüzünden kin ve lânet akıyordu. Türklerden intikam almak emelinde olduğu ortaya çıkmıştı. Her fırsatta hakaretâmiz ifadeler sarf etmekten geri durmuyordu.”*²²

İşığın Sinesinden Geceye Savrulmak

Aslında, İngiltere veya Rusya'nın kontrolündeki kamplar, başta Kızılhaç olmak üzere sözde sürekli denetleniyordu. Bu teftişlerin –İngiliz yetkililerin yönlendirmesiyle yazıldığı hemen belli olan- raporlarına bakıldığında; İngiliz esir kampları, sanki bir tatil köyüymüş gibi anlatılmaktadır. Hâlbuki kamuoyundan ne kadar gizlense de en büyük acılardan biri, yine Mısır'daki bu kamplarda yaşanacaktır: *Farklı cephelerde esir*

²¹ Eyüp Sabri (AKGÖL); *Bir Esirin Hâtıraları*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1978 sh.86.

²² İbrahim ARIKAN; a.g.e sh. 236.

alınıp bu kamplara getirilen 15.000 Mehmed'in kör olmalarına bilerek göz yumulmuştur!

Aksiyon Dergisi'nin 03 Ekim 1998 tarihli 200. Sayısında yayınlanan "Kobay Türkler" dosyası ile tekrar gündeme gelen bu elîm vak'a, yeni tartışmaları da beraberinde getirdi. Konu ile ilgilenen bir uzmanımız bu vahim hadiseyi; o dönemde çok ciddi seviyelerde seyrettiğini iddia ettiği bir göz hastalığı olan "Trahom" ile açıklasa da²³ elimizdeki "Kızılhaç Raporu", bundan neredeyse hiç bahsetmemektedir. Esir kamplarının teşekkülünden yaklaşık iki yıl sonra, yani Ocak 1917 itibarıyla Mısır'daki kamplarda yapılan incelemeleri hâvi bu rapora göre:

"Maadi Kampı"nın sağlık kayıtlarında, altı tane trahom vak'ası vardır. "Abbasiye Hastanesi" kayıtlarında ise trahom teşhisi ve tedavisine dair hiçbir kayıt yok. "Heliapolis Kampı"na baktığımızda ilginç bir durumla karşılaşılıyor. Ermeni doktorların görev yaptığı bu kampta, "mevcudun % 20'si" gibi asla normal kabul edilemeyecek oranda göz rahatsızlığı vak'ası var. Fakat bu hastalık, "conjonctivite" olarak belirtilmiş ve tedavilerinin sürdüğü vurgulanmış. Heliapolis'teki trahomlu hasta sayısı ise sadece dört! Aynı heyetin; "Kahire Kızılay Hastanesi" kayıtlarına dair tespitlerine baktığımızda; bütün çalışanları Mısırlı olan bu hastaneye yirmi beş hastanın, göz rahatsızlığı şikâyetiyle geldiğini görüyoruz.

Kızılhaç Heyeti'nin bir sonraki durağı, "Kahire Kalesi Kampı". Bu kampı diğerlerinden ayıran özellik; bütün esirlerin "sivil kadın ve çocuklardan ibaret" olması! Ne tür bir savaş suçu işlediğini bilemediğimiz bu masumların kapatıldığı kampta, inceleme yapılan Ocak 1917 tarihi itibarıyla 429 kadın ve 207 çocuk tutulmaktadır. Âdeta köşk veya hanedan sarayları gibi anlatılan bu esir kampında günlük 5-10 hasta başvurusu olduğu, bunlardan birkaçının göz yaşarması şikâyetiyle geldiği ve tedavilerinin yapıldığı ifade edilmiştir. Bir insanlık suçuna ev sahipliği yapan "Ras El Tin Kampı"na gelince: Bu kampın sakinleri, kutsal "Hac" farzı için Mekke'ye gelen siviller idi. İngilizlerin kandırdığı Mekke Şerifi Hüseyin tarafından Mekke'de tutuklanıp İngilizlere hediye edilen bu zavallıların kamptaki sağlık kayıtlarını incelediğimizde, günlük 1-2 esirin tedavi talebi olduğunu görüyoruz. Hastalık kayıtlarında ise hiç trahom teşhisi görülüyor. Daha ziyade Osmanlı Devleti'nin tebaası

²³ Amerika Richmond Üniversitesi Tarih Profesörü Yücel Yanıkdağ'ın Amerika'nın Sesi-Türkisch VOA NEWS COM'dan Mehmet İlhan'a verdiği röportaj.

olarak kabul edilen etnik grupların kapatıldığı “Bilbeis Kampı”da tespit edilen trahom vak’ası ise on. Ve “Seydibeşir Kampı”... Sağlık hizmetleri, İngiliz Yüzb. Gillespie ve yardımcısı Ermeni doktor tarafından yürütülen kampta; değişik sayıda hastalık (*ishal, tifo, verem vb.*) adı verilmekte ve tedavilerinin tamamlandığı vurgulanmaktadır. Trahom vak’ası ne kadar dersenez; “birkaç” kişi!²⁴ İşte Kızılhaç Heyeti’nin, Mısır’daki kamplara dair tespitlerinden çıkarabildiğimiz bilgi bu kadar.

Osmanlı esirlerinin kaatıldığı Kahire Alisi arka tarafta Mehmet Ali Paşa Camii'nin yılların başındaki hali

Bu elîm hadise ile alâkalı bir tespit de İbrahim (Arıkan)’ın hatıralarında çıkıyor karşımıza:

“...Tel dâhilindeki mevcudumuz 7500 kişi idi... Salgın haldeki hastalıklardan hastaneler hıncahınç doluyor; birkısm insanlar tel revirinde veya hut hastane yollarında ölüyor. Ölü mevcudu her geçen gün fazlaşıyordu. (Ölenler kurtuluyorsa da) kalanların sınırları üzerinde gerginlik hâsı oluyordu. Bu vahim vaziyetin bizim de kapımızı çalacağı şüphesizdi. (Tel-el Kebîr), binleri aşan büyük bir esir mezarlığı oldu. (Burada) insan hayatı eriyor, mahvoluyordu.

²⁴ Kızılhaç Heyeti Mısır Kampları Raporu, s.40-83

...Yaz mevsiminin gelmesiyle beraber muntukanın sıcaklığı tahammül edilemez oldu. Arzın sıcaklığı ve havasızlığı, semanın ve çadırların göz kamaştırıcı beyazlığına kızgın güneşin parlaklığı da eklenince cehennemî bir vaziyet alıyordu. Bundan dolayı esirlerin yüzde yirmibeşine yakınının gözleri ağrıyor ve kısmen kör oluyorduları.”²⁵

Osmanlı üserâsının trahom tablosunu tahlil ederken göz ardı edilmesi gereken bir noktayı hatırlatmakta var. İncelediğimiz rapor(lar)da ve hatıratında esirlerin; kampa giriş öncesinde abartılı bir “dezenfekte”ye tâbi tutuldukları, devamında “karantina” bahanesiyle kızgın güneş altındaki çadırlarda günlerce bekletildikleri; bu arada bir hastalık ortaya çıkarsa kampa sokulmadıkları sık sık dile getirilmiş. Bu uygulama çok farklı kaynaklarda tekrarlandığına göre hakikat payı yüksek.

Neticede bu hastalığın, kampları denetleyen heyetlerin kayıtlarına geçenden daha ileri seviyede olduğunu mu düşünmeliyiz? Öyleyse, bu durum neden raporlara girmedi veya gizlendi. Demek ki kamplarda kalınan zaman zarfında verildiği iddia edilen hizmetler, kampların genel durumu ve bu yöndeki müspet tablo gerçeği yansıtmıyor. İngilizlere ait kamplardaki hayat şartları, gerçekleri saklamayı gerektirecek kadar kötü müydü yoksa? Veyahut da sağ dönenlerin iddia ettiği gibi; tedavi etmek yerine hastalığın ilerlemesine göz yumuldu ve sonrasında da gözler acımasızca oyuldu mu? Bu gariplik, ister istemez Giritli Epimenides’in; “*Bütün Girtililer Yalancıdır*” paradoksunu hatırlatıyor. Hele aynı coğrafyadaki aylar süren çöl savaşlarında hem açlık ve susuzluk ile hem de İngilizler ve onların kandırdığı isyancılarla savaşan Mehmetçikleri hatıra getiriniz; bu sefalet altında aylarca kalıp sonra da esir olmadan dönenlerin neredeyse tamamının kör olması icab ederdi. Elhâsıl, ister ihmâl deyiniz ister kasıt; kamplara kabul sırasındaki “*tathir*” uygulaması ve sonrasında bu inkâr edilemez seviyedeki “*gözlerini kaybetme*” vak’ası, gerçek manada bir vahşettir!

Osmanlı kamuoyunun bu hadiseden haberdar olması ise İzmir’e getirilen ilk esir kafilesi sayesinde. Bu ilk kafiledeki yaralı ve hasta esirler arasında, gözlerinden rahatsız ve hatta kör olanların sayısının fazla oluşu, yetkilileri harekete geçirmeye yetmişti. Gelen ilk üç kafileyi kontrolden geçiren 10 kişilik bir sağlık heyeti tarafından hazırlanan 08 Ocak 1919 tarihli raporda; Mısır’dan dönen kafilelerde göz

²⁵ İbrahim ARIKAN; a.g.e sh. 255.

hastalıklarının şiddetli bir hal aldığı, birinci kafilde bir veya iki gözünü kayıp etmiş olanların sayısının 48, ikinci kafilde 53, üçüncü kafilde ise 59'u bulduğu, bunun dışında yüzü aşkın hastanın tedavisine başlandığı, eğer tedavi olumlu sonuçlanmazsa bunların da kör olacağına dikkat çekiliyordu.²⁶

İzmir'deki Sağlık Heyeti, askerlerdeki göz hastalıklarının yanı sıra zihinsel ve bedensel rahatsızların da hayli yüksek seviyede olduğunu ve bunun; esir buldukları yerlerdeki iskân, giyim ve iâsece pek fena şartlarda yaşamalarından ve tedavi edilmemelerinden kaynaklandığı tesbitini yapmıştı.²⁷ Uzun süre gizlenen bu gözlerini kaybetme fâciası, Kızılhaç raporunda da şu cümlelerle itiraf edilmektedir:

“... Esirlerin % 20'si göz hastalığına yakalanmışlardır... Kampın sağlık hizmetleri, İngiliz Dr. E. G. Garnen başkanlığında; Arsen Khoren ve Leon Samuel adlı iki Ermeni doktor tarafından yürütülmektedir...”²⁸

Rapordaki % 20 ifadesi; Heliopolis kampındaki 1000 civarında esirin ciddi manada göz rahatsızlığı yaşadığını gösteriyor ki bu oran hiçbir şekilde normal kabul edilemez. Bu vahşet; TBMM'nin 28 Mayıs 1337 (1921) tarihli 37. oturumunda Edirne Mebusları Faik ve Şeref Bey'ler tarafından Büyük Millet Meclisinin gündemine de getirilmişti. Mebuslarımız, “Aşırı krizol (cerasol) katılmış su ile yapılan bu –sözde- tathirât” ile 15.000 civarında Türk esirin kör edildiğini ve suçluların cezalandırılması talebinin ilgili ülkeye iletilmesini istemişlerdi. Bu konu, TBMM'nin bir ay sonraki 28 Haziran 1337 tarihli toplantısında karara bağlanmış; Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa ve 11 bakanın imzasıyla kamuoyuna ve ilgili ülkeye duyurulmuştur:

Kararname

Malta'da mevkuף bulunanlar ile Mısır'da on beş bin esiri kasden malûl bırakan İngiliz tabibleriyle garnizon kumandan ve zabitleri hakkında Edirne Mebusu Şeref ve Faik Beyler tarafından verilüb İcra Vekilleri Heyetine tensip edilen ve Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesinin 29.5.337 tarih ve zabıt ve kavanin kalemi 354/706 numaralı tezkere ile mürsel takrir İcra Vekilleri Heyetinin 28.6.337 tarihli içtimanda kıraat olunarak lazım gelen

²⁶ ATASE, İSH, K.123, G.70, B.70-3.

²⁷ ATASE, İSH, K.123, G.70, B.70-2; Sıhhiye Şubesi'ne ulaştırılan raporun bir sureti gereği yapılmak üzere 22 Şubat 1919'da Hariciye Nezareti'ne gönderildi.

²⁸ Kızılhaç Heyeti Mısır Kampları Raporu sh.40-85

mütalaat-ı fenniye dermeyanı zımında Sıhhiye ve teşebbüsât-ı siyasiyede bulunmak üzere Hariciye Vekâletine takrir sureti musaddakasının leftiyle iş'arı karargâr olmuştur.

28 Haziran 337

İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi

Dâhiliye Vekili N. Refik Şevket

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Dr. Refik

Maarif Vekili Hamdullah Suphi

Maliye Vekili Hasan Hüsnü

İktisat Vekili Mahmut Celâl

Naftia Vekili Ömer Lütfi

Hariciye Vekili Yusuf Kemal

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti V. Fevzi

Şer'îye Vekili Fehmi

Adliye Vekili Refik Şevket

Türkiye Büyük Millet Meclis Reisi M. Kemâl²⁹

İzmir Kolordu Komutanı Ali Nâdir Paşa da 1919 yılı Mayıs'ında gönderdiği raporda; Mısır'dan gelen esirlerden 303'ünün kör olarak döndüğünü yazmaktadır.³⁰ Binlerce esirin acımasızca kör edilmesi hususunda bir iddia da; bu vahşetin bizzat Ermeni doktorların eliyle yapıldığıdır. Mısır'daki kamplardan sağ kurtulan Eyüp Sabri Bey, kaleme aldığı "Hâtıraları"nda; bu zulmün fâili olarak Ermeni doktorları göstermektedir. "Göz oyucular" dediği, Mısır-Abbâsiye Hastanesi'ndeki bu doktorlar; sözde temizlik için, esirlerin gözlerine önce "Krizollü sı" ile zarar vermekte, ardından da tedâvi bahanesiyle bir günde onlarca esirin gözünü oymaktaydı.

Doktorların böylesine rahat hareket etmelerinde; hiç şüphesiz, kamplardaki İngiliz komutanların payı büyüktü. Bu zavallı esirlerin,

²⁹ M. Ali EREN; Kobay Türkler, Aksiyon Dergisi, Sayı.200, 03 Ekim 1998 (Bahsi geçen dosyadaki açıklamasında Tarihçi Cemal KUTAY da; "Olay doğrudur. İngiltere kendine emanet edilen savaş esirlerine karşı insanlık suçu işlemiştir. Mısır'da binlercesini ilaçlı suya sokmuşlar, kör olmalarına sebep olmuşlardır. 76 Türk askerinin tınaklarını sökmişlerdir. Bu işi de 1914-20 arasında Hint Mecusilerine yaptırmışlardır." demektedir.)

³⁰ ATESE; İstiklâl Harbi, Kutu:30, Gömlek:148, Belge no:148-1 & Sabahattin SELEK, Anadolu İhtilâli, İstanbul-2000

birbirinin omzuna tutunarak oluşturdukları katarlar hâlinde dolaştıklarını; yemek almaya giderken veya def-i hâcetlerini giderirken bile bu elîm katarı bozmamaya dikkat ettiklerini belirten Eyüp Sabri Bey, tel örgünün içinde akşama kadar bu manzarayı seyretmenin kahrı ile çırpındıklarını vurguluyor. Aylarca devam eden bu göz ameliyatları, Anadolu'dan gelen zafer haberleriyle birlikte âdeta bıçakla keser gibi kesilecek ve zafer haberlerini müteakip, kamplardaki o Ermeni doktorlar da ortadan kayboluverecektir!³¹

Eskişehir Askerlik Şubesi Başkan Vekili Yarbay İbrahim Bey, Sincanlı Askerlik şubesine bağlı 1312 (1896) doğumlu Osman oğlu Hüseyin'in ifadesine dayanarak gönderdiği telgrafta Türk askerlerinin kör edilmesinin insanlık değerleriyle bağdaşmadığına dikkat çekerek olayı şiddetle protesto ediyordu:

“...İngiliz ordusuna esir düşüp bilahare avdet eden Sincanlı Şubesi efradın ifadesine nazaran ol babdaki emir-i âlilerine binâen şubesinden gönderilen merkûmun ifadesi müteala olundukta hakikaten 20. asır medeniyeti ile gayri kabil-i telif olan hal kemal-i teessîr ve teessüfle görüldü.

Acaba şu ifade icâb ettiği makama gönderildikde makam sahibi, o millete mensup tabiiyetten dolayı kızaracak mıdır? Yoksa galibiyetin verdiği neşe ile dudak mı bükecektir, omuz mu silkecektir? Avrupa efkâr-ı hissiyatında vahşi denilen Türkların acaba hangi bir ferdi bu gibi ihanet ve cinayâtı irtikab etmiştir. Düvel-i mutelifeye ait hangi bir esir vatana bu surette dönmüştür...”³²

Osman oğlu Hüseyin ise dört kişilik heyet karşısında verdiği ifadesinde, esirlerin sistemli bir şekilde nasıl kör edildiğini gözler önüne seriyordu:

“...Efendim esir düştiğim zaman gözlerim sağlam idi. İskenderiye civarında Tel-el Kebir'de 5 numrolu tele koydular. Biz 300 kişi idik. Bir gün bizi havuz banyosuna soktular. Meğer havuzun içerisine bir takım ilaçlar koymuşlar. Havuzdan çıktıktan sonra gözlerimiz şişti, bozuldu. Sonra 7 numrolu hastahaneye yatırdılar. Bizimle esir düşmüş İslâm doktorları orada esir bulunuyordu. Onlardan bizim gözlerimizin neden böyle olduğunu sual ettiğimizde yıkandığımız havuza asit-i fenik gibi bazı şeyler koymuşlar ve civarımızda bulunan diğer 13.000 kişinin de bizim gibi gözlerinin bozulduğunu

³¹ Eyüp Sabri (AKGÖL); Bir Esirin Hâtıraları, İstanbul-1978 sh. 71.

³² ATASE, İSH, K.90, G.30, B.30-3.

gördük ve anladık. Mezkûr 7 numrolu hastahanedeki 5 gün kaldık sonra İngiliz doktorları bizi ameliyat yapacağız diyerek bayılarak gözlerimizin bebeklerini çıkartarak bu veçhile bizi gözden hâle bıraktılar...”³³

Boyabatlı Ali oğlu Fehmi de ifadesinde, *Tel-el Kebir* kampındaki âmâ esirlerin sayısına ışık tutacak bilgiler veriyordu. Fehmi, 12 çadırın körlere tahsis edildiğini ve her çadırda ortalama 100 erin kaldığını ifade etmekteydi.³⁴ Bu sayılar esas alındığında kampta 1200 civarında erin görme hassasını kaybettiği ortaya çıkmaktadır. Er Fehmi'nin ifadesini diğerlerinden daha mühim hâle getiren bir husus daha vardı. O da bazı İngiliz doktorlarının meslekî ahlak ve sorumluluktan uzak tavır içerisinde olduklarıydı. Ali oğlu Fehmi ifadesinde şöyle diyordu:

“...İngiliz binbaşısı gelirdi; gece gözleri gören var mıdır, gözleri görüp de artık kaçacak kaldı mı içinizde diye sorardı. Demek ki hep bunlar mahsus bizi kör ettiler. İngiliz zabiti gözümüze iyice bakar hemen ameliyathaneye yazar. Ameliyathaneye gönderildiğinde gözünün dermanını sileceğim diye kaşık gibi bir aletle onu gözüne taktığı gibi gözleri çıkarırdı. Bunların benim gözlerim kör olmazdan evvel arkadaşlara yaptıklarını görmüştüm.”³⁵

20. Kolordu Komutanlığı, 3 Ağustos 1919'da 2. Ordu Müfettişliği'ne yazdığı yazıda; asker olmaktan başka kabahatleri olmayan bu zavallıların hukukunun korunması için girişimde bulunulmasını talep etti. 2. Ordu Müfettişliği de 9 Ağustos'ta gereğinin yapılması talebiyle ifadeleri Harbiye Nezâreti'ne gönderdi.³⁶

İnsanı dehşete sürükleyen, işkencenin sınır tanımaz seviyelerini aşikâr eden ve birçoğunu buraya alamadığımız benzeri ifadeler; Ermeni tercüman ve doktorların eziyetleri yanında, İngiliz doktorlarının da benzer şekilde hareket ettiklerini ve esirlere zulmettiklerini hiçbir şüpheye yer bırakmaksızın ortaya koyuyordu. Bu duruma tepkisiz kalmayan Harbiye Nezâreti, dosyayı 23 Ağustos 1919'da İngiliz irtibat subayı Binbaşı Millence'ye ulaştırdı. Nezâret; esirlerin gözlerini kaybetmelerinde, Ermeni doktor ve hemşirelerin rolüne dikkat çektiği yazısında, henüz teslim edilmeyen âmâ erlerin tedavilerine daha fazla özen gösterilmesini talep ediyordu. Üslubunun yumuşaklığına rağmen yazı, esirlerin kör

³³ ATASE, İSH, K.90, G.30, B.30-5.

³⁴ ATASE, İSH, K.90, G.44, B.44-3.

³⁵ ATASE, İSH, K.90, G.44, B.44-6.

³⁶ ATASE, İSH, K.100, G.25, B.25-4,5.

edilmesinin iki devlet arasında önemli bir mesele hâline dönüştüğünün işaretlerini veriyordu.³⁷

Yaşanan bu faciadan artık herkes haberdar olmuştur. Aileler ve resmî kurumlar, rahatsızlıklarını ve gerekli tedbirlerin alınması yönündeki taleplerini her fırsatta dile getirmektedir. İşte tam bu günlerde ilginç bir gelişme yaşanır. Esirlerin kör edilmesini ve geri dönen esirlerin konuya dair beyanlarını haber yapmakta ısrar eden, kamuoyunu canlı tutmaya çalışan ve Konya’da yayınlanan “Öğüt” gazetesi, bu yayınlarından ötürü, işgal güçlerinin temsilcisi İngiliz General Milne tarafından önce ikaz edilir ardından da kapatılır. Ancak bu gelişme, geçirtiliverecek kadar basit değildir. “Kapatma”yı haber alan Ankara Heyet-i Temsiliyesi, altında M. Kemal Paşa’nın imzası bulunan bir telgrafla olayı protesto edecek ve 23 Ocak 1920 tarihinde Konya’da binlerce kişinin katıldığı bir miting düzenleyecektir.³⁸

III- Ardında Karpatlar Önümde Prut

Osmanlı Devleti’nin Harb-i Umûmi’de savaştığı cepheler sıralanırken, Galiçya ve Romanya Cepheleri bilhassa vurgulanır. Bu cephelerdeki düşman, -*Sarıkamış’ta olduğu gibi*- bir tane değildi. Bedenleri yakıp kavuran savaşın yanı başında, ilikleri donduran şiddetli bir kış da vardı. 15. Kolordu Galiçya’da, 6. Kolordu ise Romanya’da işte bu düşmanlar ile savaştılar.

Osmanlı orduları için, Mayıs 1917’ye kadar devam eden Galiçya muharebelerinde yazılan destan diğer cephelerden geri değildir. Kazanılan her küçük zafere çok büyük bedeller ödenen Galiçya cephesinde; düşmanın 3. Kafkas Kolordusu’yla savaşan birliklerimizin, sadece 30 Eylül tarihli muharebesinin neticesi, 45 subay ve 5000 “*Er oğlu er*” şehidi vardır! Peşi sıra gelen 5-6 Ekim savaşlarındaki tablo da evvelkinden farklı değildir. Anılan tarihlerde, bilhassa ağır silahların ön plana çıktığını görüyoruz. İki gün devam eden kesintisiz top salvolarına direnme mecburiyeti, birliklerimizin kayıplarını daha da ağırlaştırmıştır. Güya kaybedilmeyen bu cephe savaşında; 15 subay ve 3000 askerin şehid

³⁷ Doç. Dr. Selçuk URAL; Mütareke Döneminde İngilizlerin Elindeki Türk Esirlerinin İadesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar, *Ankara Ün. Türk İnkılâp Tarihi Enst. Atatürk Yolu Dergisi* S 37-38, Mayıs-Kasım 2006

³⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; BEO, Dâhiliye Vekâleti, No.345480 & Cemaladdin TAŞKIRAN; a.g.e sh.144.

Galiçya'ya ayak bastığımız halde, 22.000 şehidimizi Galiçya topraklarına gömerek anavatana dönüyorduk. Beyoğlu Jandarma Taburu'ndan gönüllü olarak çıkan 96 mevcuttan ancak 11 kişi kalmıştık.”⁴⁰

Evet, buldukları hatları düşmana kaptırmayan ve Mayıs 1917'de Galiçya'dan geri çağırılan birliklerimiz, biraz buruk biraz kırık bir zaferin gururuyla eve dönmüşlerdi. Fakat geride bıraktıklarını hiçbir zaman unutamadılar ve yıllarca gözyaşlarıyla anlattılar. Ah onlar! Geride kalanlar... Rumen Ressam Nicolae Grigorescu'nun; “Türkische Gefangene” adını verdiği yağlıboya çalışmasında, mahzun ve münkesir bir eda ile bize bakan esir Mehmedler! Eve dönenlerin ardından, “ah vatan!” iniltisinde bir selâma ancak takat yetirenler! Yalınayak ve kan revan içinde Kazan'a veya Sibiry'a'daki ölüm kamplarına götürülen 10.000 esir Mehmed!

Ülkres Türk Şehitliğinde dalgalanan bayramızın şerefini taşıyan Mehmet Özdemir

Romanya Cephesi'ne gelince; bölgeye uzanan demiryollarının yetersizliği sebebiyle cepheye intikali bir hayli sıkıntılı olarak gerçekleşen 6. Kolordu'nun savaş bölgesi Dobruca'ydı. Kolordu'ya ait bütün birliklerin bölgeye yerleşerek tam manasıyla savaşa katıldıkları Ekim 1916'dan Haziran 1918'ya kadar devam eden şiddetli cephe savaşlarında verilen kayıp; 412 şehit, 1620 yaralı ve 605 kayıp olarak kayda

⁴⁰ İbrahim ARIKAN; a.g.e sh. 181.

geçmişti. Romanya’da esir düşen askerlerimizin sayısı ise 600 civarındadır.⁴¹ Romanya’da kalan bu 600 civarındaki esirin akıbetine dair bilgi ve belge bulabilmek hiç kolay değil. Kızılay arşivlerinde sadece birkaç Romence çizelge mevcut. Bu hususta en fazla bilgiyi; Dr. Rene Guillermin ile Captain de Stockar’ın hazırladıkları ve 1918 Haziran ayında Kızılhaç Komitesi’ne sundukları raporda görebiliyoruz.⁴² Şu an Amerika Millî Arşivi’nde bulunan bir rapora göre; “yaklaşık” 20.000 esirin bulunduğu Dobrovat, Şipote, Barland ve Mastacani’deki kamplarda kayıtlı olan Osmanlı-Türk esir sayısı 315’tir.⁴³

Türk Aralılarının tedarik edildiği bazıların şehit olduğu Kızılay Kışlası'nın Osmanlı dönemindeki hali

⁴¹ İsmet GÖRGÜLÜ; a.g.e sh.175-179.

⁴² ABD Natonel Archives; Record Group 2000. 619. 2/08. Box 607.

⁴³ Bu sayı, Kızılay Arşivi’ndeki Romence çizelgede 399 olarak tespit edilmiştir.

Raporun; bilhassa kamplardaki hayat şartlarını anlatan bölümlerini okumaya başladığımızda ilk ateş düşüyor yüreğimize. Rapora göre; çok kötü şartlarda barındırılan esirler, âdeta yarı aç yarı tok bir vaziyette ayakta kalmaya çalışıyorlar ve bedenlerini hızla yıpratın ağır işlerde çalışmaya zorlanıyorlardı. Rapordaki tespitlere göre; uygulamalara itiraz etmeye kalkan esirlerin dövülmesi “rutin” bir ikna yoluymdu. Bütün bunlara rağmen hayatta kalanları ise bir başka bela bekliyordu: “tifüs”! Normal şartlarda, hastalığa yakalananların ayrı bir bölüme alınıp tedavi edilmesi gerekirken bu yapılmıyor; her geçen gün yayılan salgın, ciddi sayıda ölümler ile neticeleniyordu.

*Romanya’da şehit düşen askerlerimizin 535 tanesinin defnedildiği Bukreş Türk Şehitliği
Fotoğraf: Ahmet Özdemir*

Romanya’da ele geçirilen esirler evvelâ Jalamitza civarına taşınıyordu. Buradaki olumsuz şartlar karşısında ilk sarsıntıyı yaşayan esirler bilâhare bugünkü Moldavya sınırları içindeki kamplara taşınıyorlardı. Yolculuk, ağır iklim şartları altında ve genellikle yayan olarak gerçekleşiyor ve kırk gün süren bu intikal azabıyla ikinci darbe vuruluyordu. Her türlü hakaretin sergilendiği uzun yolculuğa, insaniyete yakışmayan nitelikteki yemekler, şiddetli kış ve tabii tifüs eklenince yol kıyılarındaki cesetler sıradanlaşıyordu. Pek tabiidir ki bütün bunlar, hâlâ ayakta

olanların azmini de hızla eritiyordu. Moldavya'nın dış dünyaya kapalı olması, çetin şartlara göğüs geren esirlere bir darbe daha vuruyordu: “sesini duyuramamak veya sevdiklerinden bir haber alamamak!” Rus kamp yetkilileri, esirlerin üzerindeki para gibi değerli eşyaları gasp etmekle kalmıyor; bir yolunu bulup kamplara ulaştırılan paket ve mektuplara da el koyuyordu.

Konuyla alâkası cihetiyle Romanya arşivlerinde yapılan incelemede, 1916–1918 döneminde, Romanya'daki esir kamplarında 218 Türk esirin kaydı tespit edilmiştir. Bu esir kamplarından *Şipote*'de yetmiş üç Türk esir olduğu görülüyor; fakat bu esirlerden ikisi firar etmiş, beşi serbest bırakılmış, yirmi yedisi de kaybolmuştur(!) Devam eden esâret boyunca on dört esirin şehid olduğu kamptan sağ dönenlerin sayısı ise yirmi beştir. *Mastacani Kampı*'nda yetmiş bir Türk esiri vardır. Bunlardan ikisi firar etmiş, altısı kaybolmuş bir esir de serbest bırakılmıştır. Kırk iki esirin sağ dönebildiği kampta şehid olan esir sayısı ise yirmi-dördür. *Barland Kampı*'na gelince; burada altmış dokuz Türk esiri vardır. Bu esirlerden dördü firar etmiş, beşi serbest bırakılmış; elli yedi esirin sağ çıkılabildiği kampta üç esir şehid olmuştur. *Galati Kampı*'nda ise sonradan hepsi serbest bırakılan beş Türk esiri kaydedilmiştir. Şehid olup da oralarda kalan veya kaybolanların isimlerine dair bir kayıt bulamamak duyduğumuz acıyı daha ziyadeleştirmektedir.⁴⁴

IV- Buz Cehenneminde Yanmak!

Doğu Cephesi'nin bir kolu olan Sarıkamış Harekâtı'nın sona erdiği 05 Ocak 1915 itibariyle; sadece bu bölgede 7.200 civarında esir verilmiştir. Bu sayının; 9. Kolordu ve 29. Tümen komutanları ile kurmay başkanları dâhil 600'ü subaydı. Kafkas Cephesi geneline baktığımızda ise esir toplamının 15.000'e kadar yükseldiği görülecektir. Sadece Erzurum önündeki 16 Şubat 1916 tarihli savaşta 6.000 askerimiz esir düşmüştü. Yusuf Akçura'nın; Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Harp Tarihi Encümenliği için hazırladığı, Rusya'daki Türk esirlerin miktarı konusundaki raporunda; 20-30 bini Kuzey Kafkasya'da ve 30 bin kadarı da Rusya'nın diğer yerlerinde olmak üzere 60.000 Türk esiri olduğu belirtilmiştir. Bu yekûna, Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus birliklerinin;

⁴⁴ Romanya Askerî Arşivi; UM 02405, Pitesti. Fond Nr-27, dosar Nr-67, Filek:81, Aimata DO, Dobrogea, Dosarar-67, Filek:81 & Fond Nr-5470, Dosar Nr-1394, Filek Nr-3 & Cemalettin Taşkıran; a.g.e sh.202-204.

Erzurum ve Erzincan bölgesinden toplayıp götürdükleri 12-85 yaş arası on binlerce erkek sivil dâhil edilmemiştir.

Sibirya'nın en ücra köşelerine taşınan bu insanların çilesi daha yolculuğun ilk adımıyla başlıyor ve hiç azalmadan son durağa kadar devam ediyordu. Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy, Novgorod, Harkov veya Bakü gibi şehirlere sevk edilen kabilelerden birinde bulunan Rifat Şeki anlatıyor:

“...Ebubekirgil'in Mehmet, hasta olan ağabeyi Muhittin'i de sırtında taşıyordu. Biraz sonra öldüğünü anladığımız ağabeyini yere bırakmasını istediyssek de o razı olmadı. Gecedен beri bekleyen Rum ve Ermeniler etrafımızı çevirmişti. Bir kısmı Mehmet'i döverken biri de sopasını sırtındaki öliye vuruyordu. Böylece hem dirimize hem de ölüme vura vura trene bindirip Kars'a götürdüler.”⁴⁵

Romanya ve Galiçya'da esir düşen Mehmedler; ya yürütülerek ya da “*Teplushki*” adı verilen yük vagonlarında hayvanlar gibi üst üste istiflenerek Sibirya'daki esir kamplarına götürülüyorlardı. Yük vagonlarına haddinden fazla insanı *-âdeta-* istifleyerek yapılan bu nakillerde ölümler çığ gibiydi. 1915 kışında, Sibirya'nın bir bölgesine taşınan 800 Mehmed'in sadece 200'ünün kampa sağ olarak ulaşabilmesi, vahşetin boyutlarını göstermektedir. Bazen de vagonlar istasyonlarda unutuluyor; kapıları kilitli bu yük vagonları günler, haftalar sonra açıldığında yığıla... Evet, yığıla ceset çıkıyordu! Samara'da unutilan böyle bir vagona 68 esirin olduğu ve bunlardan sadece 8'inin sağ kaldığı resmî raporlara geçmiştir!⁴⁶

3. Ordu Kurmay Başkanı Guze, bir Alman gazetesine (*Deutsche Allgemeine Zeitung, Dienstag, 28. Juni 1921, Nr. 297, Berlin*) verdiği röportajda bu caniliği şöyle anlatıyor:

“...1914-1915 kışında, Türk savaş esirlerinin kamplara taşınmaları sırasında yük vagonlarına tıka basa istif edilmeleri büyük sorun idi. İstasyonlardaki bu yük vagonlarının içinde ne olduğu unutulunca, soğuk kış şartlarında bir o yana bir bu yana gönderilen vagonlar nihayet fark edilip açılınca içinden sadece üst üste yığılmış cesetler çıkıyordu.”⁴⁷

⁴⁵ Prof. Dr. Bingür SÖNMEZ; Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği, Karadeniz Dergisi, 12 Temmuz 2010, sayı 6.

⁴⁶ Yücel YANIKDAĞ; Ottoman Prisoners of War in Russia 1914-1922, Journal of Contemporary History, London-1999 sh.2.

⁴⁷ Prof. Dr. Bingür SÖNMEZ; a.g.m.

Kuzey Buz Denizi istikametinde yola koyulan vagonlarda, yaralı askerler ile sağlamlar bir arada tutuluyor; genelde Kafkas Ermenilerinin idare ve kontrolü altında bulunan bu esirler, ellişer ellişer bindirildikleri vagonlarda, Ermeni askerlerin işkenceleri yetmezmiş gibi bir de aç ve susuz bırakılıyorlardı. Vardıkları yerlerde vagonlar açıldığında ise her vagona 10-15 Türk esirinin ölmüş olduğu görülüyordu.⁴⁸

“...1915 yılı Ocak ayının ikinci haftasında idik. Şimdi Kubişef admı taşıyan Samara istasyonuna gelmiştik. Bir Rus askerî doktor vagonumuza geldi. Hasta olup olmadığını sordu. Bir Rus Yahudi’si olan bu doktor Almanca da biliyordu. Bizimle konuşmasına ben tercümanlık yaptım. Tifiis hastalığı salgın halde imiş. Esir trenlerini karantina altına almışlar.

Günler geçiyor... İstasyonda, bizden başka 4-5 katar dolusu Türk esir vardı. Vagonlar kilitli olup giriş çıkış yasaktı. Bir gün; bu vagonlardan birisinin küçük penceresinden bir Türk şöyle bağırmağa başladı:

– Saldat kardaş! Saldat kardaş! Dava, dava...

Zavallı Türk esiri, Rus askerine ‘kardaş’ diye seslenerek ‘su’ istiyordu. Fakat bu feryat boşlukta kaybolup gidiyor; bir yudum su veren olmuyordu. Sonradan Rus gazetecilerinden öğrendik ki; o günlerde bu istasyonda büyük bir dram yaşanmış! Trenler dolusu Türk esiri, karantina var diye kapatıldıkları hayvan vagonlarında haftalarca aç ve susuz bırakılmış! Hepsi açlık ve susuzluktan ölüp gitmişler... O zamanki “Ruski Slova” gazetesi bu hadiseyi yazmıştı.”⁴⁹

Sarıkamış Cephesi’nde de benzer tablolar yaşanıyordu. Esir düşen subay ve askerler, hayvan taşımaya mahsus vagonlara doldurularak evvela Tiflis’e götürülüyor; buradan da ayakta ancak durabildikleri vagonlarla Sibirya’daki kamplara naklediliyorlardı. Bu süre zarfında, ne ekmek ne de su veriliyordu. Yolculuk boyunca kapılarının açılmasına da izin verilmeyen bu vagonlar insan pisliğinden geçilmez vaziyetteydi. Bu pislikten kaynaklanan ‘ishal’ ve ‘tifiis’ bütün esirleri kırıp geçiriyordu. Her gün, üç-dört ölüm vakası yaşanıyor; günlerce vagonlarda bekletilen cenazeler genellikle açık araziye, dağ başlarına atılıveriyordu. Bu olayların şahitlerinden olan İsveçli Kızılhaç yetkilisi Graf Londrof’un anılarına bakıyoruz:

⁴⁸ A. Ali EMİRCAN -M. Emin GERGER; Büyük Ermenistan Hayali ve Kars <tan Karabağ <a Ermeni Vahşeti, İstanbul-1992 sh.62.

⁴⁹ Hüsamettin TUĞAÇ, Bir Neslin Dramı, İstanbul-1995 sh.27.

“... İzdihamdan ve kokudan yanına varılmayan; kapıları kilitli ve içe-risi tuka basa Osmanlı esirleri dolu büyük bir tren; 1915 yılı Ocak ayının sonunda Sirzan istasyonuna geldi. İçindeki esirler; insan kılığında çıkmış, açlıktan yüzleri sararmış, yanakları çökük, elmacık kemikleri dışarı fırlamış, kimildayamayacak kadar yorgun ve kuvvetten kesilmiş; elbisesiz, ayakları çıplak, kâinata mevcut bütün hastalıklara müptelâ bir haldeydiler. Bu fecî manzara; insanların yüzünü kızartacak ve kalplerini sızlatacak derecedeydi...”⁵⁰

Aynı nakliye hattında kayıtlara geçen bir diğer hadise de şudur: Her birinde 40-50 esir bulunan ve kapıları da dışarıdan kilitli iki vagon, Tiza İstasyonu'nda unutulmuştur(?) Vagonlardan günlerce; yürek parçalayıcı feryatlar yükseldiğini duyan yerli halk, *-belki de korkudan-* bir şey yapamamış; neticede bütün esirler, açlık ve susuzluktan kıvrılarak şehit olmuştu. Bu cinayeti sonradan fark eden Rus yetkililer ise geride iz bırakmamak için vagonları ateşe vermeyi tercih etmişti!⁵¹

Yine Samara İstasyonu'ndaki vagonlardayız:

“...Vagonun bir köşesinde, hiç konuşmadan suskun oturan, hiçbir şeye karışmayan, yerinde bile çok az dönebilen; daha doğrusu heykel gibi duran biri vardı. Onun bu hâlimden biz de rahatsız oluyorduk. Tavrını, kendini beğenmişliğine veriyorduk. Yahut da orduda bizden daha üst rütbeli biri olduğunu düşünüyorduk. Gülmezdi, konuşmazdı; gözleri yarı kapalı ve hep düşüncü halde idi. Biz de ona pek bir şey sormaz, takılmazdık.

Bir gece, arkadaşlar uykuya dalmak üzere iken, bu şahıs birden bire yerinden kalkarak; ‘Mangalar! Avcı hattına geç! Süngü tak! Hücum!’ diye haykırmaya başladı. Kendi de yerinden sıçrayarak bizim üzerimizden atlıyor, vagonun öbür köşesine kadar gidiyor ve döşemeye tam siper yatıyordu. Biz evvelâ, böyle de şaka olur mu, taarruzun yeri mi burası! diye adama bir hayli sinirlendik. Fakat adamdan hiç ses yok... Sabah olup da içeriye ışık sızmaya başlayınca arkadaşlar bu adamı yattığı yerden kaldırmak istediler. Anladık ki adam gecedен -daha o zaman- ruhunu teslim etmiş! Müşterek kanaatimiz şuydu: Adını bilmediğimiz bu asker, Sarıkamış cephesini her ayrıntısıyla ruhunda yaşıyormuş. Sessizliği de ondan imiş. Hayâlinde hep -esir düşme talihsizliğini yaşadığı- o düşmanla boğuşma safhalarını yaşıyormuş. Hatta o vaziyetteyken yemek bile yemezdi. Demek ki kendini hep Allahüekber

⁵⁰ Dr. Ramazan BALCI; Tarihin Sarıkamış Duruşması, İstanbul-2005 sh. 261-268.

⁵¹ Dr. Ramazan BALCI; a.g.e. sh 261-268.

Dağları'nda zannediyormuş. Arkadaşlar, bu şehide olan sûtizan, tepki ve saygısızlıkları yüzünden çok üzüldüler; mahcup oldular...”⁵²

Doğu Cephesi'nde subay olarak görev yaparken Ruslara esir düşen Ziya Yergök'ün, “Sarıkamış'tan Esârete” adıyla yayınlanan anılarında; yer verilen bir başka manzara:

“...Trenden çıkıp kızaklara binerken; bizimle aynı trendeki yük vagonlarıyla sevk edilen esir askerlerimiz de vagonlardan çıkarılmış, yaya olarak gönderilmeye hazırlanmışlardı. Orada resmî, sivil birçok Rus erkek ve kadın, bizleri seyretmek için toplanmışlardı. Soğuk, -30 derecenin altında idi. Bizim askerler acımacak durumdaydılar. Parça parça olmuş elbise ve kaputlar içinde, ayakkabıları kalık (yırtık, dilenci postalı) halini almıştı. Hatta bir askerın ayakkabıları da yoktu. Yırtık çoraplarla sıraya girmeye gidiyordu. Bu acıklı görüntüye dayanamayan bir Rus kadını, lastiklerini çıkarıp bu ere verdi ve bize de birçok hakâretler savırdı. ‘Böyle perişandınız da bu yavrucukları niçin muharebeye soktunuz?’ manasında haklı sözler söyledi...”⁵³

Moskova'nın kuzeyinden Sibiryaya doğru yayılan bu kamplar-da; esârete, soğuğa ve açlığa direnenlerin en büyük desteği, Çarların bölgeye göçe zorladığı Kazan-Tatar Türkleriydi. Rus egemenliği altındaki bu Türkler, Anadolu'dan gelen esir kardeşlerine yardımcı olmak için ellerinden gelen her şeyi yapmaya çalışıyorlardı. Özellikle Azerbaycan ve Kazan Türkleri bu konuda oldukça önemli hizmetler yapmışlardı. Bu yardım faaliyetlerinde en önemli fonksiyonu “Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi” yüklenmişti.⁵⁴ Esirlerin bulunduğu şehirlerde yardım komiteleri kurulmuş veya gazeteler vasıtasıyla yardım kampanyaları açılmıştı.⁵⁵ Osmanlı esirlerin her ihtiyacına koşmak için çırpınan bu insanlar; kaçmaya çalışan Türk esirlere pasaport, elbise veya güvenli ev temin ediyorlardı. Yaralı ve hasta olanların Bakü'de bulunan Cemiyet hastanesinde bakımlarının yapılmasını sağlayan Cemiyet'in Türk esirleri için yapmış olduğu öyle bir hizmetleri daha vardı ki...

⁵² Prof. Dr. Bingür SÖNMEZ, Reyhan YILDIZ; 1.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Türk Esirleri, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Ocak-2009, sayı.265.

⁵³ Tuğğ. Ziya YERGÖK; Sarıkamış'tan Esarete, İstanbul-2005 sh. 140.

⁵⁴ Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Betül ASLAN; 1. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara-2000

⁵⁵ Akdes Nimet KURAT; Türkiye ve Rusya: XVIII. yy Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri(1798-1919), Ankara-1990 sh. 444-445.

Kaçmaya çalışırken vurulup öylece bırakılan ya da nakiller sırasında vagonlarda veya getirildikleri yerlerde ölen ve yol kıyılarına, demiryolu çevresine atılan Müslüman esirlerin cenazelerini topluyorlar; büyük bir ihtiramla ve İslâmî usullere göre defnediyorlardı!⁵⁶ “Cemiyet-i Hayriye” ile birlikte çalışan bir diğer yardım grubu “Gence Gençlik Teşkilâtı”nın üyesi Naki Keykurun anlatıyor:

“...Teşkilâtımız, esir trenlerinden bırakılan cesetler için istasyonda daimi bir nöbetçi bırakıyordu. Bir gün istasyondan geçen bir trenden dört ceset bırakıldığını haber aldık hemen toplanarak aziz şehitlerimize cenaze merasimi yaptık. Göz yaşları arasında söylenen nutuklardan sonra ebedî istirahatgâhlarına koyduk. Anadolu’da doğan Türk Mehmetçigi Türklük uğruna koşuyor, ölüyor ve yine Türk toprağı olan Azerbaycan’da toprağı veriliyordu.”⁵⁷

Evine sağ dönebilen esirlerden biri olan Tahsin İybar’ın hatıratında da bu gönüllü desteğı açıkça görebiliyoruz:

“...Ruslar Sibiry’a’daki kampta esirlere, ‘Geniş Rus topraklarından çıkamazsınız.’ demişlerdi. Buna rağmen Rus topraklarından çıkmaya muvaffak olduk. Çünkü bize Türkistanlılar (Tatarlar); zengin, fakir ihtiyar genç demeden adeta birbirleriyle yarışarcasına yardım etmişlerdi”⁵⁸

Müslüman nüfusun olmadığı veya çok az olduğu şehirlerin yakınındaki kamplarda kalanlar ise yukarıda anlatılan hayatî yardımlardan elbette mahrumdu. Türkleri daha önce tanımamış olan yerli halkın nazarında Türkler, ilkel ve şeytanî (!) bir millettir. Bu önyargı, Çarist politikaların tabii bir neticesiydi. Bazı bölgelerdeki köylülerin ve kasaba sakinlerinin, Türklerin kuyruk ve boynuzlarının olmadığını gördüklerinde yaşadıkları şaşkınlık görülmeye değerdi. İlerleyen haftalarda da devam eden bu şaşkınlık yerini hayranlığa bırakacak ve bilhassa cemaatle kılınan namazların manevi havası aradaki buzları hızla eritecektir. Cuma günleri, namaz için düzenlenen meydana toplanan esirlerin arasına koşan gözü yaşlı üç-beş Rusya Müslüman’ı, yerli halk ile kaynaşmanın ilk adımı olmuştu. Kısa bir zaman sonra, namaz kılınan meydanın kenarına toplanan diğer yerli halk da dikkatle ve ihtiram ile bu ibadeti seyretmeye başlamıştı. Derken bu kalabalığın arasında birileri daha

⁵⁶ Açık Söz; 25 Okiyabır-Ekim 1915, NO.19.

⁵⁷ Naki KEYKURUN; Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920), İstanbul-1998 sh. 30-35.

⁵⁸ Tahsin İYBAR; Sibiry’a’dan Serendib’e, Ankara-1950 sh. 85.

göze çarpmaya başladı. Özel günlere mahsus dinî kıyafetlerine bürünmüş rahipler, en ön sıradaki yerini alıyor ve namaz bitene kadar ayakta sessizce bekliyorlardı.⁵⁹

Harb-i Umûmi'yi Gören İhtiyardır

Rusya'daki bu kamplara savrulan biri daha vardı. Doğu Cephesi birlikleri ve yöre halkı tarafından; “*cesâret ve metâneti cihetiyle bilinenlerin fevkinde*” olarak tavsîf edilen, talebeleriyle cepheden cepheye koşan, gözünü budaktan sakınmayan ve yöre insanlarının haklı takdirini kazanan *Bedüzzaman Said Nursî*...

Bedüzzaman Said Nursî'nin kâğıtları kâğından iken

Ruslar ve onların maşası olan Ermeniler ile şiddetli kış şartları altında aylarca sürdüğü çatışmalar sırasında ayağı kırılınca Ruslara esir düşen ve evvelâ Bitlis'e getirilen Bedüzzaman, buradan da Van'a götürülür. Yolculuk boyunca Rusların; Üstâd Bedüzzaman'a gösterdiği abartılı iltifat oldukça dikkat çekicidir. Çok geçmeden bunun sebebi de anlaşılır: “*Kürt aşiretlerinin Bedüzzaman'a olan büyük hürmet ve sadakatini görmüşler ve Osmanlı'yı yıkmak için tezgâhladıkları tefrika planları adma*

⁵⁹ Ergun GÖZE; Rusya'da Üç Esâret Yılı, İstanbul-1989 sh. 81.

bu sadakatten istifadeye heveslenmişlerdir.” Bunun için de Rus yanlısı ve ayrılıkçı Kürt ağalarını kullanmayı düşünerek vakit geçirmeden harekete geçerler:

“...Bitlis'te ayağı kırılıp esir düştüğü zaman, Sibiry'a'ya nakli için Van'a götürülen Bedüzzaman'a; Ruslara iltihak etmiş bazı ağalar, “Biz seni Rus kumandanından alırsız. Fakat bize reis olup davamızı yürüteceksen...” dediler. Bedüzzaman: Ben Müslüman Türk Milleti aleyhine çalışmam. Esâreti böyle riyâsete tercih ederim!” cevabını verdi.⁶⁰

Emellerine erişemeyen Ruslar, Sibiry'a'ya sürgüne göndermeyi kararlaştırdıkları Üstâd'ı, Doğubayazıt yoluyla Culfa'ya getirmişlerdir. Mevsim bahar; aylardan, Nisan Mayıs... Üstâd Hazretleri burada yaklaşık bir ay bekletilir. Fakat bir an olsun boş durmamakta, manevî cihâdına devam etmektedir. Nahcivan 1905 tevellüdü Lâtif Hüseyinzâde, Kosturma'ya götürülen Bedüzzaman'ın, Nahcivan'daki konaklaması esnasında şâhit olduklarını, yöre şivesiyle anlatıyor:

“...Biz mescide otururduk. Bu vakt dediler ki; 15-16 nefer Türkiye'li esiri, Yerevan yolu ile Culfa'ya getiribler; birazdan mescide gelecekler. Mescide gelende gördük ki, başlarında ağ (ak) sargı ve fes var. Aralarında biri daha vardı. Adı Seid Nürsi idi. Bizim adamlar ona 'Fehriiddövrân Bedüzzaman' deyirdiler. O geldikten sonra halk mescide toplaşmağa başladı. Orda, halka Kır'an heketlerini anladırđı. Hetta bir defe, sehv etmiremse “er-Rehman” suresinin ilk ayetlerini tefsir ederek dinimizin ne keder (kadar) mentige (mantığa) uygun olduğunu ispat etdi.”⁶¹

Uzun ve çileli bir yolculuğun ardından Rusya'nın kuzeydoğusunda bulunan Kosturma (Kostromo) şehrindeki kampa götürülen Bedüzzaman; esareti süresince, Rus komutanlara karşı sergilediği metânet, heybet ve azâmeti sebebiyle iki kez idam edilmek istendi. Nihayetinde Ruslar da anladılar ki bu dik duruş; İslâm'ın izzetini temsildir!

Bedüzzaman'ın iki buçuk yıl süren esâretini katlanılır kılan iki olay vardır. İlki, her türlü baskıya rağmen, kamplardaki asker ve subaylara yaptığı tenvir ve irşâd hizmeti; ikincisi ise Tatar Türklerinin têminâtıyla Volga Nehri kıyısındaki câmide ikâmetine izin verilmesidir:

⁶⁰ Abdulkadir BADILLI; Mufassal Tarihçe-i Hayat (1. Cilt), İstanbul-1990 sh.293.

⁶¹ Ahmet ÖZER; Bedüzzaman'ın Esâret Yolculuğunda İkinci Durak: Culfa, Sızıntı Dergisi, Aralık-1996

“...(Ruslar) Beni dersten men etmediler. Arkadaşım olan doksan esir zâbitin kısm-ı ekserisine ders veriyordum. Bir defa Rus kumandanı geldi, dinledi. Türkçe bilmediği için siyasi ders zannetti, bir defa beni men etti; sonra izin verdi. Hem aynı kışlada bir odayı camii yaptık. Ben imamlık ediyordum, hiç müdahale etmediler, ihtilâttan men etmediler; muhabereden kesmediler.⁶²

...Yalnızlık istedim; dışarıda izinsiz gezemiyordum. Tatar Mahallesi, kefaletle beni o Volga Nehri'nin kenarındaki küçük câmîye aldılar. Ben yalnız olarak câmide kalıyordum.”⁶³

Şimâl kıtasında (Kuzey yarımküre); bahara yakın vakitlerin o uykusuz geçen pek uzun gecelerinde, Volga nehrinin kıyısına oturup suyun hazîn şırıltılarını, yağmurun rikkatli şıptırları ile rüzgârın firkatli esintisini dinleyerek ve dua ederek geçirdiği vakitlerde; Bedüzzaman, Dergâh-ı İlâhi'yi yegâne tahassüngâhı bildi. Bu uzun gecelerdeki tefekkür, Üstâd Bedüzzaman'ı gaflet uykusundan uyandıracak; “Öyle bir gün ki çocukları ihtiyar yapar”⁶⁴ mealindeki âyetin sırrıyla; “Gerçi daha kendimi ihtiyar bilmiyordum; fakat Harb-i Umumîyi gören ihtiyardır.” diyecektir.

Üstad'ın, Kosturma'daki esâretten kurtuluşu da hayli ibret vericidir:

“...O hüznü, rikkatli, firkatli, uzun gurbet gecesinde; Dergâh-ı İlâhi'de zaaf ve aczim o kadar büyük bir şefaatchi ve vesile oldu ki şimdi de hayretteyim. Çünkü birkaç gün sonra, gayet hilâf-ı me'mul bir surette, yayan gidilse bir senelik mesafede; tek başımla, Rusça bilmediğim halde firar ettim. Zaaf ve aczime binâen gelen İnâyet-i İlâhiye ile hârîka bir surette kurtuldum. Tâ Varşova ve Avusturya'ya uğrayarak İstanbul'a kadar geldim...”⁶⁵

Rusça bilen en cesur ve kurnaz adamların bile zor muvaffak oldukları firarını, büyük bir suhûlet ile neticelendiren ve Alman makamlarından aldığı belgeyle Sofya üzerinden İstanbul'a gelen İslâm Dünyası'nın bu mümtaz âlimi; takip eden yıllarda, insanlığın hasretle beklediği reçeteleriyle küfrün açtığı yaraları sarmaya girişecektir.

***

Biz tekrar Sibiryâ'ya dönelim ve esaret boyunduruğundan kurtulmayıp çile çekmeye devam edenleri dinleyelim. İşte Ziya Yergök'ün anılarından bir tablo daha:

⁶² Bedüzzaman Said NURSİ; Şualar (14. Şua), Sözlere Yayımevi, İstanbul-1991

⁶³ Bedüzzaman Said NURSİ; Lem'alar (26. Lem'a - 9. Rica), Sözlere Yayımevi, İstanbul-1991

⁶⁴ Müzemmil-17

⁶⁵ Bedüzzaman Said NURSİ; Lem'alar (26. Lem'a - 9. Rica), Sözlere Yayımevi, İstanbul-1991

“...Benim perişan ve yarı çıplak halimi gören nöbetçi gardiyan bana acımış olmalı ki kapıyı açarak üzeri boyanmamış bir Kırgız kürkü verdi. Artık bu gece, şiddetli soğuktan ötürü azap çekmeyeceğimi düşünerek kerevete, Nuri Bey'in yanına uzandım. Ama ne yazık ki gözüme bir dakika uyku girmedi. Boynumda başlayan kaşıntılar omuzlarıma, sırtıma kadar indi. Çıplak etim çimdikleniyor gibi kaşınıyordum. Her kaşman yere elimi götürdüğüm vakit, elim kene kadar irileşmiş bir bit geliyordu. Bu gece de soğuk azâbı yerine bit işkencesine uğramıştım. Sabah olunca kürkü gardiyanın sıratına fırlattım. Ceketimi çıkardım ki her tarafım sıvama bit!”⁶⁶

Sibirya'daki kampların hayat şartları çok ağırdı. Ruslara esir düşen askerlerden genellikle erler ve alt rütbeli erbaşlar Bakü'de bırakılıyor; subaylar ise kaçmalarını önlemek amacıyla daha ziyade Sibirya'da, Çin hududuna yakın İrkutsk'a gönderiliyordu.⁶⁷ Milletlerarası anlaşmalar gereğince uygulanması gereken kurallar, Rus makamlar tarafından yerine getirilmiyor, esir subaylara rütbelere göre verilmesi icap eden aylıkları ve erlere de Rus askerlerine verilen istihkâkın yarısı dahi hemen hiçbir kampta verilmiyordu. Yiyecek ve giyecek temini, hayatta kalmanın sınırlarını zorlayacak seviyede idi.⁶⁸

Hem iklim ve coğrafyanın çetinliği hem de karşılaştıkları muameleler Mehmedleri hızla yıpratıyordu. Meselâ; Knasnoyarsk şehrindeki kampta; esirlerin bir bölümü yerde, bir kısmı ise çıplak bir tahtanın üzerinde yatıyordu. Kampta çok şiddetli seyreden ‘*tifüs ve lekeli humma*’ esirleri kırıp geçiriyordu. 100-200 Türk esirinin bir arada yaşadığı koşulların ne ısıtılması ne de temizliği mümkündü. İlk esir kabilelerinin gelmeye başlamasıyla beraber kampın mevcudu bir anda 8.000'lere ulaşmıştı. Bu durumdan şikâyet edenler, kampın kısa bir sürede 14.000 mevcuda dayanması karşısında âdeta şok geçirmişlerdi. Bir taraftan aşırı kalabalık diğer taraftan ise en temel ihtiyaçların bile karşılanamaz hâl gelmesi ölüm dalgasını kaçınılmaz kılmıştı. Kampı kısa zamanda etkisi altına alan “*tifüs*” salgını etrafı kasıp kavuruyordu. Koşullarda haddinden fazla esir olması ve hastaların karantinaya alınmaması ölümleri vahşet seviyesine taşımaya yetmişti. Tedavi için gerekli olan

⁶⁶ Tuğg. Ziya YERGÖK; a.g.e. sh. 43.

⁶⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet En Yeni Tarih Arşivi(Azerb. Cum. MDEYTA), F.498, Op. I, D. 1038, L.79 80.

⁶⁸ Cemil KUTLU; I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri (*Basılmamış Doktora Tezi*), Erzurum-1997

esirlerin üzerindeki elbiseler talan edilmiş; çıplak vaziyette tahta sedirlerin üzerinde terk edilmiş yirmi kadar Osmanlı askerinin perişanlığı, gören herkesi ağlatıyordu. Çetin kamp ve iklim şartları ve salgınlar sonrasında, bu şehre getirilen 1400 civarındaki Osmanlı esirinden geriye; sadece iki yüz esir dönebilecektir! Frankfurt Çaytong isimli bir gazetenin 22.06.1916 tarihli nüshasında yer bulan habere göre; Şubat 1916'da, bir kamptan diğerine gerçekleşen nakil esnasında 800 civarında esir hayatını kaybetmiştir.⁷¹

Esir kamplarının en büyük sıkıntılarından biri de şüphesiz “temizlik” ihtiyacının yeterince karşılanamamasıydı. “Bitlenme” hadisesi başını almış gitmişti. Yeterince çamaşırı olmayan esirlerin bu asalakla mücadelesi pek tabiidir ki müspet netice vermiyordu. Şiddetli soğuklara muhatap olan esirler; zaten yetersiz olan giysilerini bir nevi dolak ya da çorap olarak kullanmak mecburiyetinde kaldıklarından gerekli olduğunda çamaşır değiştirme şansları yoktu. Kaldı ki her gün elbiselerindeki bitleri ayıklasalar bile yataklar bit kaynıyordu. Bitlerden kurtulamayan zavallı esirlerin, ciddi manada ıstırap çektiklerini, bu “düşman” a karşı verdikleri mücadelede görebiliyoruz. Elleriyle ayıkladığı bitleri ateşe atarak ya da iğne ile öldürerek teselli bulanların yanı sıra; elbiselerini soğuk suyun içine tamamen gömüp bitlerin yavaş yavaş boğulmalarını temin etmeye çalışmak da sıkça kullanılan bir metod olarak çıkıyor karşımıza.⁷²

Osmanlı Devleti, çok değişik yollar deniyor; ancak Rusya'daki esirlere ulaşamıyordu. Evvelâ İspanya'nın aracılığına başvuruldu. Netice alınamayınca, Almanya devreye sokuldu; fakat yine olmadı. Nihayetinde, Sibiryaya kamplarında yaşam mücadelesi veren Mehmedlere, ihtiyaç duydukları yardım asla ulaştırılmadı. Çok sonra, Osmanlı Devleti adına bölgeyi dolaşan Yusuf Akçura'nın sunduğu rapor, kamplarda çekilen acıları anlama adına yeterince aydınlatıcıdır.⁷³ İstanbul'un,

⁷¹ Dr. Ramazan BALCI; Tarihî Sarıkamış Duruşması, İstanbul-2005 sh. 261-268.

⁷² Yücel YANIKDAĞ; A.g.m. sh. 73. & Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 213.

⁷³ “Osmanlı üserâsını aramak üzere 3 Ağustos (1918)'ta şehrin hastanelerini dolaşım. Bu hastanelerin heyet-i umûmiyesinin değil, hatta ayrı ayrı her birinin bir idare heyeti veya müdiri bulunup bulunmadığını bir türlü anlayamadım. Kazan'da Osmanlı üserâsından kaç hastanın varlığını bilen bir mevki-i resmî olmadıktan başka, hastanelerin idare odalarında haber verebilecek kimseye tesadüf olunmuyordu! Her hastaneye, milliyet ve ordu ayırmaksızın Rus, Macar, Türk, Alman.. ilh. Üserâsi yalnız isimleri kaydolunup mensup oldukları orduların işaretine bile lüzum görülmeksizin yatırılmıştı. İsimler de alel-ekser yanlış yazıldığından esami cetvellereinden de ciddi ve kati malumat alabilmek zordu. Binaenaleyh hastanelerin koşullarını birer birer dolaşarak ‘içinizde Türk nefesi var mı?’ diye bekçi gibi bağırıp aramaktan başka çare yoktu. Biz

bilhassa maddi destek noktasındaki yetersizliği, Rusya tarafından “ilgisizlik” olarak yorumlanmış ve esirlere daha zalimce davranmaya bahane olmuştur. Bu kamplarda ölen esir sayısının cephe savaşlarına yakın olması da bunu göstermektedir.⁷⁴

Esirlerin; Rusya’daki kamplarda karşılaştığı bir başka uygulama da: “Propaganda”ydı. Ruslar, insan yerine koymadıkları esirlere bir taraftan da Bolşevikliği öğütlemekten hiç sıkılmıyorlardı. Anlatılanları kabul edenlere daha iyi şartlar vaat edilmesi, propagandanın esirler üzerindeki tesirini hayli artırıyordu. Aristokrat sınıftan subaylara karşı kışkırtılan Alman ve Romanyalı esirler üzerinde etkili olan bu propaganda; ilginçtir, Türk esirler üzerinde hiçbir müspet tesir göstermiyordu. Türk subay ve erlerin birlikte olduğu kamplarda gözlenen; ağabey-kardeş veya baba-oğul ilişkisi ve kader birliği inancı, yönlendirmeleri neticesiz bırakmıştı. Hatta o yıllarda Rusya’da bulunan ve “Yeni Dünya” gazetesi ile Türkçe konuşan topluluklara Komünizm propagandası yapan ilk Türk Komünist Mustafa Suphi de devreye sokulmuş; yine de bir sonuç alınamamıştı.⁷⁵

V- Medrese-i Üserâ

Ne kadar süreceğini bilemeden, göz alabildiğince uzaklara giden tel örgülere bakarak vakit geçirmenin neticesi cinnet olduğunu daha önce ifade etmiştik. İngiltere’deki “Knockaloe Sivil Esir Kampı”nı ziyaret eden “Dostlar Acil Yardım Komitesi”, raporlarında; kampı incelemeye gelen (!) bir İngiliz vatandaşının manzarayı tasvirini şöyle aktarıyor: “...Kamp bir tavuk çiftliği gibi. Kulübeler, büyüülmüş kümeslere benziyor. Havanın durumuna göre, tozda veya çamurda gagesizce oradan oraya dolaşan insanlar, etraflarındaki eşelenmiş toprağı tekrar tekrar eşeleyen tavukları hatırlatıyor.”⁷⁶ Bu başıboşluğun sebep olduğu sıkıntıları ilk fark edenler eğitimli siviller ile subaylar olmuştu. Bir şeyler bulmak ve bu cendere-den kurtulmak, hayatî manada ehemmiyetliydi. Çünkü esâret günleri uzadıkça, hiç akla gelmeyen hadiseler yaşanmaya başlamış; ast-üst

---

de bu iptidai usule müracaat ettik; dolaştık, bağrdık, sorduk...” (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üserâ Murahhası Yusuf Akçura Bey’in Raporu, Dersaadet-1335/1919)

⁷⁴ Yücel YANIKDAĞ; Ottoman Prisoners of War in Russia 1914-1922, Journal of Contemporary History, London-1999 sh.81-82.

⁷⁵ -Yücel YANIKDAĞ; a.g.e sh.81.

⁷⁶ Anna Braitwaite Thomas, St. Stephen’s House-Friends’ Emergency Work in England 1914 to 1920 sh. 47-48

arasındaki saygı, büyük-küçük arasındaki sevgi gün geçtikçe erimeye yüz tutmuştu. Sudan bahanelerle başlayan atışmalar, tartışmaya dönüyor; bir bakıyorsunuz kanlı bıçaklı kavgalar alıp başını gidiyordu. Bu hastalığın ilacı ne olacak ve bu kederli topluluğa nasıl moral verilecekti?

Bir şeyler yapmanın lüzumu üzerine kafa yoranlar, çözümü bulmakta gecikmediler: “...*Ümitsizlik ve kederin binyede yaptığı menfi tesirleri değiştirmek için en faydalı vasitanın okumak ve ilim öğrenmek olduğu aşikârdır.*”⁷⁷ Zaten, Türk esirler arasındaki okuma yazma oranı da bir hayli düşüktü. Bilenler de genellikle rütbelilerdi. Bu yüzdendir ki kamplardan gelen mektupların çoğu aynı el yazısına sahipti; çünkü eratin mektuplarını zâbitleri yazıyordu. Bu fedakârlık imcesinin içinde eğitilmiş siviller de vardı ve bu insanlar, sadece mektup yazmakla veya gelen mektupları okumakla iktifa etmez; okuma yazma bilmeyenler için “*Kur’ân-ı Kerîm*” ve gazete de okurlardı.⁷⁸

“...*En faydalı vasitanın okumak ve ilim öğrenmek olduğu*” tespiti, dünya üzerine yayılmış bütün kamp sakinlerinin ortak kanaati olmalı ki ilerleyen günlerde açılan “*okuma-yazma kursları*”yla, yeni bir hamle başlatılacak ve bu sıkıntıyı aşmaya ma’tûf önemli mesafeler alınacaktır. Kurslar, hem öğrenenler hem de öğretenler için faydalı bir meşgale idi. Üstelik çok kolaydı ve hayli müspet neticeler veriyordu. Tam da bu günlerde ikinci bir kapı açıldı: *Yabancı bir dil öğrenmek!* Bir kere öğretmen sıkıntısı yoktu. Babil Kulesi’ni hatırlatan bu kamplarda çok çeşitli milletlerden insan vardı. Öğrenilen dilin pratiği de kolaydı; çünkü burada herkes yanındakine içini dökmenin yollarını arıyordu. Tek sıkıntı, kitap, sözlük vb. temininde idi.⁷⁹ Kaynak kitap ve sözlük gibi ihtiyaçlar da bir şekilde aşılmış olmalı ki bu kurslarda; İngilizce, Rusça, Fransızca gibi bir yabancı dil öğrenenlerin sayısı bir hayli fazladır. Hatta subaylar arasında ikinci veya üçüncü dili öğrenmeye geçenler dahi vardı.

Kader, farklı medeniyet ve kültürlerle mensup bu insanları, dünyanın

⁷⁷ 156. Alay Kumandanı Yb. Hasan Yetimi’nin 1916-1920 yıllarına ait hatıratı - ATESE; I.D.H. K-4609 D-13.

⁷⁸ Gürsel GÖNCÜ; Esir Türkler, Atlas Dergisi Sayı.101, Ağustos-2001

⁷⁹ Arhangelsk Kampı’nda, dil öğrenebilmek için 1658 sayfalık bir sözlüğü kopya etmeye çalışan bir esirin çaresizliği kitap ve sözlük sıkıntısının ne seviyede olduğunu göstermektedir. Bkz. E. GÖZE, Rusya’da Üç Esaret Yılı, İstanbul-1989 sh. 74.

kuş uçmaz kervan geçmez köşelerinde esâret arkadaşı yapmıştı. *Avrupa muâşeret-i medeniyesinin icabâtı vechile yetişmiş bir grup insan ile şark menba'larından beslenerek büyümiş diğer bir grup insanın birbirlerinden öğreneceği çok şey vardı. Bilhassa Türk eserler için; garbın, o ilim ve irfan sahnelerinin âfâk-ı nurundan uzak şimdi fermanber olmaya yüz tutmuş iki devletin zabıtânıyla bir arada bulunuyor olmak bir nimettir. Yüksek miktarlarda para sarf ederek öğrenmeleri mümkün olabilecek bilgileri, hiçbir dirhem sarf etmeksizin öğrenebilmeleri başka nasıl izah edilebilir.*⁸⁰

Kamplar bir “*dârülfünûn*” gibi çalışıyordu. Bakınız; Sibirya’da, Mısır’da veya Hindistan’daki esir kamplarını anlatan raporlarda ve hatıralardaki cümleler birbirine ne kadar benziyor:

“(Hindistan) ...*Sumerpur Kampı’ndaki Musullu Beşir Efendi’nin Beyrut Koleji’nde İngilizceyi güzel öğrendiğini ve ders vermeye istekli bulunduğunu açıklamaları üzerine adı geçenin tercihi istikametinde yararlanılacak kitap ve sözlükler getirilerek İngilizceyi öğrenmeye başladılar...*”⁸¹

(Hindistan-Bellary Kampında) ...*Boş vakitlerimizi dedikodu ile geçirmekten ise Fransızca çalışmayı münasip gördük... Fransızca kursu nihayete erdiği vakit İngilizce öğrenmeye karar verdik. Bir seneyi müteceviz zaman zarfında, kısmen ilerlettiğimiz İngilizceyle, Fransızcadan İngilizceye tercüme edilen bazı romanları sökebilecek seviyeye gelmiştik... İngilizceye oldukça hâkim bulunan eski esirlerden Binb. Cemal Bey, Madras’ta çıkan ve bizim kampa gönderilen “Madras Times” adlı gazeteden, Türkiye’ye dair haberleri el yazısı ile Türkçeye çevirip “ajans” başlığı altında kamptakilerin memlekette olup bitenlerden haberdar olmalarını temin ediyordu.*⁸²

(Mısır-SeydibeşirKampı’ndaki) ...*1899 doğumlu Esat (TARMAN), İhtiyat zâbiti olarak askere alınmış ve Filistin Cephesi’nde esir düşmüştür. Kızgın çölin ortasındaki Seydibeşir’de tam üç yıl kalmış ve esâreti bir fırsata dönüştürerek “Fransızca” öğrenmiştir.*⁸³

⁸⁰ Vâveyla; 27 Teşrin-i sâni 1331/10 Aralık 1915, n.1

⁸¹ Hindistan-Bellary Kampı’nda Hasan Yetimi’nin raporu; ATASE; K-4609, D-13, F-1’den F-71’e kadar.

⁸² Muhittin EREV; Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Hatıraları -4-, Hayat Tarih Mecmuası, Yıl.3, Cilt.2, Sayı.7, 01 Eylül 1967 & Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e. sh.71.

⁸³ Gürsel GÖNCÜ; Ana Ben Ölmedim, Atlas Dergisi Sayı.104, Kasım-2001

Esir alınan Osmanlı memurların askerleri Eriha yakınlarında

İngiltere Hükümeti'nin, sivilleri kapattığı "Knockaloe Sivil Esir Kampı"ndaki Türk esirlerin en bariz özelliği, el sanatları hususundaki maharetleriydi. Binlerce parlak boncuk kullanarak yaptıkları yılanlar oldukça dikkat çekiyordu. Bu yılanlar gerçeğine o kadar benziyordu ki görenler bunlara dokunmaya çekiniyorlardı. Yabancılar göre bir sanat şahasesi olan bu ürünlerin bizinkiler için manası başkaydı. İstanbul'dan yardım alamayan esirlerimiz, bu imalâtlarını ekmekle takas ederek ihtiyaçlarını temin etmiş oluyorlardı.⁸⁴ Gerçek manada bir sanat eseri sayılabilecek bu yılanlar; sonraki yıllarda, Man Adası'nın kültürel zenginlikleri arasına dahil edilecektir!⁸⁵

Esir kamplarının âdetâ bir üniversite gibi faaliyet yürüttüğünün en bariz örneğini, Rusya'nın kuzeyindeki Krasnoyarsk Kampı'nda görüyoruz. Rus ordusunun kullanımı için planlanmış bu kamp, küçük bir şehri andırıyordu. Kampın etrafını üç metre yüksekliğinde ve dışarıdan görülmeyecek şekilde kalaslardan imal edilmiş bir duvar çeviriyordu. Bu duvarın üzerinde, ortalama 100m aralıklarla dizilen nöbetçi kulelerine

⁸⁴ Ali ÖZUYAR; Knockaloe ve Meçhul Türkler, İstanbul-2008 sh. 71.

⁸⁵ F. Quayle'nin St. Patrick'te sunduğu "Man Adası'nın Tarihçesi ve Antik Toplumı" başlıklı konuşma metni, sh. 6.

esirler ancak üç metre yaşayabiliyorlardı. Daha fazla yaşamak yasaktı ve nöbetçinin ihtarına uymayanlar kurşunu yedi.⁸⁶ Kamptaki hiyerarşi, kampın en kıdemlisi ve yüksek rütbelisinin iç idaresi anlayışına dayanıyordu. Her grubun bu şekilde tespit edilmiş liderleri vardı. Türk esir grubunun en kıdemlisi ise bu kampa Şubat 1915'te getirilen 29. Tümen Kumandanı Kurmay Albay Arif Bey idi.⁸⁷ Albay Arif Bey'in ifadesine göre, Krasnoyarsk Kampı'nda; Türkçe, Almanca, Macarca, Rusça dilleri kullanılıyor; ancak esirlerin anlaşabilmeleri için Fransızca ve İngilizceye de müracaat edilebiliyordu. Bunların dışında Sırp, Leh, Çek gibi diller ile İtalyanca, Romence, Arapça, Kürtçe ve hatta Kıbtîce gibi diller, kampta işitilen konuşma vasıtaları idi. Bunlara ek olarak "esperanto" gibi yapay anlaşma vasıtalarının da kullanıldığı dikkate alınırsa esir kamplarına niye "Babil Kulesi" adı verildiği daha iyi anlaşılır.⁸⁸

Kamplardaki çeşitli milletlerin temsilcisi esirler, harıl harıl birbirinin dilini öğreniyor ve belki de görenleri ilk anda gülümsetecek pratiklerle her geçen gün daha iyi anlaşılıyorlardı. Birbirini tanıdıkça da önyargılarından sıyrılıyor ve istikbale dair mühim dostlukların temeli atılıyordu. İleriki yıllarda, bir nevi "Dil Enstitüsü" gibi çalışan esir kamplarından yetişen bilim adamları da çıkacaktır. Bunlardan en bilineni, Ludwig Fekete isimli Türkologtur.⁸⁹ Krasnoyarsk'da esir kampında bulunan Fekete, burada başladığı Türkçesini çok ilerletmiş ve sonraları Osmanlı-Türk vesikalarını tetkik sahasında en büyük mütehassıslardan olmuştu.⁹⁰

Esir kamplarında, "dil" öğrenmenin yanı sıra lüzum ettiğinde diploma almaya kâfi seviyede; fizik, kimya, matematik gibi fen derslerine

⁸⁶ Tuğg. Ziya YERGÖK; Sarıkamıştan Esârete, İstanbul-2005 sh. 157.

⁸⁷ Hüsamettin TUĞAÇ; Bir Neslin Dramı/Kafkas Cephesinden Çarlık Rusyası'nda Tutsaklıktan Anılar, İstanbul-1995 sh.123.

⁸⁸ A. Süleyman; Esâret Hatıraları & Dr. Cemil KUTLU; Krasnoyarsk Ölüm Kampı'nın Üniversiteye Dönüşmesi, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Inst. Derg., Erzurum-2007

⁸⁹ Ludwig Fekete (1891-1969): I.Dünya Savaşı'nda, Avusturya-Macaristan ordusundan Ruslara esir düştükten sonra esâreti boyunca Türk esirlerden Türkçe öğrendi. Esaret dönüşü çeşitli Avrupa ülkelerindeki Türk belgelerini inceleyen Fekete, Macar Devlet Arşivi'nde çalıştıktan sonra, Budapeşte Üniversitesi'nde Türk Tarihi Profesörü oldu. Arşiv uzmanı olarak çağrıldığı İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tasnif çalışmalarına katkıda bulundu. Türk Tarih Kurumu şeref üyeliğine seçilen Fekete, Osmanlı arşiv araştırmalarının öncüsü sayılmaktadır. Osmanlı tarihi ve Avrupa'daki Osmanlı Egemenliği konularında pek çok esere imza atan Fekete 1969 yılında Budapeşte'de ölmüştür.

⁹⁰ Akdes Nimet KURAT; a.g.e sh. 444.

de çalışılıyordu. Kampların bulunduğu coğrafyanın özelliklerine göre; mühendislik, boyacılık, ziraat, bağcılık, meyvecilik, hububatçılık, koyunculuk, atçılık, inekçilik, arıcılık, tavukçuluk ve sabunculuk gibi dersler de okutuluyordu. (*Kızılhaç Heyetinin Hindistan ve Burma Esirleri Raporu'nun*) Myanmar'daki kamplara dair tespitlerinde, “*kiçik sanayi*” olarak adlandırılan bir faaliyetten söz edildiğini görüyoruz. Kamptaki Türk esirler, tavuk yetiştiriciliği için müracaat etmişler ve verilen izin sonrasında hakikaten ciddi başarı elde edilmesi üzerine İngilizler, kamp dışında daha geniş bir yer tahsisini yaparak bu üretimden para karşılığı da olsa istifade yoluna gitmişlerdi. Türk esirler, kamp sakinlerine ve İngilizlere yaptıkları et ve yumurta satışından hem iyi bir gelir elde etmenin yolunu bulmuşlar; hem de bu sayede, eşâretin yıkıcı psikolojisinden kısmen de olsa uzaklaşma fırsatı yakalamışlardı.

Kamplardaki faaliyetler tabiidir ki sadece dil eğitimi ile sınırlı değildi. Moralleri yüksek tutmak amacıyla değerlendirilen bir başka saha da *musiki* idi. Gerek çalgı aletlerinin kullanılması gerekse şarkı icrası üzerinden yürütülen faaliyetler gayet güzel neticeler vermişti. Hindistan-Bellary Kampı'nda bulunan Yedek subay Muhittin (EREV) i dinliyoruz:

“...Efrad kampındaki Kemanî Ömer'in; zâbitândan olan epeyce talebesine mukabil, ud öğrenmek isteyenlere de Avni Bey ders veriyor ve şarkı meşk ediyordu... Razi Bey isminde bir zat da çok güzel nusfiye (ney) üflüyordu ve nusfiyesini bambu kamışından kendisi yapmıştı... Arkadaşlar ara sıra; keman, ud ve nusfiye refakatinde konserler veriyordu.”⁹¹

Artık kamplarda memleket havasını yaşatan nağmeler duyuluyor; Suriye Cephesi'nde savaşırken esir düşen Miralay Celal (TÜTEL)'in de kurucularından olduğu Seydibeşir Kampı'nın geniş katımlı “*Musikî Cemiyeti*”⁹² gibi cemiyetler, sık sık verdikleri konserler ve bilhassa tercih edilen millî hisleri kabartacak parçalar ile esirlerin maneviyatını yükseltmeye gayret ediyordu.

Çanakale/Ezine'nin Gökçebayır Köyü'nden Ahmet (Ercan) Mısır kamplarını anlatıyor: “...Tiyatrolar yaptılar, heykeller yaptılar bizim askerler kerpiçten... keman çalan adam, gırnata çalan adam... canlı gibi; ama kerpiçten tabii...”⁹³ Evet, “*Güzel Sanatlar ve Dil Akademisi*” gibi çalışan

⁹¹ Muhittin EREV; Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları -4-, Hayat Tarih Mecmuası, Yıl.3, Cilt.2, Sayı.7, 01 Eylül 1967 & Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh.71.

⁹² Gürsel GÖNCÜ; Ana Ben Ölmedim, Atlas Dergisi Sayı.104, Kasım-2001

⁹³ Cahit ÖNDER; Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Yaşayan Çanakaleli Muharipler,

üserâ kamplarındaki bir başka güzel sanatlar dalı olarak da tiyatroyu görüyoruz. Yerli ve yabancı oyunların sahnelendiği bu tiyatrolar konusunda öncülüğü yine Avrupalı esirler yapmıştı. Meselâ Krasnoyarsk Kampı'ndaki Avrupalı esirler, Ruslardan aldıkları bir pavyonu elden geçirerek bir tiyatro salonuna çevirmişler ve haftada iki-üç oyun sergilemeye başlamışlardı. Bu tiyatrodaki Almanlar "Faust"u birkaç kez sahneledikleri gibi Türkler de Hüseyin Rahmi'nin "Mürebbiye"sini oynamışlardı.⁹⁴ Sahnelenen oyunların başarısı da şuradan belliydi ki "Rus subayları çok memnun kaldıkları bu konser ve tiyatrolara eşleriyle birlikte geliyorlardı."⁹⁵ Tiyatro sahasındaki bu faaliyetler, sadece belli bir bölgeyle sınırlı değildi. *Kalküta Mahkûmlarından Arif Süleyman Bey'i* dinliyoruz:

"...Kendi aramızda hemen bir tiyatro grubu kurduk. Konularını bildiğimiz ünlü eserleri kendimiz yeniden kaleme alarak oynuyorduk. Edebiyat ve müzik toplantıları da yapardık... Tek sıkıntımız, havanın dayanılmaz sıcaklığıydı."⁹⁶

Tel örgülerin içine hapsedilmiş dünyaların o ma'nidar sesi, zaman zaman bu engelleri aşmasını da biliyordu. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan birlikleri tarafından işgal edildiği haberini alan (Mısır) *Seydibeşir Esirleri*, bir tiyatro oyunu hazırlamışlar ve sergilenmesinden elde edilen geliri İzmir mazlumlarına göndermişlerdi.⁹⁷

Esir kamplarındaki tiyatro çalışmalarına bir örnek de İngiltere yakınlarındaki Man Adası'na kurulan "Knockaloe Sivil Esir Kampı"dır. Yaklaşık 30.000 sivilin tutulduğu kampta, 20 civarında tiyatro topluluğu kurulmuş ve bu topluluklar esâret hayatları boyunca, 104 ayrı oyun ile bir opera ve bir operet sahnelemişlerdi. Kampta, Alman kökenli sivil esirlerin çoğunlukta olması sebebiyle, seçilen oyunlar da ağırlıklı olarak Alman Edebiyatı'ndan idi. 110 tane de Müslüman Osmanlı'nın tutulduğu Knockaloe'nin oyun listesine göz gerdirirken "Türkçe" sergilenmiş bir oyunla karşılaşırız: 21 Ağustos 1917'de sahneye konulan ve A. Reichel'in yönettiği; "Eine Nacht in Konstantinopel (İstanbul'da Bir Gece)"⁹⁸

İstanbul-1981 sh. 129.

⁹⁴ YERGÖK; Sarıkamış'tan Esârete sh. 163, TUĞAÇ; Bir Neslin Dramı sh. 123, İYBAR; Sibiry'a'dan Serendib'e sh. 37; ATAMAN; Esaret Yılları sh.162.

⁹⁵ Hüsamettin TUĞAÇ; Bir Neslin Dramı sh. 123

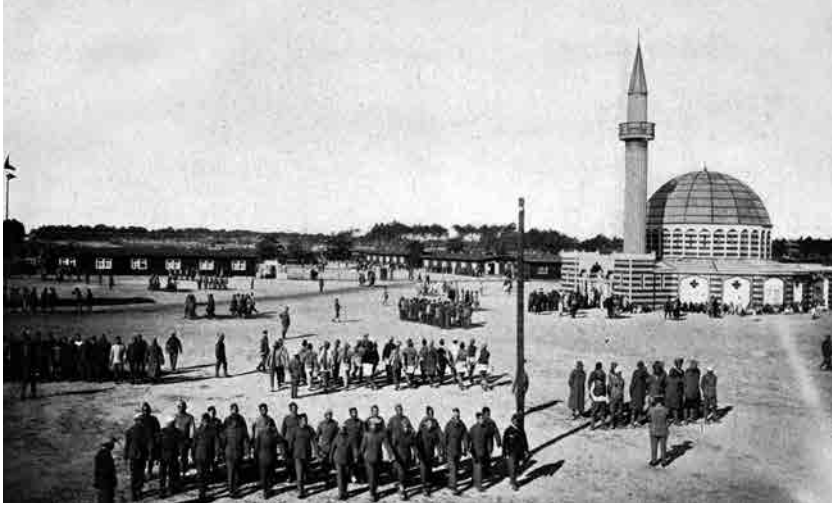
⁹⁶ Gürsel GÖNCÜ; Ana Ben Ölmedim, Atlas Dergisi, sayı 104, Kasım-2001

⁹⁷ Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 120.

⁹⁸ Franz Bauer; Erinnerungsbuch zum Dreijährigen Bestehen des Camp-Theaters -1918 sh. 1-37. (Franz Bauer, kamptaki tiyatro faaliyetlerinin müdürlüğünü yapıyordu. Burada

“Niyet”imiz, bedbahd üserânın “Vâveyla”sını ihtivadır...

Kamplardaki kültürel etkinliklerin en dikkat çekici olanlarının başında şüphesiz ‘esir gazeteleri’ gelmektedir. Bu gazeteler, esirlerin kamp hayatları, sosyal ilişkileri ve psikolojik durumları hakkında çok net bilgiler ihtiva ettiğinden ve Türk insanının zor şartlar altında bile neler yapabileceğini göstermesi bakımından dikkatle incelenmesi gereken kaynaklardır. Bugün itibarıyla elimizde örneği olan veya hakkında bilgi sahibi olduğumuz “Esâret Gazeteleri”, bütün sıkıntılara ve olumsuz şartlara rağmen var olabilmiş ve küçücük bir ümide şiddetle ihtiyaç duyan esirlere bir sığınak teşkil etmiştir.

Esir kamplarından bir görünüm

En şanslılarının “taş baskı” yöntemi kullanılarak; ekserisinin ise elle yahut araya karbon kâğıdı konulmasıyla teksir edilen gazeteler, bizim anlayamayacağımız seviyede hizmet vermişti. Dışarıdaki dünyadan bağları kesilmiş üserânın; cereyan eden dünya hadiselerinden haberdar olması ancak bu yolla mümkün olabiliyordu. Bizzat esirlerin yazdığı te’lif ya da tercüme yazılar, her köşede büyük bir dikkatle okunuyor; bazı yazılar fikir farklılığına kapı aralıyor ve günlerce süren hararetli tartışmalara sebep oluyordu. Bu tür tartışmaların en ziyade ‘alaylı’ ve ‘mektepli’ subaylar arasında yaşanması da ayrı bir konudur. Faik Tonguç, bu türlü ciddi tartışmalardan birinin “Niyet” gazetesindeki örneğinden

adını verdiğimiz kitap, onun müdürlüğündeki yönetim ekibinin birlikte yazdığı ve yine kampta sağlanan imkanlar dâhilinde taşbaskı yapılan bir kitaptır.)

bahsetmektedir: “... (siyasî, içtimâî veya hukukî konuları daha ziyade işlediğimiz gazetemizde) zaman zaman ciddi tartışmalar da oluyordu. Bir keresinde ‘alaylı zabîtan’ kelimesi bahanesiyle hayli güürültü koparıldı. Başımızdaki (en kıdemli esir subay olan) binbaşı sansür istediye de kabul ettiremediler. Gazete eskisi gibi devam etti.”⁹⁹

Hakkında bilgi sahibi olduğumuz yirmi civarında esir gazetesi arasında, az sayıda nüshasına da sahip olduğumuz gazetelerden biri “Niyet”tir. Gazetenin sahibi ve nâşiri Mehmet Asaf, nasıl yola çıktıklarını anılmasında şöyle dile getirmektedir:

“... (Malaşova Kampı’ndaki) arkadaşlardan genç bir ormancı ile birleşerek esir muhitinde okunmak üzere Türkçe bir gazete çıkarmaya karar verdik. El ile yazıp karbon kâğıdı yardımıyla teksir edecektik. Evvelâ kampın iç bölümlerine haber göndererek yazı göndermelerini istedik. Teşebbüsümüz ciddi alâka gördü ve yazılar gelmeye başladı. İki yapraktan müteşekkil gazetemizde, gelen yazılar önemine binaen yayımlanmaya başladı.

Gazeteye verilecek isim de önemliydi ve beni hayli düşündürdü. Yaşadığımız hayata münasip bir isim olmasını istiyordum. Nihayet, en uygun isim olan ve Rusça’dan alınma “Niyet”i uygun gördüm. Kelime, “yok, mevcut değil” manasına geliyordu ve yarı ciddi yarı mizah durumumuzun sembolüydü. Malaşova’da kaldığım zaman zarfında 25. Sayıya kadar çıkarabildik. Gazetemi, (daha sonra sevk edildiğim) Çirkin Dom’da da neşretmeye devam ettim... Otuz yedinci sayıdan sonra büsbütün bıraktım.”¹⁰⁰

Kamplarda bulunan Türk esirlerinden; telif olsun tercüme olsun, herkesin yazılarına açık olan bu dergi ve gazeteler edebî veya siyasî bir kaygı gözetmeden çıkarılıyordu. Bu sebeple, belki çok büyük bir edebî değerleri yoktu; fakat unutulmamalıdır ki esir olan bu insanların faaliyetinde göz ardı edilmeyecek tarihî hakikatler, sosyolojik değerler söz konusudur. Bu dergi ve gazeteler, memleketleriyle haberleşmeyen, okuyacak kitap bulmakta zorluk çektiği için “ruhen beslenemeyen” esir insanların moral menbaıdır. Bu dergi ve gazeteler, “muktedir kelimelerle tezyin-i sahaif değildir; en ücra köşelerdeki bedbaht üserânın vâveylasıdır!”¹⁰¹

⁹⁹ Faik Tonguç; Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hâtıraları, İstanbul-2001 sh. 262.

¹⁰⁰ (Haz. Murat Cebecioğlu) Mehmet Asaf; Volga Kıyıları ve Muhtıra /Esaret, Hatıra ve Maceraları, İzmir-1994 sh. 91-93.

¹⁰¹ Dr. Cemil KUTLU; a.g.m

Muhtevasına bakıldığında ismiyle müsemma olduğu görülen “Vâveyla”, Krasnoyarsk’taki Türk esirlerin; ilk sayısını 10 Aralık 1915’te çıkardıkları derginin adıdır. 101. sayıya kadar ulaşan Vâveyla, kâğıt ve mürekkep kıtlığı yüzünden tek nüsha olarak çıkarılabilmiş; teksir edilememişti. Bu sebeple, 12 sayfalık dergi kamptaki esirlere satılamamış, sadece pavyonlarda dolaştırılarak “okuyan ve dinleyen” her esirden 2 kapık toplanmıştı.¹⁰² Dergide mizahî yazılar, bilmece ve bulmacalar yayınlanıyor ve piyangolar düzenleniyordu.¹⁰³

Öte yandan dergide şefkat ve yardım konuları işlenerek durumu iyice olan esirlerin zor durumda olanlara yardımları özendiriliyordu. Yapılan yardımlar dergide yayımlandığı gibi, esirler arasındaki ilişkileri sıcak tutabilmek için cemiyet haberlerine de ağırlık veriliyordu. Bunların içinde duygusal ölüm haberleri olduğu gibi terfi eden arkadaşlarını tebrik, kampa örnek davranış gösteren arkadaşlarını teşhir ve alkış ve hasta arkadaşlarını ziyarete davet gibi sosyal davranışlar teşvik ediliyordu.¹⁰⁴ Derginin son sayısında ise “veda” ile “reha” birlikte ilân edilmektedir: “Vâveyla, muhterem karileriyle dertleşemeyeceğinden müteessir ise de esir arkadaşların, yakında hak-ı pâk-ı vatana kavuşmasını temenni ile şimdilik arz-ı veda eder!”

Esir kamplarının gazeteleri elbette “Niyet” ve “Vâveyla” ile sınırlı değildir. Uçsuz bucaksız Sibiryâ buzullarında, Hindistan’ın balta girmemiş orman ve bataklıklarında, Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde ve Mısır’da kurulan kamplarda genel psikolojisi birbirine çok benzeyen

¹⁰² Vâveyla, 4 Kânun-ı evvel 1331/17 Aralık 1915, No:2; İkinci sayısından itibaren; “okumak ve dinlemek iki kapiktir” ilanı ile yazılan (!) dergi, 1 Mart 1918 tarihine kadar devam etmiştir.

¹⁰³ PİYANGO

1 numrodan 60 numroya kadar kayd edilmek arzı edenler onar kapık mukabilinde iştirak edeceklerdir.

HEDİYELERİMİZ:

80 kapık kıymetinde sigara tabakası, 50’şer kapık kıymetinde iki kutu sabun(iki zata), 1 adet aynalı bıyık fırçası, 1 adet âlâ cinsinden sigara tablası.

İşbu eşyanın piyangosu pazartesi günü kable’l-zeval idarehanede keşide edilecektir. 5 numrolu pavyondan orta katta süvari Mülazım-i sâni Abdulkadir, üst katta Mülazım-i sâni Hilmi ve Mehmed; 7 numrolu pavyondan Yüzbaşı Servet, Mülazım-i sâni Atıf; 8 numrolu pavyondan Yüzbaşı Kemaleddin ve Mülazım Talip Efendiler(in) işbu keşidede hazır bulunmaları rica olunur.

Geçen haftaki piyango(da) Binbaşı Reşid Bey’e bir bıyık fırçası, Yüzbaşı Nafiz Efendiye kokulu sabun, Mülazım-i evvel Nazım Efendiye bir imalât-ı mahsusadan sigaralık, Mülazım-i evvel Mithat Efendiye bir tarak çıkmıştır. (Vâveyla; 25 Kânun-ı evvel 1331/7 Ocak 1916, No:5)

¹⁰⁴ Dr. Cemil KUTLU; A.g.m

gazeteler ile karşılaşılıyor. Taranan bibliyografyanın neticesinde ismi-
ne ve künye bilgilerine ulaşılabilen diğer “Üserâ Gazeteleri” şu şekilde
sıralanabilir:¹⁰⁵

1- AJANS; mütercimi ve nâşiri: Yusuf İzzettin, Hindîçini, süresi be-
lirsiz, 6 Mayıs 1920 (Ank/Eht:36)

2- BÂDİYE / Bugün Türklük İçin Ne Yaptık; mes’ul müdürü Sela-
haddin, (Mısır) Kveysna D Kampı, günlük, 1919 (Ank/Eht:171 – İst/
Eht:132)

(“Çöl” manasına gelen gazetenin ilk sayısı hayli yıpranmış olduğundan
çıkış gayesine dair satırlar okunamamaktadır. 60. sayısına kadar ulaşabilen
ve karikatürler ile şiirlere de yer verilen gazetede terciüme haberler de ciddi
alâka görüyordu. Gazetenin muhtelif nüshalarını tetkik ettiğimizde en ziyade
sıkıntının “Anavatan Haberleri” köşesinde yaşandığı anlaşılıyor. Anlaşılan
o ki İngilizler, Anadolu ile muhabereyi bilhassa engelliyorlardı. Bütün bu en-
gellemelere rağmen ve gecikmeli de olsa Millî Mücadele’ye ve memlekete dair
haberlere ağırlık yer veren Badiye gazetesi, içinde bulunduğu şartlara kıyasla
oldukça geniş bir okur kitlesine sahiptir.)

Yazılar hangi başlık altında yer alıyor olsun neticesi; daima ümit aşlamak
ve âtiye dair müspet hisler taşınması tavsiyesi ile sona eriyordu. Millî heyecanı
diri tutmak gayesiyle kullanılan “Bugün Türklük İçin Ne Yaptık?” uyarısı
da bu cümleden bir ikazdı. İki ilâ dört yıl arasında değişen esâret hayatını
adım adım takip eden gazetenin son sayısını, “Bu memlekette bir gün sabah
olacaktır!” haykırışıyla tamamlaması ümitlerin son ana kadar korunduğunu
göstermektedir.)

3-ESÂRET / Her Şeyden Bahseden Gazetedir; (Mısır) Kveysna
Kampı, süresi belirsiz, 1919 (Ank/Eht:489)

4-ESÂRET ALBÜMÜ; hazırlayan Kerameddin Hilmi, (Mısır) Sey-
dibeşir, özel nüsha, 1920 (Ank/Eht:490)

¹⁰⁵ M.Bülent Varlık; Esâret Gazeteleri & Orhan Koloğlu; Badiye ve Esaret Albümü, Tarih ve
Toplum Dergisi, sayı 199., Temmuz-2000,

Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu; Kült. ve Turizm Bak. Milli Kütph. Bşk.
lığı Yay. Ankara-1987

İstanbul Üniversiteleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu; 1828-1928 (Hz. Ha-
san Duman) İrcıca Yay. İstanbul-1986,

Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu (Kitap adı-Yazar adı-Konu-Süreli Yayınlar-Ha-
ritalar ve Atlaslar); IV. Cilt Atatürk Ün. Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Bşk.lığı
Erzurum-1989

5-GARNİZON; (Mısır) Zekazık Kampı, on beş günlük, 1919 (Ank/Eht:547)

6-İRAVADÎ / Siyasiyât, tenkidât ve şahsiyât hariç olmak üzere dinî, edebî, tarihî, fennî bütün mebahis-i ilmiyeden bahseder; sahibi ve müdür-i mes'ulü Raci, (Burma)Thatmyo Kampı, haftalık, 1919-1920 (Ank/Eht:887 *Kitap Belleten'de, bu gazetenin sorumlu müdürü olarak İhsan Rauf gösterilmekte; Süleyman Faik, Doğan, Ata Ulvi, Süleyman Ziya ve Rifat Bey'lerin imzalarına rastlanmaktadır.*)

7-İZMİR/Üserâ Gazetesi; sahibi ve mes'ul müdürü Nureddin Hayret, Mısır, haftalık, 9 Şubat 1920 (Ank/Eht:967)

8-KAFES/Edebî ve Mizahî Gazetedir; sermuharrir ve müdür-i mes'ul İdris Sabih, (Mısır) Kahire, haftada üç defa, 1919 (Ank/Eht:995)

9-KARİKATÜR/Edebî ve Mizahî Gazetedir; müdürü Kerameddin, Topçu Mülâzımı Arif, haftada iki defa, 1919 (Ank/Eht:1023 – İst/Eht:788)

10-KIZIL ELMA/Esir Arkadaşların İlmî ve Edebî Risalesidir; (Mısır) Zekazık, haftalık, 1919 (Ank/Eht:1060)

11-MİZAHÎ NASREDDİN HOCA/Mizah Gazetesi; müdür-i mes'ul Osman Nuri, (Mısır) İskenderiye, haftalık, 1920 (Ank/Eht:1438)

12-NE MÜNASEBET/Mizahî ve Edebî Gazete; müdür-i mes'ul Tevfik Fikret, Sibiryâ, haftalık, 1919-1920 (Ank/Eht:1443)

13-NİLÜFER/Mizahî; sahib-i imtiyaz ve müdür-i mes'ul Edib, karikatürist Kerameddin Hilmi, sermuharrir İdris Suphi, (Mısır) Seydibeşir, haftada iki defa, 1920 (Ank/Eht:1482–İst/Eht:1178)

14-NİYET; sahibi Mehmet Âsaf, Rusya, haftada bir-iki defa, 1917

15-SADÂ; sahib-i imtiyaz ve müdür-i mes'ul Kemal Hulusi, (Mısır) Seydibeşir, haftalık, 1920 (Ank/Eht:1629)

16-SON HAVADİS; İravadi-(Burma) Thatmyo Kampı (Kitap Belleten'de; “...Bizdeki sayı 5 Mayıs 1920 tarihidir. Bu gazetede, çeşitli İngiliz gazetelerinden yapılan çeviriler yer almıştır. Bunlar hep siyasî havadislerdir.” bilgisine yer verilmiştir.)

17-TETEBBU; (Mısır)Kveysna D Kampı, süresi belirsiz, 1919? (Ank/Eht:1977)

18-TRAŞ/Mizah Gazetesi; haftalık, 1919 (Ank/Eht:2019)

19-TÜRK VARLIĞI; (Mısır)İskenderiye, on beş günlük, 1920 (Ank/Eht:2073-Özege:1221)

20-YARIN/İçtimaî, Edebî, Mizahî Mecmuadır; müessisleri Naci Kâşif, Halit Rıfki, (Mısır)İskenderiye, haftada iki defa, 1 Ocak 1920 (Ank/Eht:2178)

VI- Vahşetin Sivilcesi

20. yüzyılın kapısında dikilen sanayi devriminin 'kazananlar'ı, insanlık tarihini istedikleri gibi yazabileceklerine inanıyorlardı. Kendilerini kâinatın merkezinde gören bu iktidar sahipleri, -bilhassa Avrupalı devlet adamları- 1914 boğazlaşmasıyla birlikte tatlı rüyalarından uyanıverdiler. Bakıp gördükleri her yer; yanmış, yıkılmış ve harâbeler diyarına dönmüştü. Kaybedilen milyonlarca can yetmezmiş gibi, geride kalan yüz binlerce esir, yaralı ve gözü yaşlı kalabalıklar!

Pekiye, muhatapları bından bir ders aldılar mı? Sanmıyoruz; çünkü çok değil, 20 yıl sonra daha da kanlısını tekrarlayacakları bu vahşi ve kanlı tablo karşısında; olsa olsa dehşete kapılmış gibi davrandılar. Hâlbuki derinden derine de olsa; medeniyet telakkilerinin timsali olarak gösterilen o dev fabrikaların, cephelerdeki çelik yığını savaş makinelerinin ve diğer eserlerinin yerle bir oluvermesi; koca Avrupa Kitası'nın, serâpa sürülmüş bir tarlaya dönüvermesi karşısında, başlarına gelebilecek felâketin büyüklüğünü hissetmiş olmaları icâb ederdi.

Aslında her şeyin çok kolay olacağını düşünmüşlerdi. Kitleleri dehşete sürükleyecekler, sadece o korkunç silahları kullanarak değil; tarih boyunca süregelen korkularıyla da yüzleştireceklerdi insanlığı! Her patlayışında binlerce bedeni etrafa saçan, infilâkıyla dağları oynatan o dev gibi silahlar yetmezdi! Kan ve çamur deryası siperlerde, tonlarca ve yüz binlerce merminin aleviyile yakılan gencecik bedenlerin binlerle, yüz binlerle yitip gitmesinin hiçbir kıymet-i harbiyesi de yoktu. Yirminci yüzyılın Neron'ları, daha fazla iktidar için daha çok ateş, daha çok kan istiyordu.

Hem karada ve denizde hem de havada gezinen çelik yığınlarının yüreklere salacağı dehşet, savaşanlarla sınırlı kalmamalı; cephe gerisinde, uzaklarda bir yerlerde, gözlerinden kanlı yaşlar döken sivil masumlara da sirâyet etmeliydi. Onlar, sadece cepheden gelen acı haberlere döktükleri gözyaşlarıyla kurtulamazlardı. Saçının teline zarar gelir endişesiyle üzerine titredikleri oğullarını, eşlerini, ciğerpârelerini çekip almak; kıtalara yayılan bu cehennem ateşinin içine hoyratça atıvermek yetmezdi. Yeni bir şeyler bulmak lazımdı; yeni bir şey?

Hem İtilâf hem de İttifak devletleri, 1907 yılında imzaladıkları “Lahey Sözleşmesi”ne göre; sivil halkı dehşete düşürecek ve askerî mahiyet taşımayan mülkiyeti tahrip edecek bombardımanlar yapmayacaklardı. Yine; askerî işgâl altındaki insanlara ve aile haklarına, kişilerin hayat hakkına ve özel mülkiyete saygı gösterilecekti. Din, sanat ve hayır işlerine tahsîs edilmiş binalar ile hastanelerin ve hastane gemilerinin de bombardımandan uzak tutulmaları için gereken önlemleri almakla mükellef olan bu devletlerden İngiltere; daha savaşın başında, -Çanakkale Cephesi’nde- hastaneleri bombalamakta hiç tereddüt göstermemişti:

Osmanlı Ordu-yu Hümayûnu Başkumandanlığı Vekâleti

Şube: 7

Numara: 1934/1408

Hariciye Nezâret-i Celîlesi’ne Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir

İngilizler, Çanakkale Muharebâtı esnasında sâbit balonların i’ânesiyle Maydos kasabası ve o meyânda Hilâl-i Ahmer bayrağı çekmiş olan hastahâneyi her türlü kavâ’id ve ta’ahhüdât-ı düveliye haricinde bombardıman ederek otuz kadar mecrûhumuzu şehid etmişlerdir. Bundan dolayı fîmâ ba’d gerek hastahanelerimize ve gerek Marmara’da seyr ü sefer eden hastahâne gemilerimize bir taarruz vukû’unda elimizdeki sivil ve asker İngiliz üserâsına karşı bi’l-mukabele en şedîd tedâbîrin ittihâzından geri durulmayacağıın Amerika Sefâreti vâsıtasıyla İngiltere Hüikûmeti’ne ifhâmına müsaade-i fahîmâneleri müsterhamdır. Ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir.

*Fî 25 Cemâziyelâhir sene 333 ve
fî 23 Nisan 331 - [10 Mayıs 1915]*

Başkumandan Vekili Enver¹⁰⁶

Başkumandanlık makamından çıkan bu yazıya konu olan şenâatin yaşandığı saatlerde Maydos (Eceabat)’taki askerî hastaneye yaralarının tedavisi için getirilen Çanakkale/Çan-Maltepe Köyü’nden Mehmet Oğlu Yusuf (Kurt)’u dinliyoruz:

“...Birkaç yaralıyla birlikte Maydos hastanesine getirildik. Hastanenin her köşesi ağır yaralılar ile doluydu. Kimin bacağı kopmuş, kiminin kolu yok;

¹⁰⁶ BOA, HR. SYS, 2409/21, Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri-1, Ankara-2005, s.92

kiminin ise yüzü parçalanmış, kafası sargıda... Arıburnu'ndan gelen bizim kafilede ise daha ziyade kırşın yaralıları var. Bizi kapının yanına aldılar ve oracıkta kırşınları çıkarmaya başladılar. O vakit baktım ki havada bir tayyare geziniyor. Biraz sonra da bir İngiliz gemisi¹⁰⁷ Arıburnu açıklarından, bulunduğumuz mevkie aşirtma atışlar yapmaya başladı. Düşen mermiler yavaş yavaş hastaneye yaklaşıyordu. Hastanedekiler ise kendi telaşından bunu anlayamıyordu. Hemen en yakındaki bakıcıya; "Berî bakın, bu kâfir, hastaneyi arıyor; yakında burayı da buldurur. En azından yürüyebilen yaralıları hemen çıkartın" dedik. Velâkin bizi anlamadılar. Herhalde biraz da korktu bellediler bizi. Biz birkaç arkadaşı çarçabuk hastaneden uzak bir yere gittik. Tam o vakit bir top mermisi hastaneye denk geldi, ortalık cehenneme dönüverdi. Yaralılar panik halinde kapı ve pencerelere hücum ettiyse de nafîle; hemen hepsi cayır cayır yandı, duvarlara yapışan etleri kaldı geriye!"¹⁰⁸

Evet; sergilenen tablo, kelimenin tam manasıyla vahşettir! Üstelik bir defaya mahsus bir "hata" da değildir. Yazışmalardan anladığımız kadarıyla benzer saldırlar yaşanmaya devam etmektedir. İşte iki hafta sonraki tarihle tesbit edilen, aynı insanlık suçunun bir başka numûnesi:

Osmanlı Ordu-yı Hümmâyûnu Başkumandanlığı Vekâleti

Şube: 7

Numara: 2088/1806

Hariciye Nezâret-i Celîlesi'ne Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir

23 Nisan sene [1]331 tarih ve 1934/1408 numaralı tezkire-i âcizi ile arz olunduğu gibi bu defa dahi düşman tayyâreleri, üzerinde Hilâl-i Ahmer işarâtı olan Akbaş Tekkesi hastahâne çadırlarını bomba atarak tahrib ettiği ve şimdiye kadar dört defadır bu hukuk-şikenâne muameleye tasaddî eden düşmanın elde edilen bir emr-i yevmîsinde bilhassa hastahâne ve sargı merkezlerine endâht yapılması tavsiye olunduğu görüldüğünden

¹⁰⁷ Kabatepe açıklarından aşirtma atış yaparak; Osmanlı Ordusu'nun lojistik merkezlerinden biri olan Eceabat'ı vurmaya çalışan bu zirhli, umumiyetle Queen Elizabeth Zirhlisi oluyordu. Aşirtma atışların isabetini artırmak için de kimi zaman gemiden salınan bir balon kullanılıyor; kimi zaman ise tayyarelerden yardım alınıyordu.

¹⁰⁸ Çanakkale/Çan-Maltepe Köyü'nde yaşayan ve çiftçilik yaparak geçinen, ilkokul mezunu Mehmet ERDİNÇ; bir deftere köyünün tarihini yazmış. Gazileri konuşturup hatıralarını kayıt altına almış ve resimlerini eklemeyi de unutmamış. Adeta tarih bölümü lisans tezi keyfiyetini haiz bu çalışmadaki en etkileyici husus ise; şüphesiz köyündeki gazilerin hatıratına dair kayıtlar. Arşivini bizlere açan M. Erdinç Bey'e teşekkür ederiz.

ma'rûzât-ı sâbika vechile dūşman üserâsı hakkındaki mukarrerât-ı şedîdenin tatbik ve icrâsına başlanacağıın Amerika Sefâreti vasıtasıyla ekîden İngiltere ve Fransa hükûmetlerine ifhâmına müsaade-i fahîmâneleri müsterhamdır. Ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

*Fî 9 Receb sene [1]333 ve
fî 10 Mayıs sene [1]331 / [23 Mayıs 1915]
Başkumandan Vekili Enver¹⁰⁹*

Savaşın ilerleyen aylarında yaşananlar göstermiştir ki Lahey vb. anlaşmalarda tesbit edilen hükümler, bazı ülkelerde kolayca göz ardı edilebiliyor; anlaşmaların kâğıt üzerinde kalması ve uygulanmaması kimseyi rahatsız etmiyordu.¹¹⁰ Hâlâ bir hayli geniş olan Osmanlı coğrafyasının bütün limanları kara listeye alınmıştı. Bu limanlara giden vapurları durdurarak sivil tebaayı tutuklamak, savaş esiri(!) sıfatıyla Fransa ve İngiltere'ye sevk etmek ve bu insanları sosyal statülerine yakışmayan muamelelere tâbi tutmak bu ülkeler açısından çok tabii karşılanıyordu. Meselâ; Anadolu'ya sığınmak gayesiyle Selânik'e yığılan Müslüman muhâcirleri, Selânik'ten Dedeağaç'a nakletmekte olan Torino adlı İtalyan gemisi durdurulmuş ve gemideki erkekler bir İngiliz gemisine alınarak savaş esiri sayılıp İngiltere'ye götürülmüşlerdi. Bu insanların askerlik yükümlüsü olmadığı; hatta savaş mağduru muhâcirler olduğu bildirildiyse de hiç dikkate alınmamıştı.

Osmanlı Devletinin sınırları dâhilindeki bir İtilaf Devleti vatandaşının –tabir caizse- kılına zarar gelse, ayağa fırlayıp nota üstüne nota çeken İngiltere veya Fransa; kendi işledikleri insanlık suçları söz konusu olduğunda taştan bir duvar gibi sessiz kalıyordu. Bu devletler, esir aldıkları çok sayıda Osmanlı tebaası sivili; İngiltere, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Sibiryaya, Hindistan, Birmanya, Kore, Mısır, Yunanistan ve İtalya gibi çok farklı ve uzak coğrafyalara sürgün etmekten çekinmiyorlardı.

Kapatıldıkları tel örgülerin içinde, yıllarca işkence çeken ve bütün yaşananlara rağmen sağ kalabilen sivil esirlerin İstanbul'a sevkıyâtına ise mütârekeden çok sonra başlanacak ve sevkıyât, 1930'lu yılların

¹⁰⁹ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri-1, s.112

¹¹⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya: 5129, Fon kodu: 30.10.0.0, Yer no:55.363.12, 9.10.1923

sonlarına kadar sarkacaktır.¹¹¹ Bugün hâlâ bu ülkelere ne kadar sivil esir götürüldüğü, kaçının yollarda öldüğü, oralarda hangi şartlarda barındırıldığı, hangi uygulamalara mâruz kaldıkları ve bu kamplarda ölenlerin ne olduğu hususunda yeterli diyebileceğimiz bilgi ve belgeye sahip değiliz. Bu sınırlı bilgi ve belge ile çok da mesafe alamayacağımızı düşünerek çıktığımız yolculukta, tarihe tanıklık eden hatıraların yürekleri kavuran cümleleriyle karşılaşmasaydık; “*vahşetin sivil cephesi*”ni asla idrak edemeyecektik.

a) İngiltere'nin Sivil Esir Politikası

Sivil esirler hususundaki en vahim tavır, hiç kuşkusuz İngiliz Hükümetinin kendi sınırları dâhilindeki tutumudur. Cepheden çok uzaklarda zannedilen şehirlerdeki günlük hayatına devam eden insanların kalplerine o güne kadar hiç akla gelmeyen ‘yeni’ bir korkunun tohumları saçılmaya başlanmıştır:

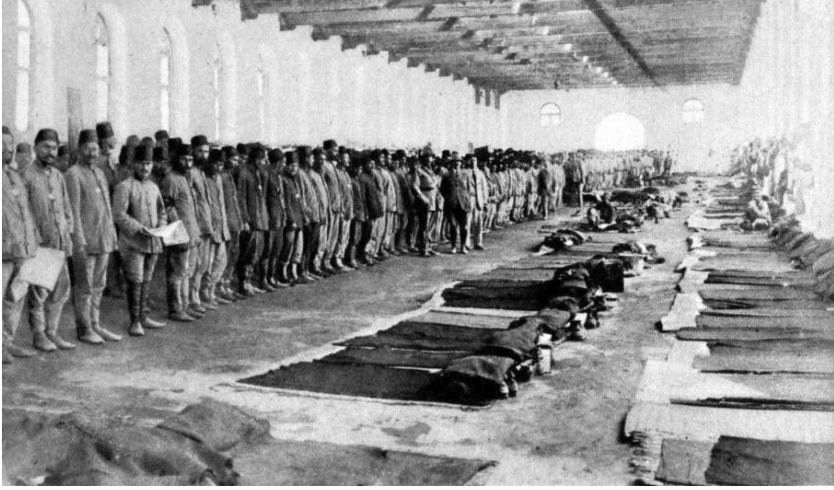
“*Kendi ülkesindeki, kendi şehrindeki, kendi sokağındaki; hatta yanı başındaki dairede oturan ve komşusu zannettiği çok tehlikeli bir düşman vardı!*”

Yeni üretilen bu düşmanın elinde silah yoktu. Üstelik her gün aynı araçlarla aynı caddelerden geçip aynı işyerlerinde çalışıyorlar; akşam aynı yerlerde dinleniyor veya eğleniyorlardı. Tek fark, bu komşunun adı olabilirdi belki. Kendi adı ‘*John*’ iken komşusunun ki ‘*Hans*’ veya ‘*Mohamad Djemal*’di. Aynı yağmurda ıslanan ve aynı güneşi bekleyen bu insanlar, bir gece yarısı, ezeli düşmanlar olarak uyandılar aynı katın komşu dairelerindeki yatak odalarında. John’un komşusunun kapısı çalıyordu!

Londra’da yaşayan, Alman ya da Osmanlı kökenli insanlar kapılarını açtıklarında; kendilerini “*enterne*” etmekle görevlendirilen polisleri gördüler karşılarında! Ele geçirilen erkekler sorgusuz sualsiz tutuklanıyor ve eski fabrikalara veya hipodromlara kapatılıyorlardı.¹¹² Evet... İtilaf Devletleri dâhilindeki “*İttifak Devleti kökenli siviller*”, casusluk yaptıkları evhamıyla çok hızlı ve yoğun bir şekilde –*icraat sahiplerinin ifadesiyle*- “*enterne*” ediliyorlardı.

¹¹¹ Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMEL; 1. Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmesine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Bazı Önlemler, BA. Ü. Sosyal Bil. Enst. Dergisi, Aralık-2003

¹¹² Peter and Leni Gillman; Collar the Lot!, Quartet Books, London-1980 sh. 15.

1914 yılında İngiltere'de yayınlanan bir gazete sayfasında, savaş kamplarının iyi göstermeye çalışılan bir fotoğrafı

Savaşın başladığı günlerde, İngiltere dâhilinde bulunan yaklaşık 30.000 “yabancı sivil”, ilk mazlumlar oldu. Savaşla alakası olmayan binlerce insan, İngiliz Hükümeti tarafından “suçlu” ilân edilerek toplanmaya başlandı. Bir taraftan da gerilimi tırmandıran açıklamalar yapan İngiliz Hükümeti ilerleyen günlerde, bu “casus” kuruntusunu âdeta bir paranoyaya dönüştürmekten de çekinmeyecektir. Şehirlerin en işlek caddelerine veya insanların bir araya geldiği mekânlara asılan ilanlar, sokaktaki insanlara bir kâbus yaşatmaya başlamış ve “Konuşmalarımız, sevdiklerinizin ölmesine yol açabilir!”... “Susun, düşman sizi dinliyor!” ya da “Bildiklerini şapkanın altında sakla!” türünden afişler yüzünden herkes birbirinden korkar olmuştu. Bu gerilimden medet uman İngiliz Hükümeti, takip eden haftalarda daha da ileri gidip Ağustos 1914’te çıkardığı bir kanunla; “askerlik çağındaki tüm yabancıları savaş suçlusı” olarak kabul edecek ve bu maddeyi, tutuklamaların gerekçesi olarak gösterecektir.¹¹³

Sergilenen şiddet, İngiliz polisinin bile anlamakta zorlandığı seviyelere çıkmıştı. Düşman ilan edilen bu yabancı kökenli insanların ülke dışına çıkmalarına da izin verilmiyor; binlerce erkek, eşlerinden ve çocuklarından kopararak –ki bunların önemli bir kısmı İngiliz hanımlarla evliydi- bilinmeyen bir yerlere götürülüyorlardı. Sefâlet ve acı, bir meçhûle sürüklenen bu erkekler ile sınırlı kalmıyor; geride kalan eş ve çocuklar, daha perişan bir hayata mahkûm ediliyordu. “Yabancılarla

¹¹³ Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 15-16.

karşı daima dikkatli ol!” endîşesi zaman içinde palazlanmış; toplumun her kesiminden insanların zihninde, “*Tüm yabancılar casustur*” paranoyasına dönüşmüştü. Üstelik bu esirler arasında, önceki dönemlerde İngiliz Ordusu saflarında savaşmış olanlar dahi vardı. Fakat mâkuldan hızla uzaklaşan toplumdaki cinnetin boyutları; “*İngiltere’de doğmuş olsa bile...*” veya “*İngiliz vatandaşlığına geçmiş olsa bile...*” noktasına gelmiş; insanların kökenleri araştırılmaya başlanmıştı.¹¹⁴

İngiltere’deki “*Douglas Sivil Esir Kampı*” kayıtları incelediğinde; sivil esirlerin üç gruba ayrıldığı görülecektir: “*Ayrıcalıklılar, Yahudiler ve... Sıradanlar!*” Pek tabii olarak esirlere yapılan muamele de buna göre oluyordu. Sözgelimi, “*sıradanlar*” bölümündekilerin aç kalması, havalandırılmasının unutulması veya en doğal insani ihtiyaçlarına bile izin verilmemesi de “*sıradan*”dı ve önemsizdi! Bu insanların daha fazla dayanamayarak, durumu protesto eden gösteriler düzenlemesi ise affedilir gibi değildi. New York Times’in 28 Kasım 1914 tarihli nüshasına göre, adı geçen kampta düzenlenen bir protesto gösterisinde, gardiyanlar göstericilerin üzerine ateş açmış ve ölenler olmuştu. İngiltere İçişleri Bakanlığının görevlendirdiği komisyonun raporuna göre; “*...Ateş edilmesi için gardiyanlara emir verilmediği, göstericilerin hiçbirinin kaçmaya çalışmadığı ve gardiyanlara da saldırmadığı halde gardiyanların; ateş açarak çok sayıda insanı öldürmesi*” de sıradandı ve rapordaki ifadelerle; “*...gardiyanların görev bilinciyle yaptıkları normal bir hâdise*”ydi. “*...Hem zaten, bu mahkûmlara verilen yiyecekler de gâyet uygun ve yenebilir özellikte*”ydi!¹¹⁵

Paranoyanın bir devleti ne hâle getireceğine müşâhhas bir mîsal teşkil eden İngiltere’de; Savaş Bakanlığı, üst üste yazılar yazarak İçişleri Bakanlığını uyarıyor ve “*ellerinde, sivil esirleri kapatacak yer kalmadığını, mevcut yerlerin insan haysiyetine yakışmayacak yoğunlukta kullanılmaya başlandığını; bu gidişata bir çeki düzen verilmesinin yerinde olacağını*” ihtar ediyordu.¹¹⁶ Fakat tam da bu günlerde yaşanan bir hâdise, paranoyayı “*cinnet*”e çeviriverdi. Eylül 1914’te, Kuzey Denizinde seyreden üç İngiliz Kruvazörü, Alman denizaltılar tarafından batırılmıştı. Bu hadise, İçişleri Bakanı Troup için bulunmaz bir fırsat ve kafasındakileri hayata

¹¹⁴ Anna Braitwaite Thomas, St. Stephen’s House-Friends’ Emergency Work in England 1914 to 1920 sh. 47-48

¹¹⁵ Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 14. & B.E. Sargeant, The Isle Of Man and The Great War, Brow-Sons, Isle Of Man-1920, sh. 61.

¹¹⁶ Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 9.

geçirmek adına mükemmel bir bahane oldu. Hemen yeni bir kanunî düzenleme yapıldı ve mevcut yasadaki: “askerlik çağındaki erkekler” ibaresi; “17-55 yaş arasındaki tüm erkekler...” olarak genişletildi. Ülkenin her tarafında yeni bir dehşet yaşanıyor; binlerce masum sivil, sorgusuz sualsiz derdest edilip götürülüyordu. İyi de bu kadar insan nereye kapatılıyordu? Pek tabii olarak; eski değirmenlere, virâne şatolara, metruk salonlara ve hatta ahırlara, haralara...

Bu yerlerden biri olan ve daha önceleri gezici sirklerin kullandığı *Olympia*'ya kapatılan 1.500 civarında sivilin hâli içler acısıydı. Kesif rutubetin çürüttüğü binanın salonunda; oraya buraya atılmış ve rutubetten ıslanmış küflü yataklarda yatıyorlar; kaçmalarına karşı bir tedbir bahanesiyle kapısı sökülmiş olan bir tuvaleti kullanıyorlar; sağlık ve temizlikten nasipsiz yiyeceklere mahkûm ediliyorlardı.¹¹⁷ Hem *Olympia*'da hem de Lancaster'deki eski bir vagon fabrikasına kapatılan sivillere, başka amaçla kullanır gerekçesiyle; kaşık, tabak veya çatal verilmiyor; bu insanlar, yemeklerini önlerine konulan varillerden elleleriyle yiyorlardı. Su bulmak âdeta imkânsızdı. Sadece içebilecek kadar su veriliyordu ve bu suyun ne kadar temiz olabileceği hususuna ise hiç girmiyoruz.¹¹⁸

Bir başka toplama yeri ise daha önce at yarışlarına ev sahipliği yapan *Newbury Kampı*'ydı. Buraya getirilen siviller, 7-8 kişilik gruplar hâlinde; daha önce atların yaşadığı bölme ve kulübelere kapatılmışlardı. Isıtma ve aydınlatmanın olmadığı bu barakalarda insanlar, samanların üzerinde yatıp kalkıyor; büyük bir çamur deryasının ortasında hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı. Diğer ayrıntılar ise öteki kamplardan farklı değildi. Nihayet, bu şartlarda da olsa, bütün yerler tükenmiş; fakat İngiliz Hükümetinin pek de duracağa benzemeyen cinnet hâli tatmin olmamıştı. Değişik şehirlerden getirilen siviller için yeni yerler aramaya başladılar. Nitekim bu topyekûn çalışma kısa zamanda meyvesini verecek ve yeni toplama noktaları ilgili makamlara hemen bildirilecektir: İngiliz limanlarında demirli bekleyen gemilerin ambarları!

Böylesine berbat yerlerde tutulan ve en küçük insanlık hakkından dahi mahrum edilen bu masum siviller, hayatlarını devam ettirebilmek için gerekli olan fizikî mukavemetten yoksun oldukları gibi başlarına

¹¹⁷ Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 11.

¹¹⁸ Anna Braitwaite Thomas; a.g.e sh. 45.

gelen bu ani felaketten dolayı, manen de çökmüşlerdi. Onlar asker değildi ki... Hiç arazide yatıp kalkmamışlardı. Bedenleri ve psikolojileri savaşın zorluklarına alıştıırılmayan bu insanlar, ellerine silah alıp günlerce savaşmamış; kimsenin kılına bir zarar vermemişlerdi. Üstelik bu insanların önemli bir bölümü, bu ülkeye; “*medeniyetin beşiği veya özgürlükler ülkesi*” diyerek gelmiş ve İngiliz vatandaşlığını tercih etmişti. “*Sivil Esir Kampları*”nda tutuklu bulunan bir grup *Alman kökenli İngiliz vatandaşı*; ilerleyen aylarda, İngiliz Kralı’na ve Hükümete defalarca dilekçe yazarak; “...*çocuklarının İngiltere için savaşarak öldüğünü belgeleriyle ispat ederek; eğer izin verilirse kendilerinin de İngiltere menfaatleri uğruna gerekeni yapmaktan geri durmayacaklarını...*”¹¹⁹ belirtmişlerse de hiç ciddiye alınmamışlardı. Her taraf; kara ve deniz, bu masumların iniltileriyle yankılanıyor; fakat İngiliz Hükümeti, her geçen gün daha fazla sivilin tutuklanmasını istiyordu.

Knockaloe Trajedisi

İngiltere’de öyle bir an geldi ki “*bu insanları kapatabilecekleri hiçbir yer kalmadı*”. Bu kadar yeter, demek yerine yeni arayışlara girdiler ve nihayetinde dünyanın ilk ve en büyük “*Sivil Esir Kampı*” olan “*Knockaloe Sivil Esir Kampı*”nın inşâsına karar verdiler. Kamp, İrlanda denizindeki Man Adası’nda olacaktı. Bu adada büyük bir çiftlik vardı. “...*Daha önce askerî talimgâh olarak kullanılmak istenen bu bölge, arazinin kendine mahsus özellikleri nedeniyle boşaltılmıştı. Suyu boldu bol olmasına; fakat küçük bir sıkıntı vardı: Arazi bataklık niteliğini hâizdi. Gerçi çamur deryası gibi olan killi sahaya küll dökerek bu sıkıntı da pekâlâ aşılabilir...*” di.¹²⁰ Fakat ilerleyen zamanlarda bunun pek mümkün olmadığı görülecekti. Alman (*Rahip*) Otto Schimming anlatıyor:

“...*Kamp alanı bir bataklığı andırıyordu. Toprak suyu emmediği için etraf süreklî bir çamur deryası halindeydi. Külübelerin tabanları da aynı vaziyetteydi. Tropik iklim için belki uygun görülebilecek tahta barakalar burada, rüzgâr ve yağmuru içeri alıyordu ve hiç uygun değildi.*”¹²¹

¹¹⁹ National Archives, Ref. Nr: HO 144/11720/364868, Doc. Nr: 295

¹²⁰ B.E. Sargeant; The Isle Of Man And The Great War, Brow-Sons, Isle Of Man-1920 sh. 60.

¹²¹ Ali ÖZUYAR; Knockaloe ve Meçhul Türkler, İstanbul-2008 sh. 52. & Otto Schimming, “13 Monate Hinter Dem Stacheldraht” sh. 1.

esir kam

Bu tespitleri, esirler R. Hartmann, Adolf Vielhauer ve Franz Bauer'in anılarında da okumak mümkündür. İngiliz "Dostlar Acil Yardım Komitesi"nin misyonerleri de kampı ziyaretleri sonrasında yazdıkları raporlarında aynı tespiti yapıyorlardı: "Temizlik şartları çok kötü. Kulübeler derme çatma ve ısınmıyor. Hepsinde rutubetli, çamurlu, acımacak bir halde ve yatakhaneler de millerce uzaktaydı..."¹²² Sonraki aylarda kampı ziyaret eden Amerikan Konsolosluğu yetkilileri de; "... Pencere ve kapı aralıklarından giren yağmur ve rüzgarın etkisiyle küflenmiş bavullar ve giysiler.." görmüştü. "...Kampı ziyaretlerinin ilk üç gününü çamur ve yağmur suları ile adeta havuza dönmüş altı tane yaşam alanı"nda geçirmişler; "...Dördüncü gün ise ani ısı değişikliğinin etkisiyle tüm bölge donmuştu!"¹²³ Amerikalı Yetkililerin raporunu öğrenen ve uygulamalardan şikâyetçi olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na İngiltere'nin verdiği cevap ise hayli tatminkârdır(!): "...Man Adası'nda şiddetli yağmur ve rüzgâr olduğu doğrudur... Rutubetli olmasına rağmen ada pek sağlıksız sayılamaz; hatta pek çok İngiliz vatandaşının sağlık için tercih ettiği bir yerdir."¹²⁴

İçişleri Bakanlığı 1915 baharında, -henüz tamamlanmayan kampın- 5.000 kişilik ilk bölümüne ivedilikle esir nakline başlamıştı. Bu arada; sürüklendiği şoktan sıyrılmaya çalışan ve "acaba?"larla başlayan cılız

¹²² Anna Braitwaite Thomas; a.g.e sh 67.

¹²³ Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 17.

¹²⁴ Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 18.

umutlara tutunmaya çalışan masum siviller, tam da bu günlerde bir kez daha sarsıldı. Artık, büyümeyle oldukça elverişli “Knockaloe Kampı’nın varlığı(!) ve bir sivil Amerikan gemisinin o günlerde, Alman denizaltıları tarafından batırılması” gevşeyen toplu histeriyi tekrar ateşlemeye yetmişti. Bir süredir, kamuoyunu meşgul eden; “sivilere uygulanan bu vahşete artık dur demek lazım” tartışması, bir anda yerini eski suskunluğa bırakıverdi.

Man Adası’ndaki kampın 5.000 kişilik kapasitesi kısa sürede dolmuş, ilaveler yapılması gündeme gelmişti. Kampın kapasitesi hiç tereddütsüz 10.000’e çekildi. Adanın limanına geminin biri yanaşıyor, diğeri ayrılıyordu. Yük hep aynıydı; genç yaşlı binlerce insan! Üstelik bu gemilerin geliş gidişleri hiç kesilecek gibi durmuyor; kamp da sürekli büyüyordu. Daha 1915 yılının sonuna gelmeden mevcut 20.000’e çıktı. 1000’er kişilik olarak planlanan bölümlerin sayısı 23’e ulaşmıştı ve gerçekte buralarda kaçır kişinin kaldığı da artık çok önemli değildi. Bir kasaba büyüklüğüne ulaşan kampın komutanı, 1916 Noeli’nde; “...Sizlere mutlu Noeller dilemeyi çok isterdim” temennisini dile getiriyor; ancak “...Yeterli görülen su yetmiyor, barınma durumu her geçen gün insanlık dışı bir noktaya sürükleniyor; esirler yarı aç yarı tok, ayakta kalma mücadelesi veriyordu.”¹²⁵

Kampın, 1916 yılının ilk aylarındaki yoklama yekûnu 28.000’e dayanmıştı. Kısımlar arasındaki geçiş izni de keyfi ölçülere bağlıydı. Gerçi esirler, bu keyfiliğe bir çözüm bulmuştu: “Hava postası” adını verdikleri yolla; mesaj kâğıtlarını taşlara sarıp diğer tarafa atarak haberleşme ihtiyacı halledilmişti.¹²⁶ Temizlik, yemek servisi ve diğer işler esirlerce yapılıyor; bu insanlar, yere serdikleri örtülerin üstünde uyuyorlardı. Barınma şartları böyle olunca; tabii olarak önce bit sürüleri geldi, ardından da tifüs salgını ciddi seviyelerde seyretmeye başladı. Dört ana bölümden oluşan kampta dört sağlık merkezi kurulmuştu. Adanın doktorları, günün belli saatinde gelerek ağır hastalara bakıyor; diğer sağlık hizmetleri ise, berber-cerrahlar (!) ile “Bu işlerden anlarım.” diyen esirlerce yürütülüyordu.¹²⁷ “Ayrıcalıklılar” ise, her yerde olduğu gibi burada da bir yolunu bulup kendini bu sağlık bölümlerinden birine atıyor ve parasının gücüne göre özel hizmet satın alıyordu.

Bu aylarda kampı ziyaret eden İsveç Elçiliği’nin yetkilileri ise,

¹²⁵ B.E. Sargeant ; a.g.e sh. 87. & Ali ÖZUYAR; a.g.e sh. 29.

¹²⁶ Otto Schimming; a.g.e sh. 2.

¹²⁷ B.E. Sargeant ; a.g.e sh. 61-62.

raporlarında bir başka trajediye dikkat çekiyordu: Bilhassa yaşlı esirler, mukavemet cihetiyle büyük sıkıntı yaşıyor; hızla çöküyorlardı. “Akıl ve beden sağlığını ciddi anlamda tehdit eden kamp hayatı, yaşlılar üzerindeki etkisini göstermiş” ve “akıl hastalıklarında” belirgin bir artış göze çarpmıştı. Kış mevsiminin başlarında kampı ziyaret eden bu elçilik görevlilerinin son tespiti ise çok acı idi: “...Bir sonraki kışa kadar çok sayıda esirin yaşamını yitireceği açıktır!”¹²⁸

Tellerin ardına hapsedilen insanlar için en büyük acı; geride bırakılan eş ve çocukların ahvalini öğrenememek, dışarıda bütün şiddetiyle devam eden savaş hakkında bilgi alamamak ve buradan ne zaman kurtulacaklarını bilememekti. Bedenlerini alabildiğine yorarak en azından geceleri uyuyabilmek en büyük nîmetti. Oradan oraya durmadan yürümek ve bir karınca yuvasının çevresini andıran kaynaşmayla akşamı yapmak alışkanlık olmuştu. Bir de... Ah o teller! Hem dışarıyı gösteren, hem de insanın önünü kesen; yol vermeyen teller! Belki ailelerinin ziyaretine izin verseler dayanmak bir parça da olsa kolaylaşacaktı; ama nerede... Londra’dan gelen binlerce meraklı İngiliz’e; esirlerin tel örgü içindeki çaresizliğini görme ve eğlenme imkânı sunulduğu hâlde esir ailelerinin gelmesine kesinlikle izin verilmiyordu.¹²⁹

Aylar ilerledikçe, sinir krizleri ve ruhsal bozukluklar artmaya başlamıştı. Bilhassa yaşlı esirlerin; akıl sağlığını yitirmeye başlaması, manzaranın şâhidi olan diğer esirleri de etkiliyor ve benzer rahatsızlıkları tetikliyordu. “Dostlar Acil Yardım Komitesi”nin raporlarına göre; bu durumdaki esir sayısı çok yüksekti. Hazırlanan bu raporlarda, “Dikenli Tel Hastalığı”na yakalanan esirlerin önce sinirlilik belirtileri gösterdiği; ardından hızla kabuğuna çekilerek dış dünyadan koptukları belirtiliyordu. Hasta dış çevreye olan bütün alakasını kaybediyor, kendi kendine konuşuyor veya parmaklarıyla oynuyor... Derken; her şeyden ve herkesten korkmaya, hâfıza ve dikkat kaybı yaşamaya başlıyor; nihayetinde, dönüşü olmayan cinnete sürükleniyordu.¹³⁰

Evet, bedenî sıkıntılardan daha ziyade ruhî bunalımlarla boğuşan on binlerce insan bütün bu çaresizliklere direnerek o meçhul kurtuluş gününü bekliyordu. Kampı incelemeye gelen yabancı heyet temsilcilerine sorulan ilk soru hep aynıydı: “Bizi burada daha ne kadar tutacaklar? Karım

¹²⁸ Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 20.

¹²⁹ Ali ÖZUYAR; a.g.e sh. 50-51.

¹³⁰ Anna Braitwaite Thomas; a.g.e sh. 50.

ve çocuklarımı bir an önce bulmam gerekiyor; ne olur yardım edin de çok geç olmadan aileme yetişebileyim!”¹³¹ Fakat bütün bu çırpınmalarına rağmen bir çıkış yolu bulamıyorlardı.

Bir başarı elde edilemeyen bu çırpınışların neticesinde, “fırar” a kalışanlar da oldu; ne yazık ki bu adadan kaçabilen hiç olmadı. Bu arada, bir firar olarak değerlendirilemeyecek ilginç teşebbüsler de yaşanmıştı. Bir defasında, kampın kıyısından geçen bir çiftçinin arabasının tekerleği bir çukura saplandı. İnip tekerleği kurtarmaya çalışan çiftçi; hiç aklına gelmeyecek bir durumla karşılaştı. Aslında, tekerlek bir tüneli çökertmişti ve bu tünel kampa doğru uzanıyordu. Çiftçi, vakit geçirmeden kamp yetkililerine haber verdi. Yapılan incelemede bu tünelin 90 metre civarında olduğu; bunu kazan esirlerin akşamları bu yolla kasabaya inerek eğlence yerlerine gittikleri; gece geç saatlerde de geri döndükleri tespit edildi. Kısa bir süre sonra ikinci bir hadise yaşandı. Bu kez tel örgüler aşılıp firar edilmişti ve esirler sahile inip bir kayık çalarak yollarına devam etmek istemişlerdi. Ancak durum çabuk fark edildi ve askerler bu esirleri yakalayarak yeniden kampa götürdü.¹³²

Kampta, akla ziyan seviyede sansür uygulanıyordu. İçeriden dışarıya, dışarıdan içeriye gelen her şey didik didik ediliyor; *hatta cevizler bile kırılarak içine bakılıyordu.*¹³³ Billhassa Almanya’dan gelen posta yoğunluğu dikkat çekiciydi. İnsanlar, her yolu deneyerek sansürü aşmaya ve yakınlarına daha özel şeyler ulaştırmaya çalışıyordu. Meselâ dışarıdan gelen bir konservenin içinde, Alman gazetesi olabiliyor; ya da, bir Alman ailenin gönderdiği soslisli sandviçin içinden bir termometre çıkabiliyordu.¹³⁴

Yemek konusuna gelince; İngiliz Hükümetinin raporları ile buradan sağ dönenlerin günlükleri taban tabana zıt bilgilere yer veriyor. Özellikle savaşın uzamasını bahane eden yetkililerin; ilerleyen aylarda yemeklerin kalitesini bilerek bozduğu ve gramajını sürekli azalttığı tespiti çok sayıda esirin hâtıratında yer almaktaydı. Yemeklerin kötü olması karaborsa olaylarını artırmıştı. Bazı esirler, dışarıdan getirtmeyi başardıkları jambon veya domuz etlerini fahiş fiyatlar ile dindaşlarına satabiliyordu. Bir defasında bir grup esir, nereden buldularsa, dana etiyle yaptıkları yahniyi çok yüksek fiyattan satmışlardı. Fakat ertesi gün, yahniyi satın

¹³¹ Anna Braitwaite Thomas; a.g.e sh. 48-49.

¹³² Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 18-19..

¹³³ Ali ÖZUYAR; a.g.e sh. 35.

¹³⁴ Ali ÖZUYAR; a.g.e sh. 36-37.

alanları kötü bir sürpriz bekliyordu. Kamp Komutanı sabah içtimasında, köpeğinin kaybolduğunu söylediğinde yahniyi afiyetle mideye indiren “*Ayrıcalıklı*” esirlerin beti benzinin birden solduğu görüldü.¹³⁵

Yemekler konusunda en fazla sıkıntı çekenler ise şüphesiz Türk-Müslüman esirlerdi. Kullanılan malzemelerin inançlarına aykırı olduğunu, hem kamp yönetimine hem de konuyu yakından takip eden Londra’daki İsveç Konsolosluğu’na, defalarca yazmalarına rağmen müsbet bir netice alamamışlardı. Nihayet, Konsolosluk temsilcisi Yarbay Mossberg konu ile alâkalı bir araştırma yapacak ve raporunda: “...*Osmanlı esirlerin; İngilizlerce verilen, şikâyete konu muhteviyâtta ve uygun olmayan bu gıdaları yiyemedikleri için yeterince beslenemediklerini; bir başka gıdadan da mahrum tutulduklarını ve durumun vahim olduğunu...*” yazacaktır.¹³⁶

Knockaloe’de, her dinden insan vardı. Ancak, Hıristiyanlığın değişik mezhepleri ile bilhassa Museviliğe ve İslâmiyet’e mensup esirlerin; ibadethanelerine izin verilmiyordu. Kampta sadece, İngiliz Kilisesi’nden bir rahip ve Roma Katolik Kilisesi’nden bir papaz bulunuyordu. Hıristiyanlara sağlanan bu kolaylık diğer dinler için söz konusu dahi değildi. En az nüfusa sahip Türk-Müslüman esirler, ayrı bir bölümde tutuluyor ve bu insanlar, mümkün olduğu kadar gizlice ibâdet etmeye çabalıyordu. Kamptaki cenaze işleri de esirlere bırakılmıştı. Ölenler, kampın hemen yanında, St. Patrick Kilisesi’nin bahçesinde tahsîs edilen alana karışık olarak defnedilmeye başlamıştı. “*Doğal sebeplerle(!) ölen olursa...*” düşüncesiyle oldukça geniş tutulan bu mezarlık, hızla dolmaktaydı. Üstelik buraya gömülürken bu meçhul isimlerin ikâmeti, yaşayanlar gittikten sonra da devam edecekti! Parası olanların başına mezar taşı dikiliyor, diğerlerinde ise taş maliyetinin yüksekliği bahane edilerek birden fazla mezara tek taş dikilmesi kâfi görülüyordu. Bugün, az sayıda Osmanlı’nın bu kampta vefat ettiğine ve buraya gömüldüğüne işaret eden taşları kilisenin bahçesinde görmek mümkündür. Tabiidir ki parası olmadığından, başına taş dikilmeyen “*sıradan*” Osmanlı vatandaşları hakkında hiç bilgi sahibi değiliz. Yazar Margery West, “*Island at War*” isimli eserinin “*Knockaloe’da Alacakaranlık*” başlıklı bölümünde; St Patrick Kilisesi’nin bahçesine defnedilen Türk Müslüman esir sayısının on bir olduğunu belirtir. Kamptaki Alman sivil esirlerden biri olan Alman Rahip Hartman da anılarında on tane Türk mezarından bahsetmektedir. Knockaloe Kampı’nın kıyısında yatan şehitlerimizi

¹³⁵ Peter and Leni Gillman; a.g.e sh. 16. & Ali ÖZUYAR; a.g.e sh. 41.

¹³⁶ BOA, DH. EUM. 5 Şb. Dosya no: 55/22, Bel. 17/1, 6 Safer 1336 - 22 Teşrin-i sani 1333

anılarına taşıyan Hartmann'ı dinleyelim:

“...Türklerin bir dost, bir yırttaş olduğunu; çok sayıda Türk'ün, acılarını ve mutluluklarını bizimle paylaşma açık yürekliliğinden anlamak mümkündü. Pek tabii olarak onların esâretten ötürü çektiği acılar da bizimkinden çok fazlaydı... Adanın bu soğuk, yağışlı ve fırtınalı iklimine dayanmakta zorlanıyorlardı. Zaten 10 kadarı daha fazla dayanamadı ve öldü. Kendi vatandaşları tarafından, İslâmi kurallara uygun olarak kilisenin bahçesine, Alman ve Avusturyalı dostlarının yanına defnedildiler...”¹³⁷

Bu satırlarda bir başka gerçeği daha fark ediyoruz. Cephedeki Osmanlı-Alman ittifakının bir benzeri de “Knockaloe Sivil Esir Kampı”nda yaşanıyordu. Alman ve Osmanlı esirler âdeta bir vatandaş, bir hemşehri dayanışması içinde hareket etmeye başlamıştı. Bu ilişkinin tabii neticesidir ki taraflar birbirinin dillerini öğrenmeye gayret ediyor ve ciddi seviyede bir kültür paylaşımı yaşanıyordu.

Maddî-manevî destek veya nakdî yardım alamayan en talihsiz esirler; az sayıdaki Osmanlı esirdi. Bu zavallı insanlar, her ne şekilde olursa olsun; gerekirse ot otlayarak da yaşamaya devam edebilirdi; ama ya İngiltere'nin değişik şehirlerinde bırakmaya mecbur edildikleri ve vatanlarına dönmelerine de izin verilmeyen aileleri, çocukları... Üstelik hem açlığa hem de ciddi manada ırkçılık ve nefrete muhatap olan kadınlar ve çocuklar...¹³⁸ İşte, tel örgülerin ardına kapatılan sivil erkeklerin; ne yapıp edip sefaletle mahkûm edilen bu ailelere para göndermeleri gerekiyordu. Sırf bu yüzden, gururlarını ayaklarının altına alıyorlar; en düşük hizmetlere tâlip olup temizlik, ayakkabı boyacılığı veya garsonluk işlerini çok komik paralar karşılığında da olsa yapmaya koşuyorlardı. Böylesi bir iş olduğunda; sadece bir *peni* için, en az yarım düzine insan ileri atılıyordu. “Ayrıcalıklılar”, burada da paranın gücünü çok çabuk kavramış; “Sıradanlar”ı köle gibi kullanmaya başlamışlardı. Bu durum zaman zaman çatışmalara yol açıyorsa da sükûnet çabuk sağlanıyor; suçlular(?) cezasını görüyordu. Çünkü kamptaki askerler de paranın gücünü biliyordu.¹³⁹

İngiltere'deki Osmanlı vatandaşlarının; diğerlerine nazaran daha az olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu esirlerin büyük bir kısmı da Ermeni

¹³⁷ R. Hartman; Bilder aus dem Gefangenenlager Knockaloe in England, 2. Aufl. Bad Nassau, Blattervereinigung, 1918 sh. 12-13.

¹³⁸ Anna Braitwaite Thomas; a.g.e sh. 83.

¹³⁹ Paul Cohen-Portheim; Time Stood Still, My Internment in England 1914-1918, sh. 44-45.

veya Rum kökenliydi. Ermeni ve Rum olanlar hayli şanslıydı ve onlar, dikenli tellerin ardına gitmekten kurtulmuşlardı. Zaten İngilizlerin Osmanlılıktan anladığı; öncelikle Müslüman-Türk olma ve asıl sıkıntıyı çekenler de onlar olmuştu. Savaş başladığında, İngiltere’de ne kadar Osmanlı vatandaşı olduğu hususunda bir bilgiye sahip değiliz. Zaten, Osmanlı Devleti’nin İngiltere’deki vatandaşlarının başına gelenlerden haberdar olması da Amerikan Elçiliğinin hazırladığı mezkûr rapor sayesinde. Adı geçen Sefâretin gönderdiği listede; subay ve erler ile sivil esirlere ait bir liste de vardı. Fakat nedendir bilinmez, bu konu önceleri İstanbul Hükümetinin pek ilgisini çekmedi. İlerleyen aylarda, İsveç Elçiliğinin; “*Türk esirlerin çok güç şartlarda yaşam mücadelesi verdiği*” ne dair raporu ve ardından tutuklulardan Reşit Sâdi Bey’in yazdığı mektubun Babıâli’ye iletilmesi sayesinde ki İstanbul basını olaydan haberdar oldu. Mektuba göre Müslüman Osmanlı esirlerin tutuldukları kamplar;

- 1- Knockaloe / Man Adası,
- 2- Alexandra Palace / Londra,
- 3- Wakefield / Yorkshire ile
- 4- Feltham / Londra olarak sıralanmıştı.

Sabah gazetesinin 17 Temmuz 1917 tarihli nüshasında; “*İngiltere’deki sivil üserâmız*” başlığı ile yayınlanan mektupta; “*İngiliz vatandaşlarının İstanbul’da elini kolunu sallayarak gezdiği, eğlendiği ortada iken İngiltere’nin sergilediği böylesi bir vahşeti anlamakta zorlanıldığı*” ifade ediliyor; söz konusu ülkelerde, aynı şartlar altındaki “*Hıristiyan Osmanlılar*”a sergilenen farklı muamelelerin de pek manidar bulunduğu vurgulanıyordu. Pekiyi, neydi bu farklı muamele? Bunu mektubun ilerleyen bölümlerinde öğreneceğiz.

İstanbul gazetelerinin, Reşit Sâdi Bey’in başına gelenleri tefrika etmesi sayesinde çok farklı bilgilere vâkıf oluyorduk. Bilhassa; “*İsveç Konsololuğunda görevli Yarbay Mossberg’in kamp ile alakalı raporunda temas ettiği, yemekler konusundaki şikâyeti takip eden dönemde...*” takınılan tavır çok önemliydi. Reşit Sâdi Bey; verilen yemekleri yemelerinin mümkün olmadığını vurguladıktan sonra, dışarıdan diğer esirler gibi yemek getirmek istediklerini; ancak gelen kolilere el konularak manasız bir ambargoya tâbi tutulduklarını anlatmaktaydı. Aydınlatma ve ısıtmanın yetersiz olduğunu; suyun bol olmasına rağmen temiz olmadığını, bu yüzden de hastanelerin lebâleb dolu olduğunu yazan Reşit Sâdi Bey, sağlık

görevlilerinin (!) bilgisizliğini özellikle belirtiyordu. Reşit Sâdi Bey, Osmanlı esirlerinin parasızlık nedeniyle içine düştüğü acınası hâli dile getirdikten sonra asıl can alıcı konuya gelmekteydi: Kamptaki Türk-Müslüman esirlerin hâli neyse de ‘*bu insanların sefâlete zorlanan ailelerine âcilen sahip çıkılması ve vatanlarına getirilmelerinin sağlanması bilhassa ve katiyen gerekliydi!*¹⁴⁰

Çaralı askerlerimiz

Dâhiliye Nâzırı Talât Paşa, İstanbul’u etkisi altına alan bu havanın da tesiriyle hemen konunun araştırılmasını istedi. Evet, maalesef hadise gerçektir ve Londra’daki İsveç Sefiri Kont Ratkl’in bizzat kaleme aldığı yazı her şeyi izâh etmekteydi. Sefir, yaşanan bu trajediyi hafifletmek adına elinden geleni yaptığını fakat yetmediğini belirterek başlıyor; ardından, daha önce de gönderilen ancak kimsenin dikkatini çekmeyen Mossberg’in rapor bilgileri tekrarlanıyordu. Bilhassa nakdî yardım noktasındaki çaresizliğe yapılan vurgu dikkate şâyândı. Bu yardım, hem esirlerin hem de ailelerinin ayakta kalabilmesi için hayati değeri hâizdi. Aynı yardım (*giyim, gıda vb.*) gönderilmesi de mümkündü; fakat para gönderilmesi hem daha kolay hem de daha çabuk olacaktı. Bu

¹⁴⁰ “İngiltere’deki Sivil Üserâmız”, Sabah Gazetesi 17 Temmuz 1917 Sayı: 9942. & Ali ÖZUYAR; a.g.e sh. 58-67.

yardımını; tarafsız bir ülke kanalıyla gerçekleştirilmesi ise bilhassa belirtiliyordu. İsveç sefiri, aynı durumdaki Alman ve Avusturya-Macaristan hükümetlerinin sorunu nasıl aştıklarını da ayrıntısıyla anlatıyordu.¹⁴¹

Vaziyeti öğrenen İstanbul Hükümeti, Hollanda Sefâreti aracılığıyla hemen İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan bilgi talebinde bulundu. İngiliz Hükümetinin resmi bilgi notu, ilginç itirafları da barındıran satırlara sahipti: “İngiltere’deki kamplarda, 109 Osmanlı sivil esiri ile 1 bahriyeli savaş esiri vardı. Osmanlı tebaası olan azınlık statüsündeki Ermeni, Süryani ve diğer Hıristiyanlar, yabancılara uygulanan soruşturmalardan muaf tutulmuştu. Müslüman Osmanlı esirlere ise diğer düşman ülke esirlerine gösterilen muamelenin aynı gösterilmekte”ydi.¹⁴² Bilhassa, İsveç Sefâreti'nin raporu ile Reşit Sâdi Bey'in verdiği bilgiler ısrarla reddedilmekteydi.

“Siyaset biliminin kurdu” olarak bilinen İngiliz devlet adamları, birçok yabancı devlet temsilcisi ve heyetinin raporları ortadayken yaptıklarını reddediyor; bu arada, farkına varmadan kendilerini ele verip etnik ve dinî ayrımcılık yaptıklarını resmen kabul ediyordu. Demek ki “Hıristiyan Osmanlı” olmak suç değildi; “Müslüman Osmanlı” olmak suçtu! Tabiidir ki bu cevap ne İstanbul Hükümetini ne de İstanbul basınına tatmin etmişti. Dâhiliye Nezâreti hemen harekete geçti ve 21 Ekim 1917 tarihli yazıyla Hâriciye Nezâreti'nden; bahse konu esirlere, “Savaş Masrafları Ödeneği”nden acil kaydıyla nakdî yardım yapılmasını talep etti.

Arşiv kayıtları üzerinde yapılan çalışmalar neticesi, Man Adası'na götürülenlerden; *Ramazan Mehmet, Hüseyin Halit İbrahim, Hüseyin Ali, Hasan Derviş, Mehmet Ali, Ahmet Hasan, Reşit Sâdi, Eyüp Sabri, Yusuf Akel* ve *Ahmet Barâki* isimlerine ulaşılmıştır. Bu esirlerden Yusuf Akel ve Ahmet Barâki, ilerleyen haftalarda; “Süryânî” olduklarını ispatlayarak kurtulmuşlardır (!) Savaşın sonlarına doğru da Reşit Sâdi ile Eyüp Sabri sınır dışı edildiler.¹⁴³ Bu arada, bazı Türk esirlerin; vatan hasretiyle ömür sayfalarını tamam ederek kampın yanındaki mezarlığa defnedildiklerini hatırlatmalıyız. En azından yedi tane mezar, beyaz mermerden taşları başuçlarında dikilmiş ve kitabeleri yazılmış vaziyette; hâlâ orada ve küçük bir vatan esintisini, yanık seste tüllenecek bir “Fâtîha” bekliyorlar.

¹⁴¹ BOA. DH. EUM. 5. Şb. Dosya No:55/22 , 7 Ağustos 1333

¹⁴² BOA. DH. EUM. 5. Şb. Dosya No: 55/18, 24 Muharrem 1336 – 9 Teşrin-i sani 1333

¹⁴³ BOA. DH. EUM. 5. Şb. Dosya No: 65/41, Belge No:2, 23 Şevval 1336 – 1 Ağustos 1334.

Türk Dışişleri, burada yatan Türklere 1970 yılında haberdar oldu. Çalışmalara başlayan Türk yetkililerinin gerekli yazışmaları tamamlamasıyla nihayet 1972 yılında, Birleşik Krallık Savaş Mezarları Komisyonu aracılığıyla her mezarın başına ayrı bir taş dikmek suretiyle bu bölüm, “*Türk Şehitliği*” olarak düzenlendi. Varlığından, yıllar sonra haberdar olduğumuz ve Man Adası’ndaki mahzun bekleyişi devam eden bu yedi Türk’ün; mezar taşlarındaki bilgilere göre, isimleri ve vefat tarihleri ise şöyledir:

Ramazan Mehmet - 17 Kasım 1916

Hüseyin Halit İbrahim - 16 Şubat 1917

Hüseyin Ali - 20 Nisan 1917

Hasan Derviş - 18 Mayıs 1917

Mehmet Ali - 17 Eylül 1917

Kalan Yeğen - 9 Nisan 1918

Ahmet Hasan - 15 Temmuz 1918

***

Savaşın başlangıcından beri tarafsızlığını koruyan ABD, nihayet; yaşadığı büyük ticarî zararlar ve Alman denizaltılarının seyir hâlindeki Amerikan gemilerini batırdığı bahanesiyle Nisan 1917’de İtilaf Devletleri safında savaşa katıldığını açıkladı. Bu yeni durum, bir anda dengeleri alt üst etti ve takip eden aylarda; sonu gelmeyecekmiş gibi görünen savaşın biteceğine dair ilk emareler görüldü. Önce Bulgaristan, ardından Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan ve nihayet Almanya, “ateşkes” talebinde bulundu. 1918 sonbaharında imzalanan bu ateşkesin en fazla sevindirdiği insanlar; şüphesiz ki esir kamplarında çile çekenlerdi.

Ateşkes antlaşmasının hemen ardından başlayan “sivil esirler”in tahliyesi yaklaşık bir yılda neticelendi. Esirler, eve gidiyor olmanın psikolojisiyle; bütün vakit geçirme faaliyetlerini bırakmış ve elleri boğrunde, gözleri kapıda sessiz bir bekleyişe sürüklenmişlerdi. Bu bekleyiş neticesinde; birtakım meşgaleler ile o güne kadar esâretin bütün sıkıntılarını direnebilenlerde de ciddi hastalık ve kayıplar başlamıştı. 1918-1919 kışı öncekilerden çok daha kötü geçiyordu. Fırtınalı ve buz gibi hava ile bir türlü dinmeyen yağmurlar ciddi salgınlara kapı aralamıştı. Sanki bütün bunlar yetmiyormuş gibi, İngiliz basını yeni

ve “ürkütücü” bir kampanya başlatmıştı: “Bütün düşman yabancıların doğrudan sınır dışı edilmeleri!” Evet, İngilizler, yıllarca zulmettikleri masum siviller ile yüzleşmek istemiyordu. Üstelik sınır dışı ettikleri masumların İngiltere’deki ailelerine ülkeden ayrılma izni de yoktu. Zavallı esirler, kurtulduklarına dahi sevinemedi ve sevdiklerini geride bırakarak doğdukları ülkelere gönderiliyorlardı.¹⁴⁴

Kamptaki son sivil esirin ayrılış tarihi kayıtlara; 09 Ekim 1919 olarak geçti. Bu esir, “Dostlar Acil Yardım Komitesi”nin de üyesi olan James T. Baily’di. Son grubun çıkmasını beklemiş, ardından son kez kampı dolaşmıştı:

“...Gidenlerden birkaçı durup geri baktılar. Benim kapıda dikildiğimi görünce şapkalarını sallayıp gözden kayboldular. Neye doğru gidiyorlardı? Özgürlüğe mi? Memleketine mi? Bol yiyecek ve giyeceğe mi ya da sonsuz bir barış mı umuyorlardı? Boş barakaların arasında son kez dolaştım. Birden gözüme bir köpek çarptı. Şaşkın şaşkın dolaşıyor ve boşu boşuna, burada dostluk ettiği insanları arıyordu. Az ileride, küllerin arasındaki saksıda solgun bir çiçek gördüm. -Çiçeği diken her kimse; onu yaşatmak için bir hayli çırpınmış olmalı- Esirin son düşüncesi onu buraya bırakmak olmuştu.”¹⁴⁵

Kampın kapısından çıkanlar bir an önce sevdiklerine kavuşabilmek umidiyle limana doğru koşar adım ilerliyordu. Hiç kimse, yolun kıyısında uzanan mezarlıkta yatan 200 masum insana dönüp bakmamıştı bile.

Man adasındaki kampın yıkımına 1923 yılında başlandı. Ahşap barakalar ada sakinlerine satıldı. Kamp alanı, önceden olduğu gibi çiftlik arazisine dâhil edildi. Yine de kalan çok sayıdaki baraka ve tel örgülü bölme, II. Dünya Savaşı’nda aynı hizmete (!) devam etti ve kamp sivil esirlere bir daha ev sahipliği yaptı. Kamp mezarlığı, Almanya’nın ısrarı neticesinde açıldı ve Alman cenazeler ülkelerine nakledildi. Geriye sadece, nakline ailelerinin izin vermediği iki Alman Yahudisi ile yedi Türk’ün mezarı kaldı...

Myanmar (Burma)’ın Esirleri

1. Dünya Savaşı’nı tetikleyen âmillerden birisi de hiç şüphesiz Ortadoğu petrolüydü. Bölge kontrolünün Devlet-i Aliyye’de olması, Osmanlı’nın bilâ kayd-u şart savaşa sürüklenmesi manasına geliyordu.

¹⁴⁴ Anna Braitwaite Thomas; a.g.e sh. 76. & Ali ÖZUYAR; a.g.e sh. 117.

¹⁴⁵ Margery West; Island at War, London-1996 sh. 104.

Nitekim İngiliz orduları; Osmanlı Devleti'nin Almanya safında savaşa gireceğinin belli olmasından hemen sonra -yani daha Ekim 1914'te- ilk birliklerini Bahreyn'e çıkarmaya başlamıştı bile. Bir hafta sonra da Basra yakınlarına çıkarılan bu mekanize takviyesi güçlü birlikler, bölgede hızla ilerlemeye başlamışlardı. Osmanlı Ordusu'nun; Arap asıllı askerlerin ağırlıklı olduğu bölgedeki tümenleri bu taarruza fazla direnemeyecek ve “Şuaybiye Savaşları” olarak bilinen son saldırının ardından –Nisan 1915'te- Basra'nın kontrolü tamamen İngiliz birliklerine geçecektir.

Basra ve çevresinin İngiliz hâkimiyetine geçişi ve sonrasında yaşananlar oldukça dramatiktir. Aylardır çöllerde; hem İngiliz ordusuyla hem de ihanet çemberindeki isyancılarla çarpışan Osmanlı askerlerinin esir düştüğü ve Basra'ya doğru getirildiği haberini alan şehir canlanmış, yollara ve çatılara üşüşmüş beklemektedir. İngiliz ajanlarınca kandırılan bazı Arapların; çölde devam eden çarpışmalarda neler yaptıkları malûmsa da Basra ahali, hüznün bulutlarının gölgelediği yüzlerini uzaklara çevirmiş; vefalı Mehmetçiğin yollarını gözlemeye başlamıştır. Bundan sonrasını, o günkü esir kafilesinde olan bir Mehmedimizin 21 Muharrem 1335(Kasım 1916) tarihli “Tanin Gazetesi”ne anlattıklarından takip edelim:

“...(Hindli Gurka'ların önünde yürüyen Türk esirler) Şehre girerken üzgün feryatlar yükselmeye başladı. Her ağlayarak bağran, Allah'tan din kardeşleri için bağışlanmak diliyordu. Evlerinin damları üzerine çıkan Müslümanlar; kadın, erkek (İngilizlerin şiddetle karşı koymalarına rağmen) üzerimize ekmek, şeker yağdırmıyordu. Kadımlar, yöreye has çığlıklar atarak ellerindeki yiyecekleri bizlere ulaştırabilmek için Gurka'ların üzerine atılıyorlardı. Kalabalığın gittikçe arttığını gören Gurkalar, kalabalığı dağıtmak için halkı dipçiklemeye başladılar. Halk ise korkmuyor, daha da şiddetle elinden geleni yapmaya gayret ediyordu.”¹⁴⁶

İngiliz birliklerinin Basra'ya yerleşmesini takip eden günlerde, hemen şehirdeki sivil Osmanlı memurlarının toplanmasına geçildi. “Causus olabilirler(?)” suçlamasıyla tutuklanan ve ağırlıklı olarak idarî ve mahallî idarecilerden oluşan bu insanlar evvela asker esirlerin de bulunduğu Basra'daki gözlem kamplarına yerleştirildiler. Burada bir ay kadar bekletilen ve konvoy oluşturabilecek hâle gelen esirler, daha

¹⁴⁶ Süleyman NAZİF; Firâk-ı Irak, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1979 sh. 70.

sonra gemilere yüklenerek(!) Basra'dan *Burma*'ya naklediliyorlardı.¹⁴⁷ *Karaçi*'de trenlere bindirilen esirler buradan *Kalküta*'ya getiriliyor; tekrar gemilere alınarak Myanmar'a geçiriliyor ve Meiktila ve Thatmyo kasabalarındaki kamplara teslim ediliyorlardı. Bir başka güzergâhta ise; Basra'dan gemilerle Rangon(Yangon)'a intikal gerçekleşiyor; buradan Irrawady Nehri kanalıyla Thatmyo, Meiktila ve Schewebo'ya ulaşıyordu. Thatmyo'nun bu yıllardaki yerleşik nüfusu 11.000 civarındaydı ve yüksek bir yerde bulunan şehrin ve kampın etrafını gür ormanlar çeviriyordu. Sıcaklık dışarıdan gelenlerin dayanamayacağı kadar yüksekti ve çok sık yağmur yağıyordu.

İstanbul'dan binlerce kilometre uzaklarda, Hind-i Çin diyarı *Burma*'nın Thatmyo şehrindeki kamp, daha önceleri askerî yerleşim yeri olarak kullanılmıştı. Bu kamp, birbirine yanaşık dört bölümden oluşuyordu. Pavyon adı verilen bölümler tel örgülerle ayrılmış olup en dışta ayrıca bir tel örgü daha vardı. *Thormayer*, *Schoch* ve *Blanchod* isimli Kızılhaç yetkililerinin Nisan 1917 tarihli inceleme raporlarına göre burada; 36'sı sivil olmak üzere toplam 3591 Türk esir vardı.¹⁴⁸ Burada tutulan esirler hakkında İstanbul'a resmî bilgi verilmişti. Kızılhaç kanalıyla yapılan incelemelerde, esirlerin istekleri de kayıt altına alınmıştı. Sivil esirler daha çok, tutuklandıkları şehirlerde yalnız ve perîşan vaziyette kalan ailelerini merak ediyorlar; bîkes vaziyetteki ailelerine sahip çıkılmasını istiyorlardı. Hatta bir kısmı yazılı olarak kamp yönetimine müracaat etmiş ve kendi esir maaşının ailesine gönderilmesini talep etmişti.¹⁴⁹

Barakalarda barınan esirlerin yatağı, yerdeki hasırdan ibaretti. Su sıkıntısı yoktu. Yemeklerin kalitesi kötüydü; ama bütün şikâyetlere rağmen bu sıkıntı düzeltilmemişti.¹⁵⁰ İngiliz Yetkililer genel şartların çok iyi olduğunu belirtse de kampı inceleyen ABD Konsolosu, gördüğü birtakım tablolardan memnun kalmamıştı. Konsolos Samuel Reat, 29 Mart 1916'da ziyaret ettiği kamplar ile alâkalı raporunda, tarafsız olmayı itina gösterdiği belli olan tespitlerde bulunmaktadır. Rapordaki ilk dikkat çekici tespit; ilk aylarda Türk esirler arasındaki ölüm vak'alarının yüksekliğidir. İlk iki ayda 59 Türk esir hayatını kaybetmiştir. Yine bu

¹⁴⁷ BOA. DH. EUMM. 5. Şb. D. No:48/26, 23 *Muharrem 1336*

¹⁴⁸ Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 96.

¹⁴⁹ Ali ÖZUYAR; *Burmadaki Sivil Türk Esirleri*, Sakarya Üniv. Fen Edebiyat Dergisi, 2008-1

¹⁵⁰ Kızılhaç Heyetinin Hindistan ve Burma Esirleri Raporu (Rapports on British Prison Camps in India and Burma, London-1917) sh. 62-66.

raporda karşımıza çıkan bir diğer hadise de; İzmir-Tavaslı esir Hacı Halil'in, bir kaza kurşunu(?) ile şehid edildiğidir.¹⁵¹

Meiktila Kampı ise Mandalay şehrinin güneyinde adını aldığı Meiktila Gölü'nün kıyısında kurulmuştu. 1917 Nisan ayı başlarında açılan kamp oldukça büyüktü ve 5000 esir kapasitesinde planlanmıştı. Fakat ilerleyen aylarda bu planın dışına çıkılacak ve bu kampın mevcudu 10.000'i bulacaktır.¹⁵² Türk esirlerin her ihtiyacına yetişmeye çabalayan Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Arşivi'nde, bu kamptan gönderilmiş çok fazla mektup bulunmaktadır. Meiktila kampının sakinlerinden Koşukavaklı İsmail'in; ailesine ulaşamayan ve arşivlerde kalan Ağustos 1920 tarihli mektubundan anlaşıldığına göre 1920 yılı sonlarına kadar mevcut yoğunluğunu koruyan bu kampta neler yaşandığı ise ancak bu mektupların incelenmesiyle mümkün olacaktır.

Burma Kampları'ndaki esâret çilesi Ekim 1918'e kadar sürdü. Mondros Ateşkesi'nin ardından kampların tahliyesi başladı. İlk kabileler, ülkenin güneyindeki Yangon şehrine kadar trenle, oradan da gemiyle Hindistan'a taşındı. Buradaki diğer kabilelerle birleşen *Myanmar Esirleri*, tekrar gemiye alınarak 1918 yılı itibariyle İstanbul'a getirildi. Kampların tamamen tahliyesi ise 1922 sonlarını buldu.

Sağ kalanlar öyle veya böyle döndüler evlerine, ya kalanlar? 1964 yılında Türkiye'nin Yeni Delhi Büyükelçiliği'nin yaptığı çalışmada Thatmyo Kampı yakınlarında "...Üzerinde kitabeleri okunabilen 173 kabrin mevcut olduğu" bildirilmektedir. Fakat bu kampta kalan Tbp. Yb. Behiç Bey'in hasta kayıt defterine bakıldığında; yıllara bağlı olarak, kamp-ta şehid olan esir sayısının 195 olarak tespit edildiği görülecektir. Bu bölgeden sağ dönen bir esirimizin Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği renkli kalemlerle çizilmiş krokilerde, Thatmyo Kampı'nın yanında, 260 şehidin defnedildiği bir mezarlık görülmektedir. Krokinin üstündeki notta bu şehitliğin; Hint tüccarlarından meşhur Mehmet Ali Han'ın maddi katkılarıyla inşa edildiği notu düşülmüştür.¹⁵³ Nihayet Türk Dışişleri yetkililerininin 1993'te yaptığı son araştırma raporuyla; Thatmyo Kampı'ndaki şehid esir toplamının 221 olduğu sonucuna varılacaktır.

Meiktila'ya gelince; yukarıda temas ettiğimiz; Genelkurmay

¹⁵¹ ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi; No 763, 721114, 1512. & Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 110.

¹⁵² Kızıllaç Heyetinin Hindistan ve Burma Kampları Raporu sh. 81.

¹⁵³ ATASE; K.998, D.35, F.1-40 & Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 222.

Başkanlığı'na gönderilen renkli kalemlerle çizilmiş bir krokiye göre Meiktila Kampı'nın kuzeyinde, 1050 şehidin defnedildiği bir mezarlık bulunmaktadır.¹⁵⁴ Her sırasında 100 şehidin defnedildiği on bir sıra mezardan müteşekkil şehitliğin etrafına, esirlerin gayretleriyle duvar yapılmıştır. Bu krokiye düşülen notlar arasında dikkati çeken; Hintli nöbetçiler tarafından katledilen Tüfekçi Ziya Usta ve “ismi bilinmeyen üç zâbit vekili”ne ait mezar kayıtlarıdır.¹⁵⁵

Thatmyo ve Meiktila Kampları'nın yanı sıra; Bellary, Sumerpur, Schwebo, Mikdalay ve Loğun Kampları'nın çevresinde de mezarlıklar olduğu ve buralarda defnedilmiş çok sayıda Türk şehid bulunduğu da kayıtlarda yer almaktadır.

Malta Sürgünleri

İngilizler, Kafkasya'yı ve Doğu Vilâyetleri'ni kontrol altına alabilmek ve buralarda hükmünü icra edebilmek adına çok yönlü bir faaliyete başlamıştı. Bu bölgeyi kontrol ettikleri vakit, Bolşeviklere karşı mühim ve stratejik bir noktayı ele geçirmiş olmakla kalmayacak, Basra Körfezi ve Hindistan yolunu da kontrol altına almış olacaktı. Yine; mütarekenin uygulanması adına, Karadeniz'de ve Kafkaslarda yürüttükleri her faaliyet ve ileri sürdükleri her talep, aynı zamanda Ermeni ve Rumların beklentilerine de cevap verecekti. Anadolu ve Kafkasya'yı mütareke şartlarına göre teslim alabilmek gayesi ile uzun zamandır yoğun propaganda altına aldıkları Ermenileri, Türklere karşı örgütüyorlardı. Öyle ki; Bazen İngiliz subayların doğrudan Ermeni birliklerinin başına geçtiği bile tespit edilmişti. Türk sınırlarına yığınak yapan Ermeni askerlerine İngiliz uniformaları giydirildiği, bu birliklerin Ermenice bilen İngiliz subayların komutasında hareket ettiği bilgisi, Osmanlı resmi kayıtlarına kadar girmişti.¹⁵⁶

Her türlü güvence temin edilerek, Müslüman Anadolu insanının üzerine salınan Ermeni ve Rumların başarılı olması hâlinde, bir ucu Akdeniz'de diğer ucu Karadeniz'de olan Büyük Ermenistan'ın ve Karadeniz'de Pontus Rum Devleti'nin kurulması mümkün olacaktı. Fakat İngilizlerin bu düşüncelerinin gerçekleşmesi için öncelikle;

¹⁵⁴ ATASE; K.998, D.35, F.247

¹⁵⁵ Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 222.

¹⁵⁶ Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY; Mondros Mütarekesinden Sonra Kars ve Yöresinde Ermeni Faaliyetleri, Kırgız-Türkiye Manas Ün. Sosyal Bil. Dergisi, 2003-8 & BBOADN; Belge: 8339/98, 7620

Osmanlı ordusunun terhis edilmesi, silâhsızlandırılması ve Türk millî teşkilâtlanmasına liderlik edebilecek keyfiyetteki askerî ve mülkî şahsiyetlerin görevlerinden uzaklaştırılması hatta mümkünse bazılarının tutuklanması gerekiyordu.

Malta...

Memleketin en buhranlı dönemlerinden olan harp zamanlarında, sadrazamıyla, şeyhülislâmıyla, nâzırlarıyla ve kumandanlarıyla üzerine çöken bir sürgün macerasıdır!

Bir yanda Kurtuluş Mücadelesi devam ederken diğer yanda idealist bir topluluğun her şeyi uzaktan seyretmeye mecbur tutulması ve büyük bir talihsizliktir.

Mondros Ateşkes Anlaşması'nı takip eden aylarda İstanbul'u işgal eden "kazanan ülke temsilcileri", yukarıda kısmen ele aldığımız emellerine nail olabilmek adına, sudan bahanelerle keyfi muamelelere girişmişlerdi. Meclis-i Meb'usan kapatılmış ve İstanbul sokaklarında "İttihatçı" avı başlatılmıştı. Bilhassa, "Hürriyet ve İtilâfçı" kesim ile "İttihatçı"lar arasında devam eden hesaplaşma, İngiliz Yüksek Komiserliğinin çok işine yarıyordu. Nihayet; Sadrazam Tevfik Paşa, İngilizler ile Hürriyet ve İtilafçıların artan baskılarına daha fazla direnemeyecek; İttihat ve Terakki mensuplarının tutuklanmalarına izin verecektir. İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nin, ismiyle müsemma "Ermeni-Rum Şubesi (Armenian-Grek Section)"nin hazırladığı "Kara Listeler-Black List-"i hâyata geçirme vakti gelmiştir.¹⁵⁷

17 Ocak 1919'da yayınlamaya başlanan bu listeler ile vakit kaybetmeksizin suçluların(!) infazına girişildi. "...Mütareke hükümlerine itaatte kusur etmek, bu hükümlerin uygulanmasına engel olmak, İngiliz subay ve askerlerine saygısızlık etmek, Osmanlı teb'ası olan azınlıklara –sözde- eziyet etmek ve... Hepsinden ilginç; ...Savaş yasa ve törelerine aykırı hareket etmek" gibi suçlamalarla çok sayıda insan tutuklanmaya başlamıştı. "İttihatçı" kesimin bu tutuklamalar karşısındaki ilk tepkileri ise pek organize bir görüntü vermiyordu. Bir kısmı yurt dışına kaçma yoluna giderken önemli bir bölümü ise kalıp son ana kadar direnme kararı almıştı:

"...Ben, ne yabancı bir ülkeye kaçmak girişiminde bulunacağım, ne de İstanbul içinde saklanacağım. Tutuklasımlar, yargılasımlar; hazırım ve

¹⁵⁷ Bilal N. ŞİMŞİR; Malta Sürgünleri, İstanbul-1976 sh.57.

hoşnudum."¹⁵⁸

Gerçi, "kara liste" hazırlamak fikri sadece İngiliz Yüksek Komiserliği'ne mahsus bir iş değildi. "İtilâfçı" grup da benzer listeler hazırlamakta İngilizlerden pek geri kalmıyor ve tutuklananlar, Sirkeci'deki Sansaryan Hanı'nda yeni yapılan hücrelere yerleştiriyorlardı. Mahkûmların burada karşılaştığı muamele henüz pek ağır sayılmazdı. Hem aileleriyle hem de birbirleriyle rahatça görüşebiliyorlardı. Tutuklamalar bu minval üzere devam ederken, baskılara daha fazla direnemeyen Tevfik Paşa Hükümeti istifa etti ve yerine, (Damat) Ferit Paşa Hükümeti kuruldu.

Tutuklama furyası mağdurlarının Sansaryan Hanı'ndaki misafirliği (!) 1 Mart'a kadar devam etti. O günün akşamı, buradan alınan tutuklular alelacele Bekirağa Bölüğü'ne nakledildiler. Haftalar geçmesine rağmen, gerçek bir suç isnadı yapılamadığı ve suçlamaya isnad mahiyette deliller ortaya konamadığı için hükümet de İngilizler de sıkıntılı bir arayış içine girmişlerdi. İngilizler, *-iddialarının aksini tespit eden Kı-zılhaç raporları ortadayken-* "İngiliz esirlere kötü davranmak" gibi zorlama isnatlara dahi müracaat ediyorlardı. Hatta bir an geldi, suç arayışları çok enteresan bir mahiyet kazandı. Yıllar öncesine kadar uzanmışlar ve "Balkan Savaşlarında yer almayı" veya "1913 Bab-ı Âli Baskını'na katılmayı" da "savaş suçları"na dâhil etmişlerdi.¹⁵⁹

Sürüklendikleri çıkmaza bir çıkış yolu bulmak ve *İttihatçılara hak ettikleri cezayı vermek* telaşı, herkesin ortak kaygısı olmuştu. O günlerde, İngiliz Amiral Webb'in Londra'ya çektiği telgraftan anladığımız kadarıyla; bu "suçlanamayan suçlular"ın cezasını ve mekânını da yine bizden birileri akıl etmişti:

"...Sadrazam Ferit Paşa, çeşitli sebeplerle; bir bölümü Mütteliklerin, bir kısmı da Türk makamlarının kendi gayretiyle tutuklanmış bulunan kişilerin yargılanmalarının gidişâtından hayal kırıklığına uğradığını kısa bir süre önce bana bildirdi... Bu kimselerin "Malta"ya gönderilip gönderilemeyeceğini sordu."¹⁶⁰

İngiliz makamları, bu teklifi yerinde bulmuş ve pek beğenmişlerdi.

¹⁵⁸ Hüseyin Cahit YALÇIN, Siyasal Anılar, İstanbul-2000 sh. 347.

¹⁵⁹ Bilal N. ŞİMŞİR; a.g.e sh. 59.

¹⁶⁰ F.O. 371/4173/76582 (A. Webb'ten Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 19.05.1919, 1082 çok acele) & A.ÖMER TÜRKEŞ, Malta Sürgünleri, Popüler Tarih Dergisi, sayı:27, Kasım-2002

mahkûmlar arasında tam bir hareket ortaklığı tesis edilmişti. Dilekçe kasdıyla ufak bir kâğıt yazmak isteyen bir kişi bile onu, arkadaşlardan müteşekkil bir kurula gösterdikten sonra gönderebiliyordu. Bu arada, özel kaçış teşebbüsünde bulunulmayacağına dair de karşılıklı söz verilmişti.”¹⁶²

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey’in, “azınlıklara eziyet” suçlamasıyla 23 Nisan Perşembe günü Beyazıt Meydanı’nda idam edilmesi ve ardından düzenlenen cenaze merasimine çok büyük bir kitlenin eşlik etmesi, törene katılanların arasındaki subay ve erlerin fazla oluşu, bilhassa tıbbiyeli öğrencilerin ellerinde çiçeklerle en önde yürümesi İngiliz yetkilileri bir hayli endişelendirmişti. İdamların devam etmesi hâlinde, İstanbul’da muhtemel ciddi bir harekete sebep olacağı endişesi artınca İngiliz yetkililer, 78 kişilik ilk sivil idareci ve asker grubunu 28 Mayıs 1919’da yola çıkardı. Aslında tam da o günlerde Bekirağa Bölüğü’ndeki mahkûm “İttihatçı”lar, Kara Kemal önderliğinde bir firar hazırlığı yapıyorlardı. Anadolu’ya geçecekler ve “Millî Mücadele”ye katılacaklardı. Hatta başlarında bekleyen Muhafız Bölüğü dahi onlara katılacak ve hep birlikte gideceklerdi. Gelin görün ki harekete geçmeyi kararlaştırdıkları gece, İngilizler gelerek hepsini apar topar götürmeye başlamıştı. Yürek parçalayan bu manzara Bekirağa Bölüğü’nün subaylarını da etkilemiş ve gözyaşlarını tutamayan bazı subaylar dayanamayarak çekip gitmişlerdi.

Bazı kaynaklarda sürgüne götürülenlerin sayısı 67 olarak veriliyorsa da bu doğru değildir. Bekirağa Bölüğü’nden alınan 67 kişiye ilaveten 11 kişi daha vardır ve bunlar; İngilizlerce dağıtılan “Kars Şurası Üyeleri”dir.¹⁶³ Sahile taşınıp *Prensese Ena* adlı bir vapura yüklenerak sürgüne gönderilen tutukluların arasında;

Celal Nuri (İleri), Hüseyin Cahit (Yalçın), Ağaoğlu Ahmet, Bağdat Valiliği de yapan yazar Süleyman Nazif, Ziya Gökalp, Sivas Valisi Muammer Bey, Edirne Valisi Zekeriya Bey, Maarif Nazırı Şükrü Bey, Adliye Nazırı Halil Menteşe Bey, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Dâhiliye Nazırı Ali Fethi (Okyar), Musul Valisi Memduh Bey gibi önemli devlet ve fikir

¹⁶² Hüseyin Cahit YALÇIN; a.g.e. sh. 350.

¹⁶³ Tam adı “*Güney-Batı Kafkas Hükümeti*” olan Kars Şurası, Yakup Şevki Paşa komutasındaki 9. Ordu’nun İngiliz baskısıyla Kars, Ardahan ve Batum Sancakları’ndan çekilmesiyle doğmuş bir hükümdür. Türk Ordusu’nun koruyucu kanadından mahrum kalan yerli halkı, Ermeni ve Gürcülerin saldırılarına karşı korumak amacıyla, Cihangiroğlu İbrahim Bey’in önderliğinde 01 Ocak 1919’da kurulan bu hükümet İngilizlerin baskısına dayanmayarak 13 Nisan 1919’da dağıtılmıştır.

adamlarının yanı sıra; *Prens Abbas Halim Paşa, Prens Sait Halim Paşa, Mahmut Kamil Paşa, Eski İaşe Nazırı Kara Kemal, Karakol Cemiyetinin kurucularından Kara Vasıf, Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi* gibi lider kadrolardan isimler de vardı.¹⁶⁴ Fakat lider kadroda yer alan tutukluların bir kısmı ilk etapta Limni adasına bırakılacak ve bunların Malta'ya intikali geciktirilecektir.

Malta'ya sürülenlerin arasındaki bazı isimler enteresandı. Kars Şûrası üyelerinden olan iki sürgün, Rum kökenliydi meselâ!¹⁶⁵ Yine Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmet Paşa'nın da hangi sebeple buraya gönderildiğinin makûl bir izâhı yoktu. Adaya yapılan sürgünler, aralıklarla Kasım 1920'ye kadar devam etti ve sadrazam, şeyhülislâm, nâzır, meb'us, ordu kumandanı gibi unvanları temsil eden yaklaşık 144 kişinin aylarca devam edecek mahrumiyetlerinin adı "Malta" oldu.

Malta adasındaki Polverista Karargâhı'na kapatılan sürgünler iki kısma ayrılmıştı. Birinci bölümde, zararsız kabul edilen "salverilecekler" vardı. Diğer kısımda ise savaş suçlusunu saydıkları ve yargılamak için ellerinde tutmak istedikleri esirler bulunuyordu.

Aslında Malta'ya, bu gruptan çok daha önce getirilen ve bir yönüyle de "İlk Malta Sürgünü" unvanına sahip olan kişi, Ali İhsan (Sabis) Paşa'dır. Dört yıl süren Birinci Cihan Harbi'ni müteakip 02 Mart 1919 tarihinde İstanbul'a dönen Paşa, treni Haydarpaşa Garı'na girer girmez İngiliz Gizli Servisi tarafından tutuklandı ve "Arıpyan Hanı"na kapatıldı.¹⁶⁶ Aynı zamanda, tutuklanan ilk "Ordu Kumandanı" olan Ali İhsan Paşa'nın Arıpyan Hanı'ndaki mahkûmiyeti bir ay devam edecek; müteakiben 29 Mart 1919'da yani ilk kafileden iki ay önce Malta'ya gönderilecektir.

Malta Adası'na uzanan yolculuk boyunca en fazla sıkıntısı çekilen hususlar, susuzluk ve vapurun pisliği olmuştu. Bilhassa susuzluk, ellerini kollarını bağlamış; şahsî temizliklerini dahi yapamamışlardı. Bu sıkıntılar, geminin adaya yanaşmasıyla birlikte yerini çok daha ağır sahnelere

¹⁶⁴ Bilal N. ŞİMŞİR; a.g.e sh. 121-123.

¹⁶⁵ İbrahim Cihangiroğlu'nun başkanı olduğu 11 kişilik "Şûra"da, Pavlo Jamusev: Şûra Rum Üyesi ve Vafiades Stefani: Şûra Rum Sosyal Yardım Bakanı olarak yer almış ve sonrasında İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüşlerdi. (F.O. 371/4174/118380-Calthorpe'den Curzon'a. Yazı. İstanbul,05.08.1919, No.1367/R/1315.D Ek Liste & F.O. – C.P.3269- War Office'in İngiliz Kabinesi'ne Raporu, Londra, 29.08.1919)

¹⁶⁶ ATASE; İSH: 3, KLS.64, Kutu 79, G.6

bıraktı. İşte Rauf Bey(Orbay)'in adaya ilk çıkış saatlerini anlattığı satırlar:

“...Oraya varışta da İngilizlerin centilmenliklerine hiç de yakışmayan bir şekilde, mavnalarla Benbow'dan çıkarılıp rıhtımda iki sıra vaziyet almış süngüli askerler arasından geçirilip kamyonlara yüklendik. Bu da yetmiyormuş gibi, kamyonları sokaklarda dolaştırarak bizi halka teşhir etmekten de çekinmediler... İngilizlerin reva gördükleri bu haysiyet kırıcı muameleler karşısında duyduğumuz üzüntünün derecesini belirtmek için, not defterime o gün kaydetmiş olduğum şu satırları aynen alıyorum. ‘İngilizler, adeta komedya oynuyorlar. Utanmıyorlar. Cenâb-ı Hakk, yakın bir gelecekte bizi mukabele-i bilmisil ile inşaallah şahsen muvaffak edecektir. Eğer ömrüm vefa etmez de muvaffak olamazsam dindaş ve milletdaşlarıma, insan haklarını hiçe sayarak kendilerinden olmayanlara hakaretin envânını daima mubah sayacak derecede mağrur olan İngilizlerle muamelelerinde işte böyle canavarca harekette bulunmalarını tavsiye ve hatta vasiyet ederim...”¹⁶⁷

İngilizler tarafından başına... olarak nakledilen Osmanlı esirleri hakkında strateji hakkında

¹⁶⁷ Rauf ORBAY, Cehennem Değirmeni/Siyasi Hatıralarım -2, İstanbul -1993 sh.39-46.

Etrafı üç kat tel örgü ile çevrilmiş ve örgülerin dışında çepeçevre nöbet yerleri tesis edilmiş olan kışla, halis İngiliz ve Londralı askerlerden mürekkebe ve Ersex, Vessex, Sussex ve Canterbury alaylarına mensup erler tarafından beklenmekte idi. Kışlanın civarında bir de karargâh komutanlığı dairesi ve askerlerin ikâmetine mahsus lokal vardı.¹⁶⁸ Büyük limana girerken soldaki sırtların eteğine yakın bir yerde ve ünlü Türk denizcisi Turgut Reis'in şehit düştüğü mahallin önündeki Polverista Kışlası'ndaki şartlar, adanın diğer kamplarına kıyasla daha iyi sayılabilirse de genel sıkıntılardan paylarına düşeni fazlasıyla alıyorlardı: Doktor, dişi yoktu; ilaç yoktu. Diğer hususlarda ise bu mahkûmların keyfiyetinden olsa gerek kendilerine iyi davranılıyordu. Ya da doğrusunu söyleyelim; *dünyanın her yerinde olduğu gibi burada da cömertçe verilen "bahşiş"ler çok işe yarıyordu!*¹⁶⁹

Adanın diğer kamplarına gelince; buralarda evvelâ "insaf" yoktu! Değişik cephelerde esir düşen subay ve erlerin kapatıldığı kısımlardaki eziyetin ne haddi vardı ne de hesabı tutuluyordu. Küçük bir bahane, insan onurunu hedef alan cezaların devreye sokulması için kâfiydi.¹⁷⁰ Meselâ, bu kısımdaki esirlerden biri de Fahreddin Paşa'ydı. "Medine Müdâfî" namıyla herkesin takdirini kazanan Fahreddin Paşa'nın *-ki buraya getirildiğinden beri odasından hiç çıkmamıştı-* üniformasını değiştirmeye çalıştıklarında, İngilizlere karşı şahlanışına herkes şahit olmuştu. Üniformasını çıkarıp esir kıyafeti giydirerek güya aşağılamayı planladıkları bu muhterem insanı; bir taraftan da yoklamalara çıkması için zorlamaya kalkışmışlardı. Akıllarınca; herkesin içinde gururunu incitecek, büyüklük taslayacaklardı. Fakat Fahreddin Paşa, hiç tereddütsüz göğsünü açarak haykırmıştı:

– Size itaat etmiyorum! İşte göğsüm, cesaretiniz varsa süngületiniz!¹⁷¹

"İngiliz esirlere kötü muamelede bulunmak" iddiasıyla Malta'ya sürülen subayların vaziyeti sivil bürokratlarınkinden hayli farklıydı. Onur kırıcı tavrılara ve icraata muhatap olan subaylar, yapılanları duyurmak için kaleme aldıkları mektubun satırlarında bu acıyı haykırmaktadır:

¹⁶⁸ Mustafa Reşat MİMAROĞLU, Gördüklerim ve Geçirdiklerim, II. Kitap, Ankara-1946 (İstanbul Siyasi Polis Müdürü iken Malta'ya sürülen Mustafa Reşat Bey) sh. 85-86.

¹⁶⁹ Hüseyin Cahit YALÇIN; a.g.e. sh. 354.

¹⁷⁰ Rahmi APAK; Yetmişlik Bir Subayın Hâtıraları, Ankara-1988 sh. 168-180.

¹⁷¹ Rahmi APAK; a.g.e. sh. 183.

İstanbul'da Osmanlı Harbiye Nezâret-i Celîlesine
Malta'da Polverista'da mevkuf esir zâbitân tarafından
1 Kânunuevvel 337-921
Marûz-ı âcizânemizdir

Siyaset ve sâtre ile kat'iyen alâkası olmayan bizler, yalnız üserâyâ sû-i muamelede bulunmak şüphe ve isnadâtıyla İngiltere Hükümetinin talebi üzerine müttârekeyi müteakip Dersaadet'e celb ve Nezâret-i celîleleri emriyle alel-ıtlak bilâsuâl tevkif edildik... Biz üserâyâ sû-i muamele değil, bilâkis Osmanlı Ordusunun şan ve şerefini ilâ edecek mertebede hüsn-i muamele ve insanîyette bulunduğumuza dair, esir zâbitân tarafından verilmiş, bazıları-muzın yedindeki vesaikle de müsbettir.

Bizler, isim ve rütbelerimizle hükümetimizden istenilmiş ve vazifeden do-layı celbedilerek esir-i harp nâmıyla tevkif edilmiş olduğumuz halde, uhden i' tâsına mecbur oldukları tahsisât nâmına bir akçe vermeyerek, ancak olma-yacak derecede ve cebinden para eklemedikçe temin-i gıda mümkin olmayan bir nefer ta'yınundan başka bir şey verilmemektedir... Bizlerin burada tel ör-güler içinde, süngüler altında çektiğimiz kahr u zulmden başka, ailelerimizin sefalet ü perişanlığını tarif etmek kabil değildir. Bunlar kuru ekmek tedariki için varını yoğunu satmış, hatta altındaki yatağı bile feda etmiş, tasviri bizce müteessir şu tevha-i sefalete ve bunca ailenin acıklı bir surette sürünmesi ve sönmesi gibi hevlnâk bir hâileye bilâsebeb seyirci olmamanızı ve bu yüzden itâb-ı İlahîye istihkâk kesbetmemenizi zât-ı sâmilerinden rica ederiz.

...Bizler başlarında bulunamadığımız ailelerimizin iaşe ve iskân ve ev-latlarımızın tahsil-i terbiyeden mahrumiyetlerinden başka, onlardan bin müşkilâtla İngiliz sefaretine nasıl bir korku ve haya ile teslim edebildikleri elemnâk mektupların mealinden, ne feci felâket ü sefalete maruz kaldıklarını müş'ir acı acı sûzişli sözler muvacehesinde titreyen ve inleyen kalplerimize saplanan hançer yaralarına ve efrâd-ı ailemizin dökmekte oldukları kanlı göz-yaşlarına artık nihayet verilmesini ulüv-i cenâbımızdan bekliyoruz.

...Paşa hazretleri! Zât-i fehîmâneleri de eylevm bir reis-i aile bulun-u-yorsanız, mâruzâtımızı kıyas-ı nefis ederek, gay-ri kâbil-i tahammül ve lâyıık-ı veçhile tasvir edemediğimizi, şu felâket ve sefaletimize sîratle niha-yet verilmesine vesatât ü delâlet buyuracağımıza iman ü itimadla ümidvârız. Lûtfunuzu istirham eder ve cevâbına kemâl-i ehememiyetle intizâr eyleriz.

Ol bâbda ferman.¹⁷²

¹⁷² ATASE, ISH: 15, K. 986, KUTU: 1102, G. 93, F. 2-12.

Malta'da yaşanan acılara dair bir diğer mektup da yine bir subayı-mızdan... "İkdam Gazetesi" imtiyaz sahibine yazılmış ve şu "Kürretü'l arz"da, sesine kulak verecek bir insan aramaktadır:

"Efendim,

Bizi unuttuğumuza zâhib oluyoruz. Çektiğimiz âlâm ü ıstırabı ancak Allah bilir. Zâbitân, efrâd, sivil derme çatma cümlemiz bir yerdeyiz. Buhun-duğumuz mahal harâbezâr bir haldedir. Buranın ve ahâlisi tahliye edilen bir karyenin etrafını tel örgüsü ile çevrilerek tecrid edilmiştir. Yani tel örgüsü dâhilinde mevkufuz.

Haftada müilâzımlara yüz yirmi, yüzbaşı ve mafevki olan iimerâya yüz altmış gurusu bilseniz ne hakaretle veriyorlar. Hele ismi okunup yetişemeyenlerin haftalığı verilmeyerek terâkümde kalıyor. Sefalet çektiriyorlar. Derdimizi kimseye anlatamıyoruz. Hele bu hafta bir yüzbaşımız, bir İngiliz zâbitânı tarafından değnek ile darp edildi. Dehşetli tahakkim altında verem olduk. Hele istirahatimiz asla temin edilmemiştir. Bîtaraplardan birisi vasıtasıyla hâlimizi sorsanız ne kadar sevineceğiz. Hâlbuki bizimkiler, kendi iuserâsına son derece hüsn-i muamele ediyormuş. Binbaşularımıza küfür ediyorlar vapurlarda ne hakaretle gördük. Bu mâruzâtımızın gazetenizle ilânını rica eder ve ahvâlimizi istifsâr etmeye bilseniz ne kadar muntazırım efendim.

21 Kânûnusâni 332 (3 Şubat 1917) - Semperor Üserâ Karargâhından bir Müilâzım¹⁷³

Malta'daki esirler arasında, yakın tarihin en meşhur şahsiyetlerinden biri olan Kuşçubaşı Eşref'i de görüyoruz. O, öteki esirlerden ayrı bir odada tutuluyordu. Odasının duvarlarını âyetlerden levhalarla süslemişti. Cuma günleri izinli olan bitişik kamptaki Hindli ve Asyalı Müslümanlar, hiç aksatmadan onu ziyarete gelir ve elini öperlerdi. Yaşlı zâbitler arasında; çeteci ve komitacı oluşundan ötürü pek sevilme de Eşref, devletine ve bayrağına büyük bir tutkuyla bağlı; iyi bir adam olarak ciddi manada saygı görüyordu.

Yine bu kampın biraz ötesinde, Mısır'da yakalanan sivil Türklerin kapatıldığı bir kamp daha vardı. Çoğunluğu, Türkiye'de bir suç işleyip Mısır'a kaçanlardan müteşekkil bir gruptu. Sık sık yaralamalı kavgaların yaşandığı bu bölüm, kamp yönetimi için tam bir kâbustu. Malta'daki esir ve sürgünlerin kapatıldığı "teller" in bir an evvel boşaltılmasında, bu -sözde- "belalı grub" un da katkısı olmuştur denebilir. Komşu telde

¹⁷³ ATASE; K. 313, D. 1269, F. 6/6-1.

bulunan Alman esirlerin, ‘ayaklanma’ taktiği ile kurtulmaları üzerine bu belalılar grubu da benzer bir plan yapmış ve adadaki İngiliz idarecilerin; adayı boşaltma kararını vermelerinde ikna edici (!) olmuşlardır.¹⁷⁴

***

Malta’daki sivillerin, ilk haftaları geçmek bilmiyordu. Ne zaman ki memleketten gönderilen mektuplar ve ihtiyaç duyulan malzemeler gelmeye başladı, işte o vakit, nispeten bir rahatlık kendini gösterdi. Sürgünleri, en az gelen eşyalar kadar sevindiren bir başka husus ise gönderilen paketlerin ambalajı olmuştu. Ambalaj kâğıtları, İstanbul gazetelerinin geçmiş tarihli sayfalarıydı! Artık ailelere yazılan mektuplarda, okuyanı şaşırtan şu satırlar çoğalmıştı:

“...Gönderdiğiniz paket geldi. Sizden her postada düzenli bir hediye almak bizleri pek memnun edecektir. Her hafta mendil, çorap gibi küçük bir şey olsun gönderiniz. Ama bunları, “Tasvir”inize sarınız. Tasvirinizi görmekle ayrıca mutluluk duyacağım.”¹⁷⁵

Burada, “Tasvir” kelimesi ile “Tasvir-i Efkâr”a gönderme yapılmaktaydı; fakat bu yöntemin açığa çıkması da uzun sürmeyecektir. Aşırı sayıda paket gelmesi, üstelik özensiz muhteviyat, incik boncuk nev’inden şeyler gönderilmesi, kale yönetimini şüphelendirir ve bu yolla haberleşme sona erer. Fakat her şey bitmiş değildir. Bu defa da ailelerin bulunduğu çare devreye girecek; gönderilen konservelerin işaretli olanlarının içinden “Tasvir” çıkmaya devam edecektir!¹⁷⁶

Ne kadar iyi muamele edilmiş olursa olsun, en nazik dönemde vatanından koparılıp sürgün edilmenin ve esirliğin acısı büyüktür. Diğer “Tel”dekiler kadar sıkıntı çekilmese de “Esâret”in bizatihi manası bile “sürgünler”in dayanma güçlerini hızla eritiyordu. İstanbul Siyasî Polis Müdürü iken Malta’ya sürülen Mustafa Reşat Bey’in; Eski Maliye Nâzırı Câvid Bey’den yardım istediği mektubunun satır aralarında bu çöküşü yakalamak mümkün:

...İşte efendimiz, kimi izzet ü namusu ile ifâ ettiği o ağır ve şekl-i vazife-
deki hüsn-i hâl ve muamelem yerli ve ecnebi birçok kimseler tarafından
musaddak olduğu halde layık mıdır ki ben Malta’da kalayım? Ve zâten iki
senelik şu hayat-ı sefilâne ve idbârımda târâc olan huzûr-ı şahsî ve ailem

¹⁷⁴ Rahmi APAK; a.g.e sh. 185-187.

¹⁷⁵ Hüseyin Cahit YALÇIN; a.g.e. sh. 354.

¹⁷⁶ Hüseyin Cahit YALÇIN; a.g.e. sh. 354.

tamir görmesin ve sefaletim temadi etsin gitsin... Ve âdi bîr mücrim gibi ezilip kahrolayım ve burada aşçılık edeyim... Bereket versin bir numroya tam manâsiyle kadir değilim ki herkese iyilik yapabileyim...

Hülâsa sizden ve yalnız sizden muavenet istiyorum. Beni bu mezardan kurtarınız. Bu muavenete ol kadar bel bağlıyor ve kaviiyyen umuyorum ki beni de terk ü ihmal etmeyeceksiniz. Hazret-i sâni-i eâzım-ı umurunuz da rehber olsun ve halâsına sizi vasıta ve muvaffak etsin. *Pek kavi hissiyât-ı hürmetkârânemi takdim ve şükran ve imtinânımı şimdiden arz ederim efendimiz.*

Himâye-i Etfâl Cemiyeti müessislerinden İstanbul Polis Müdüriyeti esbak siyasî kısım müdiri ve esbak Aydın Mutasarrıfı Mustafa Reşad 2798 Polverista-Malta¹⁷⁷

Bu sürgünden sağ salim geri dönenler, gurbet acısını ve içine düştükleri yeisi dizelerinde veyahut yazılarında pek sarıh anlatmaktadırlar. Devrin meselelerini hiciv yoluyla dile getirmek hususundaki mahareti ile bilinen ve Malta sürgünleri arasında bulunan Süleyman Nazif'in lâtifeleri arasında, sürgünü konu alan aşağıdaki diyalog pek meşhurdur:

Malta sürgününden dönen Nazif, Ahmet Haşim'e başından geçenleri anlatmaktadır.

– *Et ne mümkün birader. Bize verdikleri konserveler herhalde konservenin ilk icad edildiği Pastörlü yıllardan kalmaydı.*

Haşim kızdırmak için laf sokar: “Üstadım, konserveler insan etinden miydi yoksa?”

– *Yok efendim! İngilizler insan etini hiç başkasına yedirirler mi?¹⁷⁸*

Malta sürgünlerinin istiklâl ve istikbaline dair müdahaleler daha ziyade Ankara Hükümeti'nce yürütülüyor; görüşmelerde ve tutukluların takası hususunda oldukça titiz davranılıyordu. Ankara, Malta'ya gerçekleşen sürgün hadisesine misilleme olarak, başta İngiliz yarbayı Rawlinson olmak üzere, değişik mazeretler ile Anadolu'da bulunan bütün İngilizleri tutuklamış ve elindeki esirleri koz olarak kullanma yoluna gitmişti. Billhassa Rawlinson diğer esirler arasında ayrı bir öneme

¹⁷⁷ Dr. Ahmet TETİK; Malta'dan Esir Mektupları, Atatürk Araştırma Merk. Der., Sayı 58, Cilt: XX, Mart 2004

¹⁷⁸ Dr. Önder GÖÇGÜN; Süleyman Nazif'te Nükte ve Hazırcıvâplılık, A.Ü.Türkiyât Araştırmaları Enst. Dergisi, Sayı 39, Erzurum-2009

sahipti. Çünkü hem İngiltere'nin önde gelen ailelerinden birine mensuptu hem de kardeşi İngiliz Parlamentosu'ndaydı. 29 Mayıs 1920'de, İngiltere Dışişleri Bakanlığına başvuran Savunma Bakanı Winston Churchill; "*Türklerin eline düşen adamlarımız rehin olarak tutulacaklar ve ancak Malta Sürgünleri serbest bırakılınca kurtarılabilirlerdir.*"¹⁷⁹ diyerek bu sinir harbini dile getiriyor ve yardım talep ediyordu.

Malta'daki esirlerin bekleyişi Anadolu'dan gelen zafer haberlerine kadar devam etti. Sürgünler arasında bulunan Hariciye Nazırı Halil Mentеше'nin anılarında bu gelişmeler şöyle anlatılmaktadır:

"... İlk aylarda, sıkı bir inzibat altında tutuluyorduk. Ayda bir arabalar gelir, öndeki arabada bir zabıt, arkadakinde bir zabıt, halk ile temas ettirmeden deniz kenarına kadar götürürler; orada biraz güneşlenir ve hava alırdık. Arzu edenlerimiz denize girerdi. I. İnönü zaferi bu çemberi yırttı. Günde on beşer kişilik gruplar halinde sabah şehre inip akşam dönmek müsaadesi çıktı. II. İnönü'den sonra ise isteyenlerin geceleri de dışarı çıkmasına serbestlik geldi."¹⁸⁰

"İttihatçı-komitacı" geleneğin temsilcisi isimler ise bu vaziyetin rahatlığına kapılmak yerine İngiliz kontrolünden kurtulmanın yollarını aramaya başlamışlardır. Bu isimlerin başında gelen *Kara Kemal*, bir punduna getirerek kaçmalarını sağlayacak gemiyi bile ayarlamıştır. Kara Kemal Bey'in organize ettiği kaçış plânında Ali İhsan (Sabis) Paşa da bulunur. 6 Eylül 1921 günü akşamı Malta'dan hareket edecek Tricotti vapuruna, 16 kişi üç grup hâlinde binerler. Sicilya Adasının doğu kıyılarından kuzeye doğru ilerleyen vapur, 7 Eylül akşamı Mesina'nın karşısında bir küçük kasabaya yanaşır. Hepsisi ağır cezadan yargılanacak suçlamalara maruz kalan bu firariler, ertesi günü oradan Napoli'ye, 9 Eylül günü de Roma'ya geçerek hürriyete kanat çıkarlar.¹⁸¹

¹⁷⁹ Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY, Milli Mücadelede Türk-İngiliz Esir Değişimi, Fırat Ün. Sosyal Bil. Dergisi Cilt: 10 Sayı: 1 ELAZIĞ-2000 & Dr. Salâhi SONYEL; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika - II. Cilt, Ankara-1986(s.147-148)'de; Curzon'un, 9.11.1921'de Lordlar Kamarasında söylediği nutukta; "*Rawlinson'un serbest bırakılmasını sağlamak için Türk taleplerini kabul etmeye karar verdik*" dediğini nakletmektedir, bkz. Gotthard Jaesche; (Çev.; Cemal Köprülü), Kurtuluş Savaşı İle ilgili İngiliz Belgeleri, Ankara, 1986.

¹⁸⁰ İsmail ARAR; Osmanlı Mebusan Meclisi Halil Mentеше'nin Anıları, İstanbul-1986

¹⁸¹ Roma'ya daha önceki aylarda da firarlar olmuştur. 12. Kolordu K.'lığının 21 Aralık 1920 tarihli resmî tebliğinde "*İstanbul'da İngilizler tarafından tevkif olunarak Malta'ya sevk olunan zevattan Şeyhülislâm Sabri Efendi ve Vali Memduh ve Cevdet Beylerle, Merkez Kumandanı Cevad, Kadir, İbrahim ve Mustafa Beyler mahall-i mezkûrdan bilfirar Roma'ya gitmişlerdir*" bilgisi yer alır.

İngilizler, Yunan işgalinin sonucunu tayin eden II. İnönü Zaferi'ne kadar bekleyecek; bu zaferin akabinde, Türk-Yunan Savaşı'nda göstermelik bir tarafsızlık ilan edecekti. Böylece, Türklere bazı ödünler verilmesini benimsediği havası yaymaya çalışan İngiliz Hükümeti; Yunan işgalinin başarısızlığı âşikar olunca da Ankara ile yakınlaşmaya çalışacaktır.

Elhâsıl aradan aylar geçmesine rağmen İngilizler, Malta'daki esirler üzerinden bir netice elde edememişti. Dünyanın neresinde bir Ermeni varsa hemen temasa geçilerek bilgi belge talep edilmiş; ancak yine de Malta mazlumlarını suçlamaya yetecek bir delil ortaya konamamıştı. Zaten zorlama sebepler ve isnatlarla tutuklanan bu insanları yargılayabilmeleri de pek mümkün görünmemektedir. Üstelik Anadolu'daki şahlanışın durdurulamaması ve Yunan birliklerinin bozguna uğraması bütün planları akim bırakmaya yetmişti. Nihayet adanın tahliyesine karar verildi ve 41 kişilik ilk sürgün grubu Malta'dan 30 Mayıs 1921 günü serbest bırakıldı.¹⁸² İlk bırakılanlar, İngilizlerce ılımlı görülenlerdir. Adanın tamamen boşaltılması ise Ekim 1921'de gerçekleşecek ve Malta Sürgünleri, içlerinde Rawlinson'un da bulunduğu İngiliz esirlerle takas edilmek üzere İnebolu'ya nakledilecektir.

b) Rusya'daki Sivil Esirler

Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi, Rusya'daki esirler ve başlarına gelenler hakkındaki bilgilerimiz bir hayli sınırlı. Ne yazık ki Devlet-i Aliyye'nin esirlerin takibi ile alakalı bir politikası yoktu. Fransa ve Almanya, Harbiye Nezâretleri marifetiyle; Rusya ve Avusturya ise Kızılhaç aracılığıyla üserâsının takibini yaparken Osmanlı'nın herhangi bir teşkilât kurmaması büyük eksiklikti. Hatta Hilâl-i Ahmer, bu göreve talip olarak birtakım çalışmalar yürütmek isteyecek; ancak Başkumandanlık Vekâleti, Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği 16 Eylül 1915 tarih ve 1489 numaralı tezkere ile bunu muvafık bulmayacaktı.¹⁸³ Bu sebeptendir ki daha ziyade, Kızılhaç raporlarındaki bilgi kırıntıları ve esirlerin hatıralarında yakaladığımız paragraflarla iktifa ediyoruz. Sarıkamış Harekâtı sırasında 9. Kolordu'nun 29. Tümeni'ne kumanda eden Albay Arif(*Baytm*) Bey, Vakit gazetesinde "A. Süleyman" müstear ismiyle

¹⁸² Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY, a.g.m.

¹⁸³ 1919 Senesinde Münâkid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Aid Merkez-i Umûmi Raporu, İstanbul-1335

yayınladığı “Esâret Hatıraları”nda, esâret kayıtlarının; Kars’tan trenle sevk edildikten ancak 25 gün sonra Sibiryâ’daki İrbit kasabasında tutulabildiğini şöyle anlatmaktadır:

“...Umûmen isimlerimiz cetvel-i mahsusuna geçirildi; kiinyelerimizden maada din, millet, mahal ve tarih-i esâret ile ahval-i sihrîye kayd olunmakta idi. Bu vecihle muamele-yi kaydiye esâret tarihinden tamamen 25 gün sonra ve ilk defa olarak burada vaki oluyordu. Arada geçen bu kadar zaman zarfında hastalık dolayısıyla ötede beride kalanlar veya vefatı vuku bulanların muntazam kayıtları tutulmamıştı. Son zamanlara kadar Rusya’daki üserâmızın miktarının tayin edilememesinin esbâb-ı hakikiyesi bu keyfiyettir”¹⁸⁴

İçlerinde yüksek rütbeli subayların bulunduğu bir kafilenin kayıtlarının bu şekilde tutulduğu dikkate alınır, Rusların nazarında daha önemsiz olan sivillerin veya rütbesiz esir kabilelerinin kayıtlarının hangi ciddiyetle tutulduğu ve bu kayıtların tutulduğu tarihe kadar kaç esirin öldüğü veya öldürüldüğü büyük bir soru işareti olarak kalacaktır. Anlaşılan odur ki Rusların Türk Ordusu’ndan aldığı altmış-yetmiş bin savaş esirinden 50.000 kadarı Rusya’ya sevk edilebilmiş; geriye kalanlar ya cephe gerilerinde veya yollarda imha edilmiş; sevk edilenlerin yirmi-yirmi beş bin kadarı muhtelif yollardan Türkiye’ye dönebilmiş, arta kalanları da çok kötü şartlar altında hayatını kaybetmiştir.¹⁸⁵

Batı Cephesi’nde ele geçirilen Alman ve Avusturyalı esirler, Rusya’nın Avrupa’daki şehirlerine götürülüyor ve çok daha iyi şartlarda tutuluyorlardı. Osmanlı esirlerinin ise; neredeyse tamamı Sibiryâ’ya gönderildi. Bunlar içinde, Sibiryâ’nın Pasifik’e uzanan yarım adası Kamçatka’ya kadar sürülenler söz konusudur.¹⁸⁶ Harb-i Umûmi’den evvel; başta Trabzon ve Rize ahalisinden olmak üzere, Novorosisky, Odesa gibi büyük Rus liman şehirlerinde çalışan çok sayıda Osmanlı vatandaşı vardı. Bu insanlar daha ziyade ticaret, fırıncılık gibi işlerle geçimini temin ediyordu. Fırınlardan neredeyse tamamı bunların inhisârı altında idi.¹⁸⁷ Bu iş kollarının dışında; liman işçisi olarak çalışanlar ile

¹⁸⁴ A.Süleyman (9. Kolordu’nun 29. Tümeni’ne kumanda eden Alb. Arif Bey), “Esâret Hatıraları”, Vakıf, 22 Teşrin-i evvel/Ekim 1336/1920, Numro:1031

¹⁸⁵ Dr. Cemil KUTLU; 1. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enst. Derg. 43. Sayı Erzurum-2010

¹⁸⁶ Fahreddin ERDOĞAN; Türk Ellerde Hatıralarım, Ankara-1954 sh. 65.

¹⁸⁷ Rusya’da ticaret ve işçilikle iştigal eden Türk tebaasından bazıları, harp çıkınca esir durumuna düşmemek için çok uzun bir yolculuğu göze alarak Japon hâkimiyetindeki bölgeye kaçmışlardı. Rusların Türk Ordusu’ndan esir aldığı en yüksek rütbeli subay olan 9.

az da olsa “İttihatçı”ların baskılarından kaçan siyasi mülteci hüviyetinde Türkler de vardı. Savaş başlayınca, Anadolu’ya dönmek imkânı bulamayan veya dönmek istemeyen bu Osmanlı vatandaşları Rusya tarafından esir muamelesine tâbi tutuldu ve ağırlıklı olarak Moskova’nın güneyindeki *Kaluga* şehrindeki kampa kapatıldılar. Kaluga’ya taşınan esirler arasında; Ardahan, Kars ve Batum Sancakları’ndaki Müslüman ahâliden, “*tehlikelidir!*” telakkisiyle getirilen epey yaşlı kişiler ile küçük yaşta çocuklar ve kadınlar da vardı.¹⁸⁸

Sibirya’daki kamplara götürülen bu siviller arasında ilginç bir isimle de karşılaşırız. “*Bolşevik İhtilâli*”nin ardından; Türk esirlerin bulunduğu kamplarda “*Bolşeviklik*” propagandası ile görevlendirilen Mustafa Suphi... 15 Eylül 1920’de Bakü’de kurulan Türkiye Komünist Fırkası’nın başkanlığına getirilen Mustafa Suphi de I. Dünya Savaşı’nın başlarında Osmanlı rejim muhalifi olarak bulunduğu Batum’da tutuklanarak, 975 kişilik bir esir kafesi ile 22 Kasım 1914’te Kaluga’ya gönderilmişti.¹⁸⁹ Osmanlı Milletinin masumları, Bolşeviklerin yönetimindeki kamplarda her türlü eza ve hakarete karşı metanetle direnirken Mustafa Suphi’nin de hangi ideallere hizmet ettiğini pek de düşünmeden karşı taraf adına propagandaya girişmesi ibret vericidir.

Savaşın başladığı sırada Rusya’da bulunan ve Türk tebaasından olanlar ile işgal edilen bugünkü Doğu Anadolu şehirlerinden esir edilerek Rusya’nın muhtelif yerlerinde enterne edilen Türk sivil esirlerinin sayılarının tespitinin, asker esirlerin tespitinden çok daha zor olduğu ortadadır. Yine de 1. Dünya Savaşı sırasında Rusya’da bulunan Türk sivil esirlerinin sayısının 100 binden fazla olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹⁰ Rus Hükümetinin; elindeki esir sayısını fazla göstermek ve kamuoyu nezdindeki itibarını yükseltmek için siviller ile askerleri aynı kamplarda

---

Kolordu Kumandanı Mirliva İhsan Paşa, 1916 yılının Mayıs ayında Sibirya’daki Çita şehrinden firarla, sınırı geçerek Japon hâkimiyetindeki Changchun şehrine geldiği zaman, burada Erzurum vilayetinin Kiskim (Yusufeli) kazasının Hevek köyünden Kaskaroğlu Mustafa ve Kasapoğlu Mehmet ile Abdullohoğlu Taştan ve Avni Efendiler ile karşılaşacaktır. (İhsan Paşa; Harp Esnasında, İleri, 30 Mayıs 1335/1919, Numro:503).

¹⁸⁸ Açık Söz, 4 Dekabır/ Aralık 1917, No.620 & Açık Söz, 7 Dekabır/ Aralık 1917, No:623 & ATASE; A.4/3671, K.2918, D.495/325, F.8-40.

¹⁸⁹ Dr. Cemil KUTLU; 1. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri, A.Ü. Türkiyât Araştırmaları Enst. Derg. Erzurum-2010

¹⁹⁰ Cemil KUTLU; I. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum-1997

tutması, sivilleri de askerî esir olarak göstermesi¹⁹¹ Türk sivil esirlerinin sayısının sağlıklı bir şekilde tespit edilmesini mümkün kılmamıştır. Esir olduktan sonra Sarıkamış'tan trenle Rusya'ya sevk edilen bir Türk su-bayı Tiflis'te karşılaştığı manzarayı şöyle anlatmaktadır:

“...İki gün sonra Tiflis istasyonuna geldik. Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlar. 4-5 tren dolusu Türk var. Ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az. Üst tarafı halk. Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış Rusya'ya göndermişlerdi. Rus gazetelerinin yüz binlere çıkardığı Türk esirlerinin onda sekizi işte bu sivil ve silahsız halktan ibaretti. Rusların bunu niçin yaptıklarına şaşıyorum. Bu zavallılar Sibiry'a sürülmüş ve pek çoğu oralarda ölmüş kalmışlardır.”¹⁹²

Alman Orduları'nın; Avrupa kıtasındaki Rus şehirlerinde ilerleme-ye başlamasıyla bu bölgedeki kamplarda tutulan sivil esirlerin daha da kuzeye -Sibiry'daki Uralsk şehrinin kuzey doğusuna- taşınması gündeme geldi ve bu yeni vaziyet pek vahim acılara yol açtı. Çoluk çocuk, genç yaşlı demeden yola çıkarılan bu masum insanların önemli bir bölümü, uygun olmayan nakil şartlarının neticesinde hayatlarını kaybettiler.

Trenlerle Sibiry'daki kamplara taşınan ve hâlâ sağ olanları çok daha büyük acılar bekliyordu. Değişik kamplara yerleştirilen Türk-Müslüman sivillerin arasından; umûmiyetle ağır işlerde ve cebren çalıştırılmak üzere amele taburları teşkil edilmişti.¹⁹³ Pek tabii olarak; sağlıklı beslenme ve barınma şartlarının en asgarîsinden dahi mahrum edilen bu mazlumlara uygulanan şiddet, yakalarına yapışan ölümcül hastalıklar ve diğer sebeplerle gerçekleşen ölümler ürkütücü seviyede olacaktır. Zorlu hayat şartlarına alışık olmayan yüzlerce sivil, angarya çilesi altında günden güne eriyecek ve salgın hastalıkların da devreye girmesiyle gruplar hâlinde ölüm hâdiseleri başlayacaktır.

Kafkas Cephesi'ndeki savaşlarda esir düşen ve kaleme aldığı anıları yıllar sonra oğlu tarafından yayınlanan Teğmen Mehmet Arif (Ölçen) Bey toplu ölümleri şöyle anlatıyor:

“...Barakalardaki sivil esirlerin durumu daha da kötüydü. Açlığa ve pisliğe dayanamayarak ölüyor ve her gün, beş altı tanesi bir kağına arabasma

¹⁹¹ ATASE, A.1-110, K.2190, D.5, F.6-1. & H. Tuğaç; Bir Neslin Dramı, sh.28.

¹⁹² Dr. Cemil KUTLU; 1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri, a.g.m.

¹⁹³ Akdes Nimet KURAT; Türkiye ve Rusya, Ankara-1990 sh. 445-447.

konarak önceden kazılmış çukurlara atılıyorlardı. Bu sivil esirlere bir türlü yardım eli uzatamıyorduk. Aslında bizim durumumuz da onlardan pek farklı değildi.”¹⁹⁴

Yıllardır değişik iklim şartlarında ve türlü arazilerde savaşmaya alışmış ve nispeten mukavemet kazanmış askerlerden farklı olarak, sivil esirlerin -hele çocukların- Sibiryâ tecrübesi faciayla neticelenmiştir. Şiddetle soğuklara çabuk teslim olan çok sayıda sivil esir, gâh yollarda, gâh elverişsiz barınakların bulunduğu kamplarda terk-i hayat etmiştir. Rusya’daki esirlerden geriye dönebilenlerin çok az olması da sivil esir kayıplarındaki vahim seviyeyi gösteren önemli bir delildir:

“...En son küçük bir istasyona geldik. Tren durdu, pencereden gördüklerime inanamadım. Yine dikkatlice baktım, aldanmadığımı gördüm... Bu iskelede; sandık duvarlarından yapılmış kuliübeler, evler gördüm. Bu nevi kuliübeler, evler bizim memlekette (Niğde- Bor) bağ ve bostanlarda görülürdü, düşündüm ve düşünüyorum. Bu sırada ayaklar yalın, karın üstünde trene doğru koşarak çocuklar geldiler ve bu arada üç dört tane de on beş ve on altı yaşlarında oğlanlar da geldi. Baktım simalar bizim, “Sizler kimsiniz?” diye sordum , “Biz Türk’üz” dediler. Türkçe konuşmaya başladık. Bunlar 15 kadar aileymiş ve kendileri Vanlı imiş. Ruslar Van’a geldikleri zaman, bu 15 kadar aileyi sürmüşler ve buraya getirmişler. Sonra da cehennem olup gitmişler.

Allah, Allah... İşte o gün bugün buradalarmış. Dört seneden beri burada yaşıyorlarmış. Bu yerde, bu sandık duvarından kuliübeleri yaptıklarını ve içinde sığındıklarını, barındıklarını söylediler. “Burada ne ile geçinirsiniz?” diye sordum, dediler ki, “Şimdi varacaksınız, Buraya yakın Haylar kasabası var, oraya gideriz. Orada çalışırız. Ölenlerimiz de var; ama hamd olsun biz ölmedik ve devamlı çalıştık. Yarı aç yarı tok sürünüp gidiyoruz.”¹⁹⁵

Bu coğrafyaya sürüklenen sivillerin bir kısmı, daha ilk fırsatta buldukları şehrin insanları arasına karışarak kurtulmaya gayret etmişti. Bu esirler, Müslüman Tatarlardan aldıkları yardımlar sayesinde, daha ziyade doğuya doğru kaçmayı denediler. Rusya’daki Kazan Türkleri ile Azerbaycanlıların her türlü tehlikeyi göze alarak esirlere yardım elini uzatması hakikaten büyük bir kahramanlıktı. Bu destek sadece aynî veya nakdî yardımlar ile sınırlı değildi. Bilhassa üst rütbeli Osmanlı

¹⁹⁴ Mehmet Arif ÖLÇEN; Vetluga Irmağı/Çarlık Rusyasında bir Türk Savaş Tutsağının Anıları, Ankara-1994 & Elsa BRANDSTRÖM; Unter Kriegsgefangenen In Russland Und Sibiren, Leipzig-1931 sh. 75.

¹⁹⁵ Halil ATAMAN; Esâret Yılları, Niğde-1990 sh.198-199.

zâbitlerinin kamplardan kaçırılması ve gizlice Çin Müslümanlarının yaşadığı topraklara ulaştırılması da büyük bir fedakârlık örneğiydi. Üstelik bu yüzden çok şiddetli ceza ve işkencelere maruz kalacaklar; fakat en küçük bir yılgnlık göstermeyeceklerdir.

Doğu Sibiry'a'da esirlerin kapatıldığı yapılar

Evvelce de temas ettiğimiz gibi; Osmanlı Devleti, Sibiryadaki kamplarda tutulan esirlerimiz hakkında hiçbir zaman sağlıklı bilgi edinemedi ve tabii ihtiyaç duyulan yardımı da yapamadı. Bilinen bir gerçek varsa o da; esir kamplarının bulunduğu şehirlerde kurulan “Yardım Komiteleri”nin, çeşitli kampanyalar düzenleyerek topladıkları yardımları, Devlet-i Aliyye'nin bir türlü ulaşamadığı bu mazlumlara dağıtmaktan geri durmadıklarıdır. Türk-Müslüman esirlere kimlerin yardım ettiğine dair bilinenler; sağ dönebilenlerin hatıralarıyla Kazan Türklerinden olan Yusuf Akçura Bey'in Rusya içlerine yaptığı ziyaret ve incelemelerinden elde ettiği bilgilerdir. Kasım 1917'de çıkarmaya başladığı “*Türk Yurdu*” mecmuası ile meşhur olan Yusuf Akçura, Rusya Müslümanlarından elde ettiği bilgileri ve yapılan yardımları, mezkûr gazetenin 22 Mart 1917 tarihli nüshasında Osmanlı kamuoyuna açıklanmaktadır.

Buna göre; ancak dört-beş Kazanlı Türk ailesi bulunan Sibiryadaki *Buy* şehri Müslümanları, yüze yakın Türk esiri beslemekte idiler. Tambov şehrindeki Müslüman Mahallesi çok küçük olduğu hâlde,

500'e yakın Türk esirini yedirip içirmekte idi. Nijniy Novgorod'da da Müslümanlar az oldukları hâlde 300'e yakın malûl Türk esirini besliyorlardı. Kostroma (Kosturma) şehrindeki bir avuç Müslüman, 150 Türk esirine her türlü yardımda bulunmakta idi. İki mahallesi olan Moskova Müslümanları ise altı aydan beri etraftaki bütün Türk esirlerine binlerce ruble yardımda bulunmuş, mesken meselesinin çok müşkül olmasına bakmaksızın, esirlerin barınması için mesken bulmuşlar ve 80 kişilik bir hastane dahi açmışlardı. Moskova'da ek-mek; karne ile ve günde ancak 200 gr. verildiği bir zamanda, Moskova Müslümanları Türk esirleri için aşhaneler açmışlardı. Moskova Yardım Şubesi, Türk esirlerine iki üç hafta zarfında 50 bin ruble gibi mühim bir iane toplamıştı.

Fakat Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesi ve ardından iç harbin başlaması neticesi, Müslüman ahâli tarafından Osmanlı esirlere yapılan yardımlar durma noktasına geldi. Yaşanan gelişmeler, yerli Müslümanları ciddi manada sıkıntıya sürüklemişti. Söz konusu dönemde yaşanan bunca sıkıntıyı hafifleten ve bizleri teselli eden ise, Türk esirlerinin büyük bir kısmının anavatana dönmeye başlaması olmuştur. Yusuf Akçura Bey, Eylül 1919'da İstanbul'a döndükten sonra, "Sabah" ve "Türk Dünyası" gazetelerinde (02 Ekim 1919) neşrettiği "Rusya'da bulunan esirlerimiz" başlıklı uzun bir yazısında bu husustaki son durumu aktarıyor. Akçura'ya göre; Rusya'daki Türk esirlerinin sayısı 50- 60 bin'dir. Bolşevik İhtilâli'nin yol açtığı karışıklıktan istifadeyle bu esirlerin çoğu, türlü vasıtalarla yurda dönebilmiştir. 1919 Eylül'ü itibariyle Rusya'da kalan esirlerin sayısı ise evveline göre oldukça azdır:

Sovyetlerin (yani Moskova'nın) hâkim olduğu sahada	400
Sibirya'da	6000
Şimâli Kafkasya ve Don Kazakları sahasında	2000
Ukrayna'da	1800
Türkistan'da	300
Yekûn	10.500

Yusuf Akçura Bey'in erişebildiği bilgilere göre –ki bilhassa Sibirya Bölgesi'ndeki askerî esir kamplarını ne ölçüde inceleyebildiği tartışmalıdır– 1919 Eylül'ünde Rusya'da takriben 10 bin Türk esiri kalmıştı. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere bu insanların bir bölümü de kaçıma

çalışırken sığındıkları çevrelerde yeni yuvalar kuracak ve firardan vaz-geçerek buralarda yeni maişet tezgâhları açacaklardır.¹⁹⁶

Burası Cezire Değil, Makberdir!

Bakü şehrinin tam karşısında yer alan Nargin Adası; yaklaşık 900 m. eninde, 3 km. uzunluğunda çıplak bir kara parçasıdır. Uzun yıllar, Çarlık Rusyası'nın en azılı suçlularının tutulduğu; su kaynağı ve bitki örtüsü bulunmayan, yılanlarıyla ünlü bu adanın Harb-i Umûmi yıllarında daha çok "cehennem adası" adıyla anıldığını görüyoruz.¹⁹⁷ Subay ve erlerin, Sibiryâ'ya uzanan esâret yolculuğundaki ilk duraklarından olan Nargin Adası; ilerleyen aylarda, sivil esirlerin kapatıldığı bir ölüm adasına dönüşmüştü. Adadaki esirlerin durumu hakkında gazetelerde çıkan haberler ve adaya çeşitli vesilelerle gidenlerin görmüş oldukları manzaraların kulaktan kulağa yayılması neticesi, "Bakû Şehir Duması" çeşitli parti ve millet temsilcilerinden bir "Tahkik Komisyonu" kurarak Nargin'e gönderdi. Nasıl bir manzara ile karşılaşacaklarını tam olarak kestiremeyen heyet üyeleri, daha adaya adım attıkları andan itibaren tam bir şok hâli yaşamaya başlamışlardı:

"...Cezirede yaşayan insanların dehşetli durumunun izlerini gören komite azaları hümgür hümgür ağlamaktan kendilerini alamamışlardır. 400 kişi kapasiteli hastanede 1200 hasta esir, balık gibi birbirlerinin üstüne dökülmüş; kimisi can veriyor, kimisi "efendim su" kimisi "efendim yemek" diye bağıryorlar. Bir tarafta ise o gün ölmüş 40 esir, aynı yekdiğerinin üzerine yığılıp bırakılmıştır. Günde 40 kadar esir açlıktan, susuzluktan, soğuktan ölüyor. Üstlerinde giyecekleri, yakmaya yakacakları yok. Kuru tahta üstünde yatmaktan birçoklarının yanlarında büyük yaralar meydana gelmiştir... Cezirede azarlılarla sağlar bir yerde duruyorlar. Azarlılara bakan yok, derman yok, yorgan yok, yatak yoktur. Başu altına yastuk niyetine kerpiç koymuşlar.

Höreke (yemeklere) gelince; Doktor, burada bir çorba görmüştür. Öyle bir çorba ki yahşi erbab, onu itine dahi vermez. Hörekin niceliği suya bağlıdır. Burada su çetinlikle ele düşen bir şeydir. Burası adeta arsa-i Kerbela'dır. Su olanda hörek yok, hörek tapılanda su yoktur. Burası bir cezire değil, makberdir. Öyle bir makberdir ki bin kadar âdem, kenarında oturup

¹⁹⁶ Rusya Üserâ Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet 1335/1919

¹⁹⁷ Ada isminin, Farsça Mâr (yılan) kelimesiyle, yine Farsça -ğın ekiyle (-lı, -li anlamı katar) türediğı ve zamanla "Nargin" şekline döndüğü kanaati hâkim ise de bir başka yorumda, kelimenin "Mâr" değil "Nâr" (cehennem, ateş) kelimesinden geldiğı iddiası vardır.(Y.n.)

növbelerini(sıranın kendisine gelmesini) bekliyor. Bu yılanlar yuvasında yaşamağa değil, ölmeye mahkûm olan zavallılar; susuzluktan göğermiş, kurumuş dillerini ağızlarından çıkarıp dudaklarını kemiriyor, “su, su” diye ah vah ediyorlar. Burada içmeye de su tapılmıyor. Buraya su karadan geliyor. Cezirenin özünün içmelik suyu yoktur. Bazen oluyor ki, deryada şiddetli külek oluyor. O günlerde barkazlar cezireye yanaşmıyorlar. Barkaz gelmeyince su da yok...” (Evet, Bakü’den getirilen su, öncelikle Rus barakalarına ve muhafız Rus askerlerine verildikten sonra kalırsa esirlere dağıtılıyordu ki bu şartlarda esirlerin bazen altı gün su içmedikleri oluyordu.)¹⁹⁸

Ellerinden gelen bütün imkânları Müslüman esirler için seferber eden Azerbaycan Türklerinin kurduğu yardım cemiyetleri, bir taraftan da gazetelere verdikleri ilân ve haberler ile kamuoyunu bilgilendirmeye çalışıyorlardı: “Nargin Ceziresindeki esirlerin hali son derece fenadır. Soğuklar gittikçe arttığından biçarelerin durumu gayet korkuludur. Her gün açlık ve soğuktan 30-40 esir telef oluyor. Binaenaleyh acil surette kömek lazımdır. Pul ile yorgan, döşek ve her ne kadar verirsiniz onunla kömek edin.”

Kasım 1917 tarihinde, Cemiyetin Başkan Yardımcısı Oruç Orucov, “Açık Söz” gazetesinde halka şöyle sesleniyordu:

“...Cezirede beş binden fazla dindaş ve millettaşlarımız kötü bir halde yaşamaktadır. Onların bu gurbet ve esarete tek ümitleri ancak bizlerdedir. İhtiyaç büyük olduğu için, büyük yardıma ihtiyaç vardır. Binaenaleyh insanîyet ve milliyet namına felaketzedelere merhamet elinizi uzatınız. Her türlü giyecek, yorgan, döşek, yastık vesaire yardımlarda bulununuz.”¹⁹⁹

Gazete haberleri veya ilânlar yoluyla bu trajediyi öğrenenlerden bazıları kendi imkânları ile adaya geliyor ve “...eli qolu baqlı esir hemdinler”ine bizzat yardım ediyordu. Bakü’nün önde gelen zenginlerinden Ayşe Hanım da bunlardan biriydi. Türk esirlere büyük yardımlarda bulunan ve sonrasında Bolşeviklerin Bakü’yü işgallerinde şehit edilen Ayşe Hanım’ı, Mülâzım Ahmet (Göze)’ten dinleyelim:

“...Ayşe Hanım zengin bir kadın, çok büyük bir vatanperver, millî hisleri kuvvetli ve çok cömert bir hanımefendidir. Nargin Adası’nda yüzlerce Türk esirinin bulunduğu bilmekte ve her fırsatta kendilerini ziyarete gelmektedir... Her haliyle bütün servetini onlara feda etmeye hazır olduğunu belli

¹⁹⁸ Açık Söz, 7 Aralık 1917 (Heyet Başkanı Dr. Neriman Nerimanov’un raporundan.)

¹⁹⁹ Prof. Dr. Bingür SÖNMEZ; Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği, Karadeniz Dergisi, 12 Temmuz 2010, sayı 6.

etmektedir... Bilhassa bayramlarda sabah sabah kampa koşmakta ve asker evlâtlarının bayramlarını tebrik etmektedir. Ama nasıl tebrik, kâhyası arkasından bütin esirlere maaşları kadar maaş; yani albaya, albay yüzbaşıya, yüzbaşı maaşı bayram harçlığı ve herkese birer kat çamaşır, Ayakkabı vesai-reyi muhtevi bohçalar vermektedir”²⁰⁰

Yılan ve akrep kaynayan Nargin Adası’nda, zaman zaman toplamı 6000’i bulan ve aralarında 02-15 yaş arası çocukların da olduğu sivil Türk esirlerine, yine Türk esir doktorlar yardım etmeye çalışıyordu.²⁰¹ Maruz kaldıkları şiddetli yaz sıcaklarının tesiriyle patır patır dökülen ve terk-i hayat eden bu zavallılar; havaların soğuması ile birlikte daha büyük acılar yaşamaya başladılar. Hem açlık hem de ağır kış şartlarıyla mücadele ediyorlar; Tifüs(Lekeli tifüs ve fare tifüsü), Sıtma (Malaria), Dizanteri, Tifo, İshal (Diarrhoe), Bronşit, Zatürree (Pnömoni), Zatülcenp (Plörezi) gibi salgın hastalıklar, zayıf ve bakımsız bedenlerini “Gök ekini biçer gibi” biçiyordu. Bilhassa küçük çocuklar, bu şartlar altında hiç direnemiyordu. En basit ilâç olan aspirini bile; küçük bir orkestra kuran ve verdikleri konserler sonrası revirden alabildikleri aspirinleri, zor durumdaki bu çocuklara getiren Almanlardan temin ediyorlardı.²⁰²

Bir başka yardım kuruluşu olan Cemiyet-i Hayriye’nin; Türk esirlerinin durumunu yakından görmek ve ihtiyaçlarını daha iyi tetkik etmek üzere adaya gönderdiği Mustafa Bey Alibekov da yapmış olduğu incelemeler neticesi, Nargin Esir Kampı’nda 9 binden fazla esir bulunduğunu, bunların 3990’ını Türk esirlerin oluşturduğunu bildirmiş ve kış mevsiminde geldiği adadaki esirlerin yaşam şartları hakkında şu bilgileri vermiştir:

“...Bu cezirede şiddetli soğuk külek (rüzgâr) estiğine göre; herkesin, hususen çıplak esirlerin, ısnmaya ihtiyaçları vardır. Ona binaen Dekabr (Aralık)’ın 18’inde iki Türk-Müselman esir kendini ısıtmak için oradaki boş hastaneden bir parça tahta koparıp yakıyorlar. Çünkü hastanelerde ve sair binalarda herkes soba yakmıyor. Cezire kumandanı, bu iki esirin

²⁰⁰ Ergun GÖZE; Rusya’da Üç Esâret Yılı, İstanbul-1989 sh.71.

²⁰¹ 1917/1918 kışında 3.000 Türk askerî esiri bulunan Nargin’de 750 tane de sivil Türk esiri vardı. (ATASE, A. 1-110, K.2190, D.5, F.6-1) 1918 yılı Mart ayının ilk günlerinde Nargin’den Bakü-Batum yoluyla Trabzon’a getirilen 527 sivil esirden 65 tanesi çocuk, 462 tanesi de yaşlı erkeklerden oluşuyordu. (ATASE, A4-3671, K.2918, D.485/325, F.8-40)

²⁰² Prof. Dr. Bingür SÖNMEZ, Reyhan YILDIZ; 1.Dünya Savaşı’nda Osmanlı Türk Esirleri, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Ocak-2009, sayı.265.

hareketinden dolayı ceza vermek maksadıyla yalnız o iki esiri değil, bütün Türk-Müselman esirlerini cezalandırarak tam bir gün hepsini aç bırakmıştır. Oradaki esirlere yemek o kadar az veriyorlar ki esirlerin birçoğu, paylarını yedikten sonra etrafı gezip atılmış artıkları kemikleri yiyip kemiriyorlar...”²⁰³

Şiddetli kış çadırlarda atlatmaya çalışırken hasta olanlar, iki üç gün aralıklarla toplanarak tedaviye götürülüyordu. Fakat bu sözde tedaviye giden hastaların yüzde 10’u bile hayatta kalamıyordu. Hastane adı verilen çadırlar, Türk esirler için bir ölüm yuvası hâline gelmişti. Her sabah 15-20 Anadolu çocuğunun, yine Türk esirlere kazdırılmış büyük çukurlara üst üste atılıvermesi, geride kalan ve bu manzaraya şahit olanları kahrediyordu. Nargin Adası, hesap edilenden kat be kat fazla esirin üst üste yığılmasıyla âdeta bir “ölüm adası” oluvermişti. Buraya getirilen asker ve sivil esirler, acı gerçeği daha ilk günlerde kavriyordu: *Nargin, getirilenlere ölümden başka bir şey sunmuyordu!* Binlerce insan; yaz mevsiminin sıcağına, susuzluğa, yılanlara, yetersiz beslenmeye ve kış aylarının dondurucu soğuğuna ve hastalıklara karşı ayakta kalma mücadelesi veriyordu. Rus yetkililerinin bu kanlı tablo karşısındaki tavrı da en az yaşananlar kadar şok edicidir. Kamp doktorları, -sözde- ziyarete gelen (?) bir Rus generaline; “ölüm oranlarının aşırı seviyelere çıktığı”nı ifade edince generalden aldıkları cevap şu olmuştur: “Siperlerde daha fazla ölümlerini unutmayın!”²⁰⁴

1. Dünya Savaşı esirlerinin evlerine döndüğü son güne kadar, Nargin Adası’nın hatıralardaki yeri çok ayrı oldu. Aşağıda, bu adadan sağ çıkan bir askerimizin; “*Selimiye’nin Sekize üçünden Yanyalı Erkânı*” imzasıyla mektubundan alınan satırlar, çekilen sıkıntıyı dillendirmektedir:

“...Sıcak olağanüstü derecede yüksek... Harâret gölgede 42 derece olduğu halde; -penceresi olmayan- barakalarda 240 asker yatmaktadır. Geceleri asker boğulacak dereceye gelir. Kapı yanına teneffüs için çıksalar, muhafız tüfek dipçığı ile vuruyor. Rus doktorları, içtiğimiz suyun gayet zararlı bir su olduğunu itiraf ediyorlar...”

Mayıs 1915-BAKÜ²⁰⁵

²⁰³ Açık Söz; 24 Dekabr (Aralık) 1917, No:636

²⁰⁴ Elsa BRANDSTRÖM; Unter Kriegsgefangenen In Russland und Sibirien, Leipzig-1931 sh.75.

²⁰⁵ Hülya YARAR-Mustafa DELİOĞLU; (M.S.B.) Cepheden Mektuplar, Ankara-1999 sh. 118.

Esâret hayatını Nargin’de geçiren ve buradan sağ çıkmayı başaran bir başka esirimiz olan Süleyman Nuri ise insanoğlunun havsalasını zorlayan hatıralarını şöyle anlatıyor:

“...Bakû istasyonundan, etrafımız Rus askerleriyle kuşatılmış bir giiruh halinde, bizleri sahile, Bakû’nün iptidai bir şekil arz eden, ağaçtan iskelelerinden birine getirdiler ve bir çatanaya bindirerek 15-20 kilometre deniz açığında bulunan ve adı Azericesi “Yılan Adası” olan Nargin Adası’na getirdiler. 2-2,5 kilometre kare sathında, bir kilise ile birkaç idare binalarından başka, yer üstünde hemen hemen başka bir bina görünmüyor, tek tük Alman, Avusturya ve Macar esirleri olmak üzere 5 bin Türk esiri, yarı yarıya toprağa gömülü zeminliklerde yaşıyorduk...”

...Bir iki gün devam eden acemiliğimiz devrinde, adanın hemen hemen bütün sahillerini döndük dolaştık. Bir gün de belki bizim ebedi mekânımız olması pek de ihtimalden uzak olmayan ve adanın diğer kısmına nazaran daha hâkim mevkiî olan kuzey tarafı ucuna, ölen esirleri gömdüklerini işittikimiz yeri görmek ve bu vesileyle onları ziyaret etmiş olmak için, bir gezinti yapmaya gittik. Orada açık bulunan bir çukura yaklaştık, çukur henüz yarı yarıya doluydu, çukurun içine atılmış ölümlerin, üzerlerine kalın bir tabaka kireç serpildiği için ölümleri saymak mümkün değildi. Bu çukurun hayalen toprakla örtüldüğünü farz ederek, buna benzer çukurlar olmaları muhtemel; fakat şimdi, toprak üzerinde birer iz olarak kalmış yerleri çokluklarından saymak da mümkün değildi. Saymak istememizin sebebi, adanın üsera kampı olduğundan beri, bugüne kadar ölenlerin sayısını, mümkün merteye sıhate yakın bir tarzda tahmin ederek merakımızı tatmin etmekte. Buradan koğuşa gelince, bizden kıdemli olan erlerden; bu çukurların ellişer kişilik olarak kazıldıklarını, her gün ölenleri sırayla balık istifi koya koya 50 kişi tam olduğu tekmil haberi verilince, çukur kapatılarak diğer bir çukurun hemen orada ve yahut da yakın civarında kazıldığını söylediler.

Cephe başka, burası da bambaşka bir âlem; artık biz de ölümlerle hayat arasında fark görmek hissinden mahrum olanlara döndük... Sabahları sırayla koğuşlarımızdan tayin ettiğimiz arkadaşlarımız ekmeceklerimizi, karavana kaplarıyla getirilen bulanık su halinde, çay olduğuna bin bir şâhit lâzım olan çaylarımızı, kendi kaplarımızda içiyor ve akşamları da bulgur tanesi gibi ot tohumu taneleriyle, mutfakta kendi arkadaşlarımızın sözde soydukları ve fakat haddi zatında soyulmamış, bütün bütün patateslerin katışık ve

yıkanmadıkları için, topraklı taşlı çorba mı desem lâpa mı desem, karavanalarımızı getiriyorlar ve bunlara beş on kişi bir arada kepçe gibi kaşıklarla girişiyorduk.”²⁰⁶

Bu şartlar altında ölümü beklemektense gerektiğinde ölümü de göze alarak adadan firar etmenin yollarını arayan esirlerin en büyük yardımcısı, yine Azerbaycan Türklerinin yardım cemiyetleri olmuştu. Azerbaycan Türkleri, “*esir kardaşları*”nın adadan kaçmalarına yardımcı olmakla kalmıyor; onların Türkiye’ye ulaşmaları hususunda hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyorlardı. Meselâ, kaçırılarak Karabağ’a getirilen Türk esirlere, burada en güzel ve güçlü atlar hediye edilmiş, böylece daha rahat kaçmaları sağlanmıştı.²⁰⁷

Firarlara yardım etme konusundaki misaller hayli fazladır. Mesela; Bakü’deki Türk esirlerin resmî hâmilîğini üstlenen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, esirlerin belirli günlerde Bakü’ye çıkarılmaları için izin almıştı. Ardından, “*Türk Bayramı*” günü, sekiz Türk esir subay şehre bıraktırılmış ve bu esirler bir daha geri dönmemişlerdir. Büyük ihtimalle bu esirlere Cemiyet üyeleri tarafından yardım edilerek, İran’a kaçmaları sağlanmıştı. Nitekim bu olayı 16 Nisan 1916 tarihli bir raporu ile merkeze bildiren Bakü Arama Polisi Başkanı Rodenko, Cemiyet-i Hayriye’nin bu kaçırılma işini planladığı konusunda şüpheleri olduğunu belirtmiş ve kaçan esirlerin ismini vermiştir.²⁰⁸

Müslüman Türk esirlere elinden gelen yardımı yapma gayesi ile faaliyet yürüten bir başka cemiyet olan Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi’nin üyelerinden Seyitli Mir Aziz, Türk esirlerinin Nargin’den kaçırılmasıyla ilgili bir başka hadiseyi şöyle anlatmaktadır:

“...Gece yarısı, ada açıklarında püsuda duran teşkilâtımızın kayıkları, lamba işaretleri üzerine adaya yanaşarak sessizce birkaç esiri kaçırdı. Bir gün 16 zabıt kaçırıldı. (Ruslar) Zig Burnu’nda kayığı çevrilmiş buluyorlar. Bunun üzerine aynı gün Rus gazeteleri sevinçli bir haber veriyorlardı:

‘Bu gece Nargin Adası’ndan 16 Türkiye zabiti kaçmak teşebbüsünde bulunmuş ise de fırtınanın şiddetinden kayıkları çevrilmiş ve kendileri de boğulmuşlardır. Kayık Nargin açıklarında bulunmuştur.’

²⁰⁶ Dr. Betül ASLAN; 1.Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası’nda Türk Esirler, A. Ü. Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum-2010

²⁰⁷ Mehmet Sadık ARAN; Kardaş Kömeği, Ergenekon Yolu, Sayı: 1, 1 Temmuz 1951

²⁰⁸ Azerb. Cum. MDEYTA, F. 498, Op.1, D.1039, L.79-80.

Hâlbuki firâri zabitler, Cemiyet-i Hayriye'nin "İsmailiye" binasında istirahat etmekte idiler."²⁰⁹

"Ölüm Adası"ndan firar edenler, sonrasında da yalnız bırakılmıyor; selâmetle evine dönmesini temin için ne gerekiyorsa yapılıyordu. Bazen kara yoluyla bazen de deniz yoluyla ülke dışına çıkarılan bu insanlar için Osmanlı makamlarına da bilgi veriliyordu:

3. Ordu Kumandanlığına,

06.03.1334 tarihli raporla Batum'dan vapırla Trabzon'a geldikleri arz olunan üserâ hakkında 37. Fırkadan alınan malumat hüilâsası zirdedir. Esirlerin 65'i on beş yaşından küçük çocuk, 462'si elli beş yaşında, erkeklerin de 200'ü üserâ efrattan ibarettir.

Çocuklar ile ihtiyarlar evvelce Ruslar tarafından esir-i harb suretiyle Nargin adasına götürülmüşlerdir. Bakû'de Cemiyet-i İslâmiye Rûesası, hükümete bil-müracaat bunları almış ve mesârif-i râhiyelerini temin ederek Bakûlü Mustafa Bey Atamanov namındaki bir zat Batum'da bunlar vapıra esir efrâdımızı gizlice vapıra alıp Trabzon'a kadar getirmişlerdir. Bakû'de esâretten firâr eden Onuncu Fırka'ya ait 2. Seyyar Hastane Sertabibi Binbaşı Osman Bey'le, Teşkilât-ı Mahsûsa'ya memur Yüzbaşı Saadettin ve Zaim Efendiler de bu üserâ meyanında bulunmaktadır.

09 Mart 1334²¹⁰

c) Fransa'daki Sivil Esirler

Savaş başladığında Fransa'da, ağırlıklı bölümünü Ermeni, Süryani, Marunî, Rum vb. tebaanın oluşturduğu 8-10 bin civarında Osmanlı vatandaşı yaşıyordu. Müslüman-Türk kökenli vatandaşlar ise buna kıyasla daha az sayıdaydı. Asıl tehdit altında olanlar da işte bu Müslüman kökenli olanlardı. Diğer etnik kökenli Osmanlılar, etnik kimliklerini belgelediklerinde ya da mûteber Fransız şahitlerce tasdik edildiklerinde, İngiltere'de olduğu gibi, "esâret" tehlikesinden kurtuluyorlardı.²¹¹

İttifak Devletleri vatandaşı olan ve herhangi bir sebeple İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya) sınırları içinde yaşayan sivillerin ayıklanarak, savaş suçlusu muamelesine tâbi tutulmasında öncülük eden İngiltere'ydi. Fransa ise, bu enterne işlemine Ocak 1915'te başladı.

²⁰⁹ Dr. Betül ASLAN; A.g.m.

²¹⁰ ATASE, A.4/3671, K. 2918, D. 495/325, F. 8-40.

²¹¹ BOA, DH. EUM. 5. Şb. Dosya No: 55/22, 5 Zilhicce 1335

Fransız tüccarların üstün (!) gayretleriyle başlayan tutuklama furiasının hedefinde genellikle ticaret erbâbı Müslümanlar vardı. Fransızlar, savaşı bahane göstererek; Türklerin sınır dışı edilmelerini ve mallarına da el konulmasını istiyorlardı. Hem zaten İngiltere’de yürütülen toplama (!) çalışmaları da ortadayken fazla zaman geçirmemek en münasibiydi.

Bu yönde harekete geçen yetkililer, düzenlenen yazı ile gerekli tutuklamaların başlatılmasını istiyorlar; ancak Osmanlı vatandaşı olan Süryani, Marunî ve Ermenilere nazik davranılması ihtarını da unutmuyorlardı. ‘Şüpheli olmayan bu Fransız dostları yerlerinde kalacaklar, düşman olan Türkler ise toplama kamplarına gönderilecekti.’ Fakat ilerleyen günlerde yetkilileri yavaştatan bir endişe söz konusu oldu: Osmanlı Müslümanlarına uygulanan tutuklamaların Müslüman sömürgelerinde uyandıracığı infial! Çünkü gelen raporlarda bu istikamette tespitler yer almaya başlamıştı. Bu sebeple; tutuklamaları mümkün olduğu kadar kamuoyundan gizlemek ve toplu tutuklamalar yerine el altından ferdi tutuklamalar ile neticeye ulaşmak daha münasip görüldü. Osmanlı vatandaşı tüccarlar ise başlarına gelen bu felâketin sebebini bir türlü çözemiyorlardı. Çünkü hepsinin buldukları şehirlerde oturma izni vardı ve nasıl bir suç isnadı ile tutuklandıklarını bilmiyorlardı.²¹²

Şehirlerden toplanan masum siviller; evvelâ, “merkez depo” olarak adlandırılan Beziers şehrindeki Marossan Kışlası’na getirildiler. İlerleyen günlerde de aralarından seçilen ve daha sağlıklı oldukları tespit edilenler, “Çalışma Kamplarına” sevk edildi. “La Chartrouse”, “Garrison” ve “Pontmain”deki toplama kamplarına kapatılan ve 1917 Şubat ayı itibarıyla sayıları 324’ü bulan diğer masumların çilesi ise Mondros Ateşkes Anlaşması’na kadar devam etti. Bu toplama kamplarında, Ege Denizi’nde seyreden ticarî gemilerde veya Selanik’te tutuklanarak getirilen Osmanlı vatandaşları dahi vardı. İtilâf Devletlerinin yöneticileri, daha düne kadar aralarında kendileri gibi yaşayan bu insanları “tehlakeli casuslar” olarak ilan etmekte bir beis görmemişler ve abartılı senaryolarla sokaktaki vatandaşı da buna inandırmışlardı.²¹³

Uygulamaları haber alan İttifak Devletlerinin bu gelişmeler

²¹² Fransa Dışişleri Arşivi;1914-1918 Savaşı, 974, Turquie, Ottomans En France, Internes civils, 12 Ocak 1916, Jean Claude Forcy: Les camps de concent ration Français de la Ier Guerre mondiale, (1914-1920), Paris-1995 sh. 41-47. & Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 192-193.

²¹³ Anna Braitwaite Thomas; St. Stephen’s Hause-Friends Emergency Work in England 1914 to 1920, Friends Bookshop, London-1920 sh. 44.

karşısındaki tepkisi de farklı oldu. Almanya, aynı türden bir tercihle Berlin yakınlarındaki “*Ruhleben Sivil Esir kampı*”nı devreye sokmuş ve sınırları içindeki yaklaşık beş bin İngiliz’i buraya kapatmıştı. Osmanlı Devleti ise bu yola gitmek yerine; İtilaf Devletleri vatandaşlarını gözetim altında tutmayı tercih etti. Bu insanlar hâlihazırda, buldukları şehirde yaşamaya devam edecekler, izinsiz olarak bir başka şehre yolculuk yapamayacaklardı. Şüpheli faaliyetlerde buldukları tespit edilenlerin ise sürgüne gönderilmesi yoluna gidilecekti.

Fransa dâhilinde yaşayan veya bir sebeble o tarihlerde Fransa’da bulunan Müslüman Osmanlıların ekserisi Pontmain Kampı’na yerleştirilmişti. Bu kamptaki hayat şartları oldukça ağırsa da İngiltere’dekilere göre bir hayli şanslı sayılırlardı. En azından aileleri de yanlarındaydı. Kayıtlara göre Fransa’daki “*enterne*” edilen Müslüman Türk esir toplamı 320 civarındaydı ve bunların 150 kadarı Pontmain’deydi. Bilhasna Selanik’ten getirilen tutuklular arasında Hıristiyan ve Yahudiler de vardı. Kamp yönetimi, bütün sivilleri etnik özelliklerine bakmaksızın karışık olarak yerleştirmişti. Böylece Türk esirlerin mukavemeti kırılacak ve düzen daha çabuk sağlanacaktı. Fakat olaylar onların istediği gibi gelişmedi. Türk esirler karışık olarak kalmayı reddettiler. Zaten bu kamptaki Türklerin ekserisinin İslâmiyet ve Türklük hassasiyeti hayli güçlüydü. Kamptaki gerginlik her geçen gün artıyor, Fransız yetkililer de bundan nasıl faydalanacaklarının hesabını yapıyorlardı. Beklenen patlama 08 Eylül 1917’de gerçekleşti. “*Marn Savaşı*”nın yıldönümü bahanesiyle başlayan -*sözde*- kutlamalar, Fransız sempatizanı gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının gittikçe artan sarhoşluklarıyla tırmandı. Bu grubun önderlerinden N. İbrahim adlı Süryani, fazlaca kaçırıldığı içkinin etkisiyle; “*Bu savaşım; sadece Fransa’nın zaferi olmadığı, Osmanlı tarafından baskı altında tutulan ülkelerin de zaferi olarak görülmesi gerektiği*”ni haykırınca kendisini dinleyen alkışçıları, “*Kahrolsun Türkiye!*” sloganları atmaya başladılar. Taraflar birbirine girmiş ve uzun süren bir kavganın ardından yaralananlar olmuştu.²¹⁴ Aslında, Osmanlı tebaası olan bu insanların “*Marn Zaferi*”ni kutlayacak kadar Fransız olmaları mümkün değildi. İşin gerçeği; bunların tahrik edilerek baskılara direnen Türk esirlerin üzerine salınmasından ibaretti. Zaten olay bahanesiyle cezalandırılanların Türk esirler ile sınırlı tutulması da bunu gösteriyordu.

²¹⁴ Jean Claude Forcy & Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 196.

Bu kamplarda ayakta kalma mücadelesi veren esirlerin en büyük sıkıntısı “para”ydı. Normal şartlarda; ister sivil olsun ister asker olsun esirlere mevkisine göre bir miktar para verilir. Fakat bu kamplardaki esirler ciddi manada para sıkıntısı çekiyorlardı. Fransa Hükümeti, esir muamelesi yaparak hürriyetlerini gasp ettiği sivillere cüz’i de olsa para ödenmesine bir türlü yanaşmıyordu.²¹⁵ Durum Osmanlı Hükümetine intikal edince yetkililer vakit geçirmeden devreye girerek 50.000 Osmanlı kuruşu gönderdi. Fakat bu paranın tamamı esirlere dağıtılmadı.

Bu kamplardan kurtularak ülkelerine dönen Avusturyalı esirler, Müslüman Türklerin karşılaştığı eziyetlerin şiddetinden olsa gerek, ülkelerindeki Osmanlı Sefaretine yazdıkları mektuplarla ellerinden geldiğince yardım etmeye çalışıyorlardı. Mektuplarda geçen “sefalet içinde kavrandıkları”, “insanlık dışı ve tahammülü imkânsız hareketlere maruz kaldıkları” ifadeleri, yaşananlar hakkında yeterince fikir vermekteydi. Üstelik Fransa’daki kamplarda yürütülen uygulama diğer ülkelerinkinden farklıydı. Esirler, bir kampa doldurulup beslenmiyor (!), evvelâ küçük gruplara bölünüyor; ardından, subay veya er tefrik edilmeksizin çevre şantiye veya çiftliklere dağıtılarak bir tarım işçisi gibi çalıştırılıyorlardı ve bu çalışma, “*karn tokluğu*” mukabilindeydi.²¹⁶

Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki esir krizi sadece 1. Dünya Savaşı dönemiyle de sınırlı kalmadı. Mondros Ateşkes Anlaşması’ndan yaklaşık bir yıl sonra, işgal edilen güney illerimizi İngilizlerden devralan Fransızlarla yaşanan mahallî çatışmalarda esir düşen veya tutuklanan siviller de vardır.²¹⁷ Bu işgal esnasında; hem kendi yerini sağlama sağlamak hem de -sözde- Ermenilere yapılanların hesabını sormak (?) bahanesiyle çok sayıda insanı ve bilhassa mahalli idareci ve eşraftan insanları sorgusuz sualsiz esir etmişlerdi. Bu durum Ermenilerin de keyfî zulümlerine kapı aralamıştı. Harbiye Nazırı Vekili Salih Paşa’nın; “Çok Önemlidir” kaydıyla düzenlediği, 27 Ocak 1920 tarih ve 539 numaralı raporda, bölgenin sıkıntıları şöyle tesbit edilmektedir:

“...Fransa gibi büyük bir milletin, o bölgedeki temsilcilerini Müslümanlara karşı kötülük ve mezâlim yapmakta bu kadar serbest bırakıp, Ermenilerin tecavüzlerine karşı canlarını kurtarmaya çalışan her Müslümanı ve bu Müslümanların haklarını korumaya çalışan her memurumuzu asi kabul ederek

²¹⁵ ATASE; A.K. 626, D.2524, F.24

²¹⁶ Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 179-196.

²¹⁷ ATASE; K. 1175, D. 28, F. 5-3

haklarında ayırt etmeksizin zorlayıcı davranışlarında buhınmaları aklın kavrayamayacağı bir harekettir.

Bu telgraflar gibi alınan bütün diğer bilgiler; Osmanlı memleketinin en sakin ve en huzurlu bir muntakası olan o bölgeyi özellikle Ermeni tecavüzleriyle, Ermenilerin Müslümanlara istedikleri gibi katliam yapmalarına göz yumulmaktadır. Fransızların da bu katliam karşısında tamamıyla kayıtsız kalmaktan vazgeçmemeleri ve hatta Ermenileri teşvik ve Müslümanları kabahatli addederek ayrıca cezalandırmaları sebebiyle hadiselerin bu elîm şekli olduğunu doğrulamaktadır...²¹⁸

Daha düne kadar, eğitim öğretim yaptığı zannedilen bölgedeki yabancı okullar, bir istihbarat ve jurnal hücreleri hâline gelmişti. Çok sayıda sivil vatandaş veya sivil idare memuru, işgal birliklerinin hizmetine tahsis edilen bu okul binalarına getirilip hapsediliyordu. Bir sorguhane veya hapis haneye dönen okullarda kaynatılan fitne kazanında her gün bir başka masumun bedeni kaybolup gidiyordu.²¹⁹ Fransızlar, işgal ettikleri yerlerde esir aldıkları sivil yönetici, tüccar veya subaylarımızı “*casus ya da Ermeni kırımı suçlusunu*” kabul ederek onları, geride kalanlara haber verme gereği de duymadan alıp götürüyor ve üstüne üstlük bu durumdaki esirler hakkında bilgi vermeye de yanaşmıyordu.

Adana, Antep veya Maraş gibi şehirlerimizde yapılan tutuklamalar neticesi toplanan bu insanlar, Suriye'nin muhtelif şehirlerine taşınacak, oralarındaki hapisanelerde kendilerine hayli eziyetler edilecekti. Elhasıl, sayısı ve nereye götürüldükleri hakkında pek sağlıklı bilgi verilmeyen esirlerimizin çileli esâret hayatı, “*Ankara Anlaşması*”na kadar devam edecek; sonrasında da devam eden ısrarlı yazışmalar neticesinde bilinen esirlerimizin tamamı evine dönecektir.²²⁰

Fransa'da Çanakkale Şehitliği!

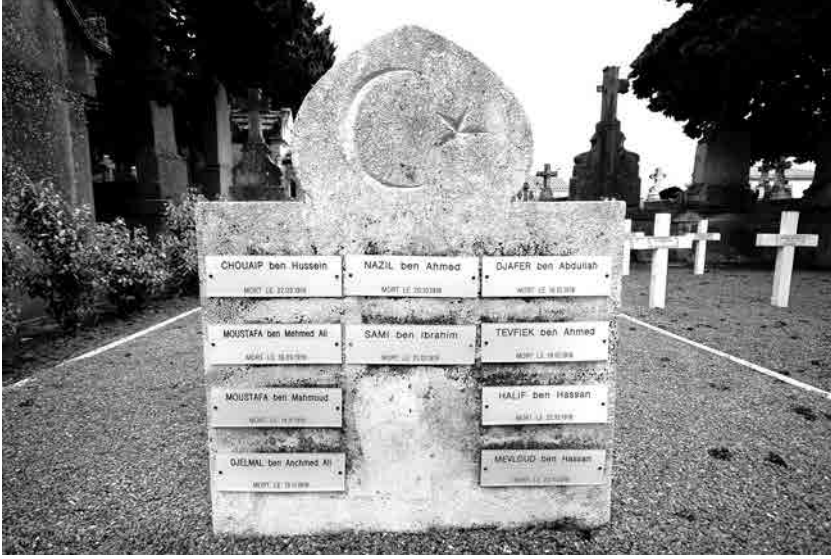
Birinci Dünya Savaşı'nın en kanlı cephesi, şüphesiz Çanakkale idi. Devlet-i Aliyye, Gelibolu Yarımadası'na sıkıştırılmış bu kanlı savaşta, dönemin bütün güçlü devletleri ile aynı anda savaşmıştı. İşte

²¹⁸ BOA. HR. SYS. 2543-8/15-21

²¹⁹ “...(*Antep'teki Amerikan Koleji*) müdürlüğünde otuz seneden beri hizmette bulunmakta olan Maril; bu mühim misyonerlik hayatı müddetince bir Müslümandan zerre kadar hümmetsizlik ve kötü muamele görmemiş olan bu hain, gayet müfrit bir Müslüman düşmanı olarak ortaya çıkmıştı.” Eyüp Sabri (AKGÖL); Bir Esirin Hâtıraları, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1978 sh. 30-34.

²²⁰ ATASE; K. 1650, D. 35, F. 41-1

Çanakkale'ye taarruz eden bu ülkelerden biri de Kumkale ve Morto sahillerine asker çıkararak Fransa'dır. Karşılaştığı büyük mukavemete rağmen adı geçen mintikalardaki inatçı taarruzlarına devam eden Fransa ve müttefikleri, nihayetinde mağlubiyeti kabullenecekler; fakat geri dönerken esir aldıkları Mehmedleri de götüreceklerdir.

Carassonbe (Lille)bel (ezarlı)ında medenî şehitlerimiz için ayrılan kısım²²¹

Fransızlar tarafından esir alınan Türk askerlerinden 50 kadarı, Fransa'nın güneyindeki Carcasson Kasabası'na götürüldü. Bordeaux'a 350, Toulouse'ya 100 ve Marsilya'ya 300 km. mesafede bulunan bu güney Fransa kasabası, yeni misafirlerine ev sahipliği yapmakla kalmayacak; ilerleyen aylarda yaşanan bir trajedi neticesi cenazelerini de bağrına saklayacaktır. 1919 yılına kadar bu kasabada yaşayan Türk esirleri, kısa bir zaman diliminde ve birbirinin peşi sıra vefat edeceklerdir. Fransız yetkililere göre bu ani ve toplu ölümlerin sebebi o dönemde salgın olan "İspanyol nezlesi"dir.

Vefat eden esirler için ayrı bir defin mekânı düzenlemek yerine Hıristiyanların haçlı mezar taşlarının gölgesinde küçük bir yer ayrılması daha münasip görüldü. Anadolu dilâverlerine ait bu küçük mezarlık, yıllar sonra Türkiye'nin Marsilya Konsolosluğu tarafından bir anıt

²²¹ Yayıncının Notu: Görsel desteklerinden dolayı Zaman'a ve Sn. Murat Tokay'a teşekkür ederiz.

hâline getirildi. Bugün St. Michel Mezarlığı'nda omuz omuza yatmakta olan bu Anadolu yiğitlerinden; isimleri tespit edilen on tanesi, başlarına dikilen ay-yıldızlı yekpare mermere kazınan adları ve vefat tarihleri ile dua edecek birilerini beklemektedirler. İsimleri tespit edilebilen bu on şehit: Şuayb bin Hüseyin, Mustafa bin Mehmet Ali, Mustafa bin Mahmut, Cemal bin Ahmet Ali, Nazf bin Ahmet, Sami bin İbrahim, Cafer bin Abdullah, Tevfik bin Ahmet, Halit bin Hasan ve Mevlüt bin Hasan.

Vefat eden Çanakkale Gazisi esirlerimizden birkaçının, bu kasabada evlendikleri de bilinen bir hadise. Buna misal olarak, esirlerimizden biri olan İzmir-Tireli Çalık Hüseyin'in geride kalan ailesi gösterilebilir. Fransa'nın kuzeyindeki Lille şehrinde yaşayan Vincent Hüseyin Pieterrens, uzun süren çalışmaları neticesi, dedesi Tireli Çalık Hüseyin'in soy kütüğüne ulaşmış.²²² Buradan yola çıkarak, Fransa'daki Türk esirlerini doktora tezi olarak hazırlayan Vincent Hüseyin, Dışişleri Bakanlığı ile askerî arşivlerde yaptığı araştırmalar ile Fransa'nın değişik bölgelerine getirilen binlerce Türk askerinin ismine rastlamış. Bunlar arasında, Korsika'da çalıştırılan bin kişilik Türk esir listesi de bulunuyor.

Fransa'da St. Michel Mezarlığı'nda medfu şehitlerimize dâim eden vatandaşlarımız

²²² Emine DOLMACI; Çanakkale'de Savaştlılar Fransa'da Öldüler, Zaman Gazetesi. 16 Mart 2008

Carcassone'daki Türk Şehitliği²²³

Başkonsolosluğumuz görev bölgesinde, Marsilya'ya yaklaşık 300 km. mesafede bulunan İspanyol sınırına yakın Carcassone şehrindeki Saint Michel Mezarlığı'nın askeri kısmında, Birinci Dünya Savaşı sırasında müttefik kuvvetlere esir düştükten sonra Fransa'ya getirilen ve 1918 yılında muhtemelen salgın hastalıktan hayatını kaybeden, cenazeleri 1991 ve 1992 yıllarında başka mezarlıklardan nakledilen 10 şehidimiz yatmaktadır.

Sözkonusu şehitlerimizden, 2 askerimizin 16 ve 22 Mart 1919, 6 askerimizin 19 ve 23 Ekim 1918, diğer 2 askerimizin 13-14 Kasım 1918 tarihlerinde hayatlarını kaybettikleri, ölüm il mühaberlerinde ölüm nedenlerine ilişkin herhangi bir bilginin yer almadığı anlaşılmaktadır.

Şehitlerimizin mezarları, 2007 yılında Genelkurmay Başkanlığı-muz tarafından "şehitlik" statüsüne alınmıştır. Bunu takiben, Lozan Anlaşması'nın Türk şehitlerin yattığı yerlerde, mezar anıt ve benzeri yapıların inşasına izin veren hükmü uyarınca Saint Michel mezarlığında da bir anıt inşa edilmesi amacıyla Fransız resmi makamlarıyla temaslar sürmektedir.

Belediye ölüm kayıtlarına göre, şehit askerlerimizin kimlikleri şöyledir:

1. Abdullah oğlu Cafer, 32 yaşında, doğum yeri: Rumköy, Ana adı: Penibe, Eşinin Penibe, ölüm tarihi: 19 Ekim 1918
2. Ahmet oğlu Tevfik, 38 yaşında, doğum yeri: Ereğli, Ana adı: Ayşe, Eşinin adı: Berina, ölüm tarihi: 19 Ekim 1918
3. Ahmet oğlu Nazil, 25 yaşında (doğum yeri anlaşılamamaktadır), Ana adı: Erife, Bekar, Ölüm tarihi: 20 Ekim 1918
4. İbrahim oğlu Sami, 38 yaşında, Doğum yeri: Edirne, Ana adı: Ne-fise, Eşinin adı. Halice, Ölüm tarihi: 21 Ekim 1918
5. Hasan oğlu Halil, 38 yaşında (doğum yeri anlaşılamamaktadır), Ana adı: Fatma, Eşinin Aadı: Emine, Ölüm tarihi: 22 Ekim 1918
6. Hasan oğlu Mevlut, 30 yaşında, Doğum yeri: Virancık, Ana adı: Şerife, Eşinin adı: Dilva, ölüm tarihi: 23 Ekim 1918

²²³ Yayıncının Notu: Konu hakkında Marsilya Başkonsolosluğu ile yaptığımız yazışma neticesinde gelen bilgi notudur. Yakın alakalarından dolayı Türkiye'nin Marsilya Başkonsolosluğuna teşekkür ederiz.

7. İsmet Ali oğlu Cemal, 28 yaşında (doğum yeri anlaşılamamaktadır), Ana adı: Emine, (Eşinin adı anlaşılamamaktadır), Ölüm tarihi: 13 Kasım 1918

8. Mahmut oğlu Mustafa, 31 yaşında, Doğum yeri: Edirne, Ana adı: Eyşe, Bekar, Ölüm tarihi: 14 Kasım 1918

9. Mehmet Ali oğlu Mustafa, 25 yaşında, Doğum yeri: Bolu, Ana adı: Kamile, Bekar, Ölüm tarihi: 16 Mart 1919

10. Hüseyin oğlu Şuayip, 25 yaşında, Doğum yeri: Hendek, Ana adı: Nesime, Bekar, Ölüm tarihi: 22 Mart 1919.

d) Yunanistan'daki Sivil Esirler

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık altı ay sonra, Yunan birliklerinin Mayıs 1919'da İzmir'e çıkarak başlattıkları Anadolu işgali, 1. Cihan Harbi'nden henüz çıkan ve yaralarını sarmaya çalışan Anadolu'yu yeni bir ateşin ortasına yuvarlayıverdi. Bu yeni savaşın, evveline göre 'şiddet'i belki daha azdı. Fakat masum sivillere yaşattığı 'vahşet' cihetiyle evvelkilere rahmet okutacak bir mahiyete sahipti. Harb-i Umûmi'nin çeşitli cephelerinde oğlunu, ya da oğullarını kaybeden anaları, eşinin ardından kanlı gözyaşı döken gelinleri o güne kadar yaşanmayan acılar bekliyordu. Menfur bir düşman, ilk defa Müslüman Anadolu insanının hârim-i ismetine dayanmış; insanlığa sığmayan eziyetlere girişmişti.

Şehirler, kasabalar ve köyler önce yağmalanıyor, ardından ateşe veriliyordu. Bu işgalde ne insanlık vardı ne de insan hakları! "Medeniyet havarisi" milletlerin hamiliğinde yaşanan bu vahşet, Yemen kadar, Sarıkamış kadar yakıcı ve kahrediciydi. Bizzat Kızılhaç yetkililerinin yaptığı inceleme ve gözlemlerin neticesini ihtiva eden raporlarda bile insan olanı ürpertecek sahnelerden ve olaylardan bahsedilmekteydi. Yaşlılar, kötürümler, kadınlar, çocuklar ile Galiçya, Çanakkale ve Kutü'l Amare Cepheleri'nde zedelenen bedenleriyle eve dönen gâzilere yaptıkları türlü hakaret ve eziyetleri kâfi bulmayan Yunan birlikleri, binlerce mazlumu yerinden yurdundan koparıyor; insanlık onuruna yakışmayan şartlara sahip kamplara ve karargâhlara dolduruyordu.

Ege sahillerinden başlayarak içerilere doğru uzanan bu vahşet dalgası, 15.000 civarında esirin cephe gerisindeki yerlere veya Yunanistan'daki esir kamplarına sevkiyle neticelenecektir. Ocak 1923 itibarıyla sadece

Yunanistan'daki kamplarda bulunan esirlere dair tablo şu şekildedir: 520 subay, 6012 asker ve 2661 sivil.²²⁴ Bir ay aradan sonra düzenlenen ikinci raporda ise subay sayısı 329 olarak gösterilmiş; 191 civarında subayımızın başına ne geldiğine dair hiçbir açıklama yapılmamıştır. Yine aynı Yunan Makamlarının düzenlediği bu ikinci raporda sivillerin sayısında da ciddi değişiklikler olmasına rağmen farkın ne anlama geldiği Kızılhaç Yetkililerince sorulmamıştır. 14.03.1339(1923) tarihli yazıya göre Yunanistan'a sadece Batı Anadolu'dan 10.742, Trakya'dan ise 5000 sivil götürülmüştür.²²⁵

Kapatıldıkları hapishanelerde, en küçük insanî haklarından dahi mahrum edilen bu insanlar, ne yaşadıklarını duyurabiliyor ne de kendilerine bir yardım elinin uzanmasına izin veriliyordu. Gönderilen mektuplar yakılıyor, gelen yardımlar yağmalanıp alıkonuyor, eziyet ve işkenceden bir an olsun geri durulmuyordu. Girit-Hanya, Girit-Kandiye, Lutiye, Milos Adası, Selanik vb esir kamp ve karargâhlarına kapatılan binlerce insanın vaziyeti acınacak hâlde idi. Doksan yaşında ihtiyarlar, emzikli kadınlar, küçük yaşta çocuklar, âmâ veya kötürüm vaziyetteki masum siviller, kapatıldıkları bu viranelerde ayakta kalmaya gayret ediyordu. Günlerce aç bırakılıyorlar, hayvanların yiyemeyeceği şeyleri yemeye zorlanıyorlar, soyulup dövülüyorlar, dinleri ve namuslarına kast edecek işkence ve hakaretlere maruz kalıyorlardı.

Borcu olduğu için kesik olduğu iddia edilen çeşmelerden su akması için esirlerden para toplanıyor; fakat o su bir türlü akmıyordu. Susuzluk ve pislikten ötürü “*dizanteri*” hastalığı şiddetli bir salgına dönüşmüş; her gün beş on insanın cenazesi kaldırılır olmuştur. Sadece Milos adasındaki kamplarda; sağlıksız şartlar, yetersiz beslenme, eziyet ve salgınlar neticesi 3000 civarında esirin hayatını kaybettiği, geri dönebilenlerin ifadeleriyle sabittir.²²⁶

Para olmadan âdeta nefes almalarına bile izin verilmeyen mazlumlar, gerek kendi vaziyetlerini gerekse karşılaştıkları eziyetleri sağa sola iletebilmek için değişik yollar arıyor, mektuplar yazıyorlardı. Sonradan öğrendiler ki gönderdikleri mektuplar da kendilerine gelenler de yırtılıp yakılmıştı. Sevdiklerinden bir haber alamayan, sesini kimselere

²²⁴ ATASE; A.K.1692, D.470, F.1 & K.1977, D.371, F.36 (Sivil sayıları muhtelifdir)

²²⁵ ATASE; A.K. 1672, D.390, F.22 & K.1813, D.327, F.8-5

²²⁶ Yunan İllerinde Zavallı Esirlerimiz, Matbuat ve İstihbarât Müdüriyet-i Umûmiyesi, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1978 sh. 140.

duyuramayan bir esirimizin Kızılay arşivlerinde kalmış mektubundaki şu satırlar, bu ruh hâlini çok acı ifadelerle seslendiriyor:

Abla,

Postaya mektup vermediğim gün yoktur. İki ay içerisinde gönderdiğim mektupların adedini artık sen hesap et. İstanbul'dan ayrılmadan önce, yazmış olduğun mektubu almıştım. Ondan gayri bir daha ne mektup geldi, ne de bir haber var. Ben ayda bir mektuba da razıyım; heyhat o da yok. Felek benim gibi bahtsız bir genci yerden yere vurdu. Gözden irak oldun mu ne arayanın olur ne soranın derler, pek doğruymuş...

Allah büyük ve her şeye kadir-i mutlak. Ben henüz ölmedim gerçi ama siz yine de kardeşinize ölmüş gözüyle bakın. Bütün gün ızdırabımı gözyaşlarıyla azaltıyorum. İhtimal şu mektubun üzerinde bile birkaç damla gözyaşım vardır. Talihsiz Melâhat'ıma acırım ki bir daha baba göremeyeceği gibi babasının ne şekil bir adam olduğunu bilemeyecek. Allah bir daha ne sizin yüzünüzü bana görmeyi nasip etsin ne de beni size! Artık beni aklınıza bile getirmeyiniz.

14 Haziran 921

Parapigmaton Hapishanesinden

Remzi Asaf²²⁷

Dayak ve işkenceden ölen insan sayısı o kadar fazlaydı ki kamp çevrelerinde düzenlenen mezarlıklar hızla büyüyordu. Milletlerarası yardım cemiyetlerine ulaştırılan şikâyetler, yerinde yapılan incelemelerle sabit bulunuyor; fakat netice alınamıyordu. Yırtık çadırlarda ve çürümüş barakalarda barınan bu insanlar, kış mevsiminin gelmesi ve günlerce süren yağışlarla beraber, hiç kurumayan giysileriyle çamurun içinde yatıp kalkmaya başlamışlardı. Hastane yoktu, doktor yoktu, ilaç hiç yoktu!²²⁸

Ölen esirlerin cenazeleri, diğer esirlerin kendi aralarında topladıkları paralarla yıkanıp bir bez parçasına sarılarak defnediliyordu. Kimi zaman ise cenazeler günlerce bekletiliyor, cesetler kokmaya başlayınca da bütün dinî vecibelerden ve hepsinden önemlisi insanın layık olduğu saygıdan bile mahrum bırakılarak gömülüyor. Bu ölçüsüz ve

²²⁷ Hülya YARAR-Mustafa DELİOĞLU; (M.S.B.) Cepheden Mektuplar, Ankara-1999 sh. 164-167.

²²⁸ Yunan İllerinde Zavallı Esirlerimiz; a.g.e sh. 131.

pervasız tavırlarda, Batı Cephesi çarpışmalarında çok sayıda Yunan askerinin esir düşmesi ile nispeten bir yumuşama başladı. Yunan resmî makamları, o güne kadar vermeye yanaşmadıkları esir listelerini göndermeye razı olmuşlardı.²²⁹

“Kızılhaç” temsilcisi Schatmann, Yunanistan’daki esir kamp ve karargâhlarında yaptığı incelemeler neticesi kaleme aldığı raporunda, esirlerce dile getirilen iddiaların gerçek olduğunu doğruluyor; yaşanan acıları, “sağlıklı olmayan barınma, yetersiz temizlik ve beslenememek veya salgın hastalıklar vb.” ifadeleriyle tesbit ediyordu. Kızılhaç’ın; Anadolu’da Yunanlı esirlerin kapatıldığı kamplarla ilgili aynı dönem raporlarında ise Türk makamlarının bu esirlere çok iyi baktığı tespiti vardır.

Hem cemiyet yetkilisi Miss Bilings’in, hem de daha sonra denetim yapan Burnier Burckhardt’ın tespitlerini ihtiva eden 8 Ağustos 1923 tarihli rapor, Yunanlı esir asker ve subayların kamplarındaki memnuniyetini ifade etmektedir. Kızılhaç raporuna göre;

“...(Yunanlı) esirler, şehre yakın ve havadar tepelerde kurulmuş çadırlarda kalmaktadır. Yemeklerde, Türk askerinin karavanasını ortak kullanmaktadır. Hastalanan esirler, Türk askeri ile yan yana, aynı şartlarda tedavi edilmekte; genel sağlıkları ve giyimleri mükemmel ve barınaklar temizdir. Esir subaylar ile baş başa yapılan görüşmelerde; esir General Trikopis, hüsn-ü muamelelerden ötürü ilgililere teşekkür etmektedir. Kısacası, esirlerin her türlü ihtiyacı mükemmelen karşılanmıştır.”²³⁰

VII- Ah Didâr-ı Hürriyet!

Mondros Ateşkes anlaşmasının; masada en çok tartışılan maddelerinden biri de “*Esirlerin İadesi*”ni içeren 22. maddeydi ve 28 Ekim günü yapılan üçüncü oturumda ele alındı. Amiral Calthorpe, hükümetinin hazırladığı taslaktaki; “*Osmanlı üserâsi İtilaf kuvvetleri nezdinde muhafaza edilecektir*” ifadesiyle iktifa eden ve “*esir iadelerinin ne zaman başlayacağı*”na dair herhangi bir ipucu vermeyen maddeyi okudu. Rauf Bey (*Orbay*) söz alarak; Türk esirlerinin de İtilaf esirleri gibi iadelerini

²²⁹ Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umûmisi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmiyesine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Rapor, İstanbul-1339

²³⁰ Seçil Karal AKGÜN, Murat ULUĞTEKİN; Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a, Ankara-2000, sh. 52-54.

önerdi. Öneri kabul edilmeyince 40 yaşını geçmiş olanların iadesini teklif etti. Bu da kabul edilmedi. Bunun üzerine Rauf Bey, esirlerin karşılıklı iadesini içeren Bern Antlaşması'nı ileri sürerek; “*Bu antlaşmayı imzalayanlar arasında İngilizler de vardır. Mütareke ile bu antlaşma hükümden düşmez.*” diyerek iade konusunda ısrar etti. Sonuçta maddeye “*Sivil harp esirleri ile asker yaşı dışında olanların serbest bırakılmaları nazarı dikkate alınacaktır.*” cümlesi eklenerek kabul edildi.²³¹

□□İtalya □□Aşılarda□Askere alınan □atan e□İtaları□□□

Belgelerden anlaşıldığı üzere, yaralı ve hastaları ihtiva eden ilk esir kafilesi, 1918 Kasım'ının ortalarında İzmir'e ulaştı. 4. Kolordu Askere Alma Heyeti Başkanı Albay Süleyman Fethi Bey, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Foça'ya çıkarılan Türk esirlerinin İzmir'e nakledilerek her türlü ihtiyaçlarının karşılandığını bildiriyordu.²³²

Esirlerin verdikleri ifadeler, bilhassa Mısır'daki durumun oldukça ciddi olduğunu gösteriyordu. Türkiye'ye getirilmedikleri takdirde on binlerce Mehmetçiğin ölmesine kesin gözüyle bakılabiliirdi. İlk gelen grupların perişan halleri ve karşılaşılan hastalıklar bu konuda yeterince fikir veriyordu. Tam bu günlerde, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, yerinde bir karar ile esâretten dönen subayların ifadelerine başvurulmasını istedi. Bu sayede günlük hayata ilişkin bilgilerin yanı sıra

²³¹ Rauf ORBAY, Cehennem Değirmeni I, İstanbul -1993 sh.122.

²³² ATASE; ISH, K.206, G. 121, B. 121-1.

garnizonların sayısı, yeri ve buralarda tutulan esir subayların sayıları ve isimleri, ayrıca İngilizlerin tutum ve davranışları hakkında daha sağlıklı bilgiler elde edilmiş olacaktır.

1. Dünya Savaşının daha ilk aylarında başlayan esâret çilesi, tahliyelerin başladığı 1921 yılına kadar sürdü. Türlü cephelerde; hem düşmanla hem de açlık ve susuzlukla yapılan mücadelenin ardından, bütün bunları gölgede bırakan esâret cenderesine düşen ve bunu da atlatmaya muvaffak olan bu yaralı bedenler ve örselenmiş ruhlar nihayet eve dönüyordu. Evvelâ küçük gruplar hâlinde başlayan eve dönüş; ilerleyen aylarda daha büyük gruplar ile devam etti. Dünyanın dört bir yanına savrulan bu insanlar; gemilere ve trenlere doldurularak İstanbul'a taşınıyorlardı. 1930'lu yılların sonlarına kadar devam eden "eve dönüş"lerin, 14 Şubat 1337(1921) tarihi itibarıyla gerçekleşen sayıları şöyledir:

*İngiliz Kampları'ndan, 7626 subay, 102.950 asker; Fransa'dan, 24 subay, 772 asker; İtalya'dan 41 subay, 53 asker; Rusya'dan 634 subay, 18.926 asker olmak üzere toplam 8326 subay, 122.701 asker!*²³³

Bu, "eve dönen esir" sayıları; bilinen esir toplamına kıyaslandığında oldukça düşüktür ve hâlâ değişik bölgelerde bekleyen veya hayatını kaybeden çok sayıda esirin olduğuna işaret etmektedir. Bir başka husus da burada verilen sayıların sadece asker esirleri ihtiva etmesidir. Sivil esirler hakkında sağlıklı bilgilere hiçbir dönemde sahip olunamamıştır. Binaenaleyh, sivil esir toplamları veya geri dönebilen sivil esir sayısı, Kızılhaç ve Kızılay'ın bölük pörçük raporlarından ibarettir.

İşte idrâki donduran bir misâl: *Dönüşün en yoğun yaşandığı 1921 sonu itibarıyla Sibiry'a'dan sağ dönen esir sayısı 20.000 civârındadır! Ölenlerden ve kaçabilenlerden arta kalan bir avuç insan! Esâretin başlangıcında tespit edilen 65.000 esirden geri dönebilen 20.000 can!*²³⁴ Diyebilirsiniz ki şahsî gayretleriyle kaçanlar da vardı. Unutulduğu yerlerden kendi çıkıp gelenler de vardı. Sayıyı istediğiniz kadar abartınız, 65.000 rakamının yarısına bile ulaşamazsınız!

Bu arada İngilizler, ellerindeki esirlerin tahliyesini, değişik bahaneler ile erteliyor; kamplarda gerçekleştirilen gözlemler ve tutulan raporlar doğrultusunda bazı asker ve subayların yerleri devamlı değiştiriliyordu.

²³³ ATASE; K. 626, D. 242, F. 52-3

²³⁴ Cemalettin TAŞKIRAN; a.g.e sh. 229-230.

“...Anadolu’da Kuvâ-yi Milliye mücâhidlerimizin muvaffakiyetleri hakkında gelen müjdeli haberler ve bu gelişmelerden güç alan Mısır halkının; ‘İslâm esirlerine yapılmakta olan zulüm ve işkencelere son verilmesi’ gösterilerini sıklaştırmaması, esir askerlere fevkalâde cesâret ve emniyet bağışlamıştı. İngiliz kumandanları, tellerdeki sevinçli vaziyeti görünce hemen gazetele-
rin tellere girişini engellediyse de muvaffak olamamış; kendilerinin kaleme aldığı ‘bildiri’leri esirlere zorla okutarak bu sevinç ve coşkuyu önlemeye çalışmışlardı.”²³⁵

Kampları boşaltmanın geciktirilmesinde, Yunan Hükümetinin ısrarlı talebinin de payı büyüktü. Salverilen Mehmedlerin, eve gitmek yerine İstiklâl Harbi’ne iştirâk etmesi ihtimâli hepsini tedirgin ediyordu. Fakat bu ülkeler, emellerinin aksiyile tokat yiyecekler; İstanbul’da gemilerden inen Mehmedler, evin yolunu tutmak yerine cepheye giden yolu soracaktır. Sonra... Sonra yine şahâdet, belki de yine esâret!²³⁶ Bekleyen ve propagandayı sürdüren İngiltere, nihayet 1921 yılı sonlarında kampları boşaltmaya başladı. Pek tabii olarak, ilk gelen kabilelerdeki esirlerin ekserisi hasta erlerden ibaretti. Üstelik bu erlerin para ve değerli eşyaları, kamptan ayrılmadan evvel gasp ve yağmaya tâbi tutulacak; İstanbul’a ulaşan bu zavallılar ciddi manada sıkıntılar yaşayacaktı. Cebinde tek kuruş parası olmayan ve kıyafet cihetiyle de acınacak vaziyette olan bu insanların evlerine böyle gitmelerine razı olmayan sevk komisyonu yetkilileri, ordu dairesinden giysi talebinde bulunmuştu.²³⁷

Evet... eve dönüş (?) sürüyordu. Myanmar (Burma)’lı 94 yaşındaki Hacı Settar; “Evet onlar bir Osmanlı idi” diye başlıyor ve gördüğü Türk esirleri anlatmaya devam ediyor:

“...Burada 6 yıl kaldılar. Yaklaşık 2 bin 500 kadardılar, ama sayı sürekli değişiyordu. Kırmızı renkli, siyah püsküllü şapka giyiyorlardı. İngilizler, kamptan ayrılmalarına ve yerlilerle münasebet kurmalarına izin vermiyordu. Sadece güvendikleri birkaç tanesini haftalık alışveriş için çıkarıyorlardı. Kamp içinde deterjan ve ekmek üretiyorlardı; biz de bazen alışverişe gidiyorduk. Çok cana yakın insanlardı ve çocukları çok seviyorlardı. Yanlarına gidebilen çocuklara değişik hediyeler veriyorlardı. Bana da bir tane altın para verdilerdi, sonradan onu kaybettim.

²³⁵ Eyüp Sabri (AKGÖL); Bir Esirin Hâtıraları, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1978 sh. 81.

²³⁶ ATASE; K. 914, D. 3/7, F. 3

²³⁷ ATASE; İSH, K.177, G.97, B.97-2 & ATASE; İSH, K.177, G.97, B.97-3

Onları çok sevmiştik. Burada evlenip kalan olmadı; ama kuzeydeki Me-
iktila kamplarında olmuş. Hatta çocukları doğmuş ve esir kaldıkları süre için-
de aileleriyle yaşamışlar. Ama İngilizler savaş sonunda hiçbirinin burada kal-
masına müsaade etmedi ve hepsini (ailelerinden ayırıp) Türkiye'ye gönderdi.
Ben onların sağ sâlim Türkiye'ye döndüklerini sanmıyorum. Çünkü gemi-
lerinin yolda batırıldığını duyduk. Bugün hâlâ, onların burada bırakılan
torunlarının renkli gözlü ve açık renk saçlı olarak doğduğunu duyuyoruz.”²³⁸

Çanakkale'nin Çan ilçesi Maltepe Köyü'nden Yusuf (Kurt) anlatı-
yor:

“..Yemen'deki ordularımız dağıldı. İngiliz'e esir düştük. İngilizler bize
işkence yapmıyordu ama esâret altında kalmak çok zor. En çok zorumuza
gideni; çok uzaklardan tenekelerle bize su taşıtmalarıydı. Kaçmaya çalışan
birçok arkadaşımız oldu; ama tel avlu kıyısındaki nöbetçiler tarafından vu-
ruldu. Nihayet İngiliz'ler bizi bıraktılar. Dağılan birlikler yeniden toplandı.
Tren istasyonuna geldik ki makinist kaçmış dediler. Bulup getirdiler; ama bu
sefer de yakacak olmadığı söylendi. Etraftaki bir binayı yıktık, ağaçları toplayıp
getirdik. Vagonlar tıklım tıklım insan doldu. Merdivenlerde bile ayak basacak
yer yoktu. Trene yetişmek isteyen yaralı veya sakat askerler feryat ediyordu.
Sağdan soldan bulduklarıyla destek alıp yürümeye çalışanlar, yaraları iyileş-
mediği için battaniye parçalarını yarım yamalak yaralarına sarıp sürünerek
trene yetişmeye çalışanlar el açıp yalvarıyorlar; “Ne olur, bizi de alın! Bizi bu-
rada bırakmayın” diye ağlaşıyorlardı. Ama nafiye; vagonlar öyle doluydu ki...

Trene binebilenler sağ salim döndüler; ama kalanlar çöllerde ölüp
gittiler.”²³⁹

Trenlere binemeyip de yayan yapıldak yola düşen esirlerin çoğu çöl-
lerde açlıktan öldü. Hayatta kalabilmek için evvela atların dışkılarında
kalan arpa tanelerini yediler. Açlığa ve susuzluğa dayanamayan atlar
devrilmeye başlayınca da ölmek için bu hayvanların etlerini yediler.
Çölün bütün olumsuzluklarına direnmeye ve sevdiklerine ermeye çalı-
şan bu insanlar, bir taraftan da isyancı bedevilerin saldırılarından ko-
runmaya çalışıyorlardı. Çölde pusu atan yerli âsiler, askerleri acımasızca
öldürüp nesi var nesi yoksa yağmalıyordu. Elindeki üç beş lirasını kap-
tırmak istemeyen bu çilekeşler, ellerindeki liraları yutmaya başladılar
ama nafiye! Bu durum, bedevi isyancıların sergilediği vahşeti daha da

²³⁸ Biz Burma'da 10 bin Şehittik, Aksiyon Dergisi; 168.sayı, 21.02.1998

²³⁹ Mehmet ERDİNÇ'in arşivi

artırdı. Ele geçirdikleri askerlerin üzerindekiyi yağmaladıktan sonra cenazeyi parçalayarak iç organlarında altın para aramaya başladılar!²⁴⁰

Tren yoluyla getirilen esirlerimizi bekleyen bir diğer tehlike ise Adana bölgesindeki Ermeni çeteleriydi. Evlerine dönen esirlerin trenlerine saldırıyorlar ve fırsatını bulduklarında, bu silahsız ve perişan hâldeki insanları acımasızca öldürüyorlardı. 20 Ocak 1920'de Erkân-ı Harbiye 3. Şubesi tarafından Harbiye Nezâreti'ne gönderilen bir yazıda; Pozantı'dan daha ileriye gidenlerin Fransız ve İngiliz işgali altındaki bölgeden geçerken gerek işgal kuvvetleri gerekse azınlıklar tarafından hakarete ve bazen de saldırıya maruz kaldıkları ve bunun önlenmesi için yapılan girişimlerden sonuç alınmadığı öne sürülerek; subayların ve devletin şerefine korunması için Halep ve Diyarbakır'a gidecek olanların Ulukışla'dan itibaren karayoluyla seyahat etmeleri önerildi.²⁴¹ Fakat Mart ayında, 40 kadar askerın Pozantı ve Gülek civarında Ermeni çeteleri tarafından şehit edilmesi tedbirlerin yetersiz kaldığını gösteriyordu.²⁴²

Evet, kimisi geldi hânesine, virâneye dönmüş buldu. Kimisi çaldı kapısını, ocağını sönmüş buldu. Ya dönemeyenler? Myanmar'da, Sibiryâ'da, Mısır'da, Maadi'de aylarca tel örgülere bakıp yüreği çatlayanlar; yollarda kalanlar, kaybolanlar?

*İngilizlere esir düşen 134.000 Mehmedin yaklaşık 20-22 bini; Ruslara esir düşenlerin ise 40-45 bin tanesi ya ölmüş ya da kayıptır!*²⁴³

Yuvaya sağ salım dönebilenler arasında, hiç akla gelmeyen trajediler de yaşanıyordu. Kastamonu Meb'usu Halid Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisine sunduğu 02.09.1339 tarihli takrîr kimsenin aklından geçmeyen bir içtimai yaraya işaret ediyor:

"...Harb-i Umumî'de Rusya ve İngiltere'ye esir düşmüş efradımız resmen iade edilmiş olduğu halde yakın zamanlarda apansız gelen bazı esir efradın virûdundan, el'an Rusya'da ve İngiltere müstemlekâtında esirlerimizin bulunduğu anlaşılmiş bulunuyor. Mensub oldukları ahz-ı asker şubelerine muharebede şehit oldukları resmen bildirilmiş efraddan da emir hilafına geri gelenler ve bu yüzden ailevi faciaların zühuruna sebep olanlar vardır..."

²⁴⁰ M. ERDİNÇ'in arşv.

²⁴¹ ATASE; İSH, K.142, G.72, B.72-4.

²⁴² ATASE; İSH, K.142, G.72, B.72-3 & ATASE; İSH, K.331, G.148, B.148-1.

²⁴³ ATASE; K. 2494, D. 19, F. 11-1, 11-2, 11-3

Evet, eve dönenler her zaman kapıda yolunu gözleyen sevdikleriyle karşılanmıyordu. Şehadet haberi gelenlerin veya kayıp olmasına rağmen aynı cephede bulunan başka kişilerin şahitliğiyle şehit kabul edilenlerin eşlerinin bir başka kişiye nikâhlanması sıkça yaşanan bir hadiseydi. Bir gün çıkıp gelen eski eş de böyle bir durumla karşılaştığında bazen istenmeyen çatışmaların fâili oluyordu. Halid Bey devam ediyor:

“...Birçok benzer hadiselerin sıkça zuhur etmekte olduğunu işiten ve zevcinin şehâdeti resmen bildirilmiş bazı asker aileleri de kocalarının döneceği ihtimâlini nazar-ı dikkate alarak talipleri olduğu halde tekrar evlenmiyor ve miras mesaili de hallohunamıyor.”

Halid Bey, benzer durumda olan Mülâzım Hilmi Bey’i misâl gösterecek; Rusya’da ve İngiltere’nin müstemlekelerindeki çok sayıda bilinmeyen esir asker ve subayımızın bir an evvel sağ salim evine dönmesinin temin edilmesini talep ediyordu.²⁴⁴ Bu takrîr, Mecliste görüşülmüş ve neticede bir komisyon marifetiyle gereken araştırmaların yapılması karara bağlanmıştı. Yürütülen tedkikât sonrası, Savunma Vekâleti’nin Meclis’e sunduğu raporun bilhassa beşinci maddesi, Mehmedlerimizin eve dönüş hazırlığındayken uğradığı zulmü bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir.

Meselâ, “Rusya’da cereyân eden ihtilâl sonrasında; 1917 yılından 1920’ye kadar geçen süre zarfında üserâmız memleketlerine sevk edilecekleri bahanesiyle toplanmış ve -kendi marifetiyle firar eden ve halkın arasına karışarak yurda dönmenin yolunu kollayan bu esirlerimiz- sıcak savaşım yaşandığı ileri cephelere sürülerek Rus ordularının önünde bir tampon gibi kullanılmışlardır.”²⁴⁵ Hâlbuki Gümrü, Moskova ve Kars Anlaşmalarına imza atan Rusya, kendi sınırları dâhilinde tuttuğu Türk esirleri en geç altı ay zarfında masrafları kendileri tarafından karşılanmak üzere Türkiye sınırına getirmeyi kabul etmişti.²⁴⁶

Sonraki yıllarda, kendilerine hediye veya madalya verilmek istenen bu insanlardan çoğu mahcubiyet içinde geri duracaktır. Elhasıl, ister gâzi olsun ister esir; sağ dönenler tabii ki törenlerle karşılanmadılar. Ama bundan hiç şikâyet de etmediler. Alkış değildi zaten istedikleri. İstiyorlardı ki; karşılayanlar gözlerinin içine baksınlar; gülümseyerek sırtını sığazlarken de bir “geçmiş olsun!” desinler. Yani birazcık alâka yetip artacaktı:

²⁴⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi; Devre II, İctima Senesi II, Cilt 12, İ.41, 26.1.341

²⁴⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya 5129, Fon kodu: 30.10.0.0 Yer no: 55.363.12, 9.10.923

²⁴⁶ Yusuf Kemal TENGİRŞENK; Vatan Hizmetinde, Ankara-2001 sh. 224.

“... (Bizi getiren gemi) Kızkulesi önünde demirledi. Arabistan ve Mısır’da geçen kâbuslu seneler şimdi sanki buğulu cam üzerinde bir resim imiş gibi kendiliğinden silinmeye başlamıştı. Yerine, yeni bir hayatın ışıkları peyda oluyordu. Sabah olduğu halde Türk makamlarından yahut halktan gemiye gelen hiçbir kimse yoktu. Bütün ümitlerimiz kırıldı. Üç gün aynı minvâl üzere Kızkulesi önünde yattık. (Gemidekiler) arasında birçok söylenti dolaşıyordu. Her kafadan bir ses çıkıyor, güya bizi Rusya’ya götüreceklermiş. Şirket-i Hayriye vapurları devamlı yanımızdan geçtikleri halde bize vapurdan bir selâm olsun veren yok. Dördüncü gün birkaç zabıt geldi de bizleri İngilizlerden teslim aldılar... 17 ay 2 günlük esâretten sonra nihayet anavatan toprağına ayak bastık; ama... Öğrendik ki aziz İstanbul’un işgal altındaymış! Çok müteessir vaziyeteydik. Senelerce cepheden cepheye aç bi ilaç koştığımızı, tahammül fersâ bir gayret ile vatanî vazifeyi ifa ettiğimiz halde ve bunca meşakkat ile mahrumiyete mukabil; ecdadın yadigârı ve Türk Milletinin kalpgâhi olan İstanbul ve daha birçok memleket köşesi düşmanların işgali altındaydı!”²⁴⁷

İnşaat yıllarında İstanbul'dan İstanbul

Görüldüğü gibi bu neslin çilesi daha bitmemişti. Fakat biz konumuzu burada bağlayalım ve bu bölümün son sözünü, anıları 1980’li yıllarda kayda alınan Eceabat / Beşyol Köyü’nden Hüseyin Sürek Dede’ye bırakalım:

²⁴⁷ İbrahim ARIKAN; a.g.e sh. 262-263.

“...11 sene askerliğim, dört cephede de harbim var. İlk evvel Yanya’ya gittik jandarmaydık. Yanya kuşatılmıştı. Ordu geri çekildi. Biz karakoldaydık. Yunanlılar bizi esir aldılar. Atina’ya yakın bir yerde Patra(Patrai) Kasabası var. Orada esir tuttular bizi. 9 ay esir kaldım. Bütün ağır işleri Türk esirlere yaptırıyorlardı Yunanlılar. Olmayacak yemekler verirlerdi. Yanya’da harp yaptık diye Yunan kendine düşman bildi bizi. İkinci harbim... Arıburnu’ndaydı. 27. Alaydaydım. Arıburnu’nda 9 ay harp yaptım. Her gün hücum, her gün hücum! Arıburnu’ndan sonra Avusturya’ya gittik iki fırka... Galiçya’ya... 5-6 ay mı 8 ay mı ne durduk Galiçya’da bilemiyorum...”

Sonra işittik ki Kudüs’te harp sıkışmış. Bizim alayı, Avusturya’dan Arabistan’a göndereceklermiş. Çok harp yaptık Kudüs taraflarında. Araplar da İngiliz’e dönmüşler... Gâvıra hizmet ediyorlardı. Sarıca arı gibi bize saldırırdı onlar da İngilizlerle beraber... Cephe bozuldu. İstihkâmın içinden geri kaçıyoruz. Biri düşmüş... Bağırıyor... Herkes basıp basıp geçiyor... Düşman arkadan geliyor. Adam kaldı... Biz kaçtık. Sonra esir aldı bizi kâfir. İngilizler esir alınca bizi Gazze’ye götürdüler. Bir sene kadar esir kaldım orada. Bir gün, İngilizler vapurla getirip bizi silkeleyiverdiler İstanbul’a.

Dört cephede 11 yıl çakmak çaktım, savaştım. Ne günler gördüm ne günler. Fakat şimdi hiç kıymetimiz yok! Gözlerim de görmüyor 1,5 yıldır... Ulen o kadar bekledik be! Gelin bir hatırmı sorun be! Hiç kimse gelmiyor; insanlık yok. Ortalık çok nafile be!”²⁴⁸

VIII- Bir Eve Dönüş Hikâyesi –Mevsûk Hikâye-

Ah Sibirya; vesveseli Çarların, sarı benizli korkularını gömdüğü buz cehennemi!

“Mülk ve milletimiz, Din ve devletimiz namına ettiğimiz bu harpte esir olarak Rusya’nın en soğuk yeri olan Sibirya’nın her köşesini dolaştık. Diğer milletler esirlerine yardım gönderdiği halde durumumuzu göz önüne getirerek müteessir olmadık. Her birimiz fırsat buldukça kendi teşebbüsümüzle buralardan kaçmaya çalıştık. Birçoğumuz orada burada soğuktan, hırsızdan, kırsından hayata veda etti. Kaçmak fırsatı en ziyade kızıkların Rusya’da iktidara başladığında ele geçmişken, akli kısa Türk Sefirimizin şiddetli emirleri üzerine niyeti olanlar vazgeçti.

1920 senesi başlangıcından itibaren, her millete ait esirler Viladivostok’ta

²⁴⁸ Cahit ÖNDER; Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılında Yaşayan Çanakaleli Muharipler, İstanbul-1981

toplandık. Birçok mektuplar gönderdiğimiz halde resmi cevap alamıyoruz. Yoksa hükümetin Vladivostok'ta toplanan bu binden fazla esirden haberi yok mu? Bizim memlekete gidip gidemeyeceğimiz, daha buralarda ne kadar kalacağımız niçin bize bildirilmiyor? Eğer memleketin selâmeti için bizim burada daha birkaç sene yahut ebediyen kalmamız isteniyorsa güle güle hepsine göğüs gereyiz. Yalnız bizleri unutmayınız. Ara sıra selâm gönderiniz. Bizim; bir vakitler sizinle omuz omuza çarpışan; fakat harbin neticesi olarak esir düşen bedbahtlar olduğumuzu unutmayınız. Fikriniz ve ameliniz, milletin selâmeti üzerine olsun. Ölenlerimiz, milletin selâmeti için dua ede ede Allah'ıma kavuşuyor.”

Viladivostok Türk Esirleri

24-25.02.1921 ²⁴⁹

Derinliğine uzanan vadinin sağlı sollu kayalıklarına sığınmışlar; kızgın çöl güneşinin altında saatlerdir çarpışıyorlardı. Tarrakalar bir ara hafifler gibi olunca, Kuşçubaşı yan tarafına döndü ve şarjörünü doldurmaya çalışan arkadaşına:

– Geçmiş olsun, er meydanındayız, ziyânı yok! dedi.

Yaralanan Sinoplu Mustafa; açık tutmakta zorlandığı ve gittikçe ferî sönen gözlerini yumdu; yarım yamalak da olsa gülümseyerek cevapladı:

– Efendim, millet sağ olsun... Burası Hayber Kalesi! ²⁵⁰

***

Bir bedevi çadırında, geceleri pırıl pırıl parlayan gökyüzüne bakarak, gündüzleri ise çadırın sahibi Arap ve onun annesi ile sohbet ederek tam iki ay yaralarının kapanmasını bekledi. Bu geçen haftalar boyunca da devamlı, başlarına gelen bu felâketin kâbuslarıyla boğuştu. Arkadaşlarının şehit olup çölün kumlarına karıştığı, “*Kuşların Şeyhi*” Eşref Bey'in de yaralı olarak yakalanıp bir meçhûle götürüldüğü o menhûs günü bir türlü unutamıyordu... Nihayet; Mülâzım-ı sâni Mustafa, Hayber'den sağ çıktı ve çileli bir yolculuktan sonra vardığı İstanbul'da aylarca, o sokak senin bu mekân benim, diğer arkadaşlarını aradı. Ama ne Zenci Musa'dan gayrisine ulaşabildi ne de ortasına düşüverdikleri o *ihaneti* çözebildi. Zaten bir yıla varmadan da Bakü'ye gönderildi. Teşkilât adına

²⁴⁹ Hülya YARAR-Mustafa DELİOĞLU; (M.S.B.)Cepheden Mektuplar, Ankara-1999 sh. 136-138.

²⁵⁰ Kuşçubaşı Eşref, Hayber'de Türk Cengi, İstanbul-1997

Rus birliklerini gözlüyor; edindiği istihbarâtı, Erzurum'daki irtibat noktasına aktarıyordu.

Osmanlı esirlerinin Filistin'den çıkartılışı

Aylar önce Hayber Çölü'nde tanıştığı ihanet; bu defa, buz tutan bir kış gecesi Bakü sokaklarında çıktı karşısına. Tutuklandı ve işken- ce altında günlerce süren sorgunun ardından *Krasnoyarsk* şehri ya- kınlarındaki esir kampına gönderildi. Çöl gecelerinin yıldızları ne kadar parlaksa; Sibiry'a'nın gökyüzü o kadar gri, o kadar solgun ve hastaydı. Dikenli tellerin içinde, yaralı bir kurt gibi aylar boyunca hiç durmadan dolandı ve güneşin bile solup gittiği bu gri gökyüzün- de bir damlacık ışık aradı. Bir keresinde kendini tutamayıp tellere saldırdı ve tellerin paraladığı bedeninin acısıyla günlerce kıvrandı. Ah! Hürriyetine kasteden şu teller... Bir kalenin duvarları gibi üze- rine geliyor, ruhunu sıkıyor, nefesini kesiyor; insanı bunaltıyordu. Hâlbuki ne kadar da ince ve dirençsiz görünüyorlardı.

Sonraki aylarda kendini, zaman zaman tellerle konuşurken yaka- layan Mustafa çareyi, hiç durmadan yürümekte buldu. Gün boyunca yürüyor, tellere doğru bakmamak için büyük mücadele veriyordu. Yo- rulduğunda ise bir barakanın duvarına yaslanıyor ve gözlerini kapatıp İstanbul'u hayâl ediyordu: İşte... *Ayasofya'dan sahile iniyor, sahil boyun- ca yürüyüp Galata köprüsü'ne geliyor; yol boyunca da inatla hep martulara bakıyordu!* Kazara bakışları gerçek dünyanın dikenli tellerine takılacak olursa hemen söylenmeye başlıyordu:

– Beni yenemeyeceksin, tutamayacaksın; ben daha ölmedim!

***

Harb-i Umûmi, oralarda bir yerlerde bütün şiddeti ile sürerken Rusya’da bir başka ölümcül salgın yayılıyordu dalga dalga: *Bolşevik depremi!* İhtilâlciler, kısa sürede Çarlık sistemini yerle bir etmiş ve Pandoranın Kutusu’nu açarak, insanlığın başına bela olacak yeni dönemi başlatmışlardı. Pek tabiidir ki, ülkenin bozulan düzeni ve merkezi otoritenin kaybı, çevre ülkeler için yeni stratejilerin devreye sokulmasını kaçınılmaz hâle getirmişti. Asya kıtasının kuzeyinde durum oldukça karışıktı. İtilaf Devletleri ise Bolşevik İhtilâli ve yeni rejimi, kendi rejimlerine tehdit olarak gördükleri için Rusya’ya asker çıkarmaya karar verdiler. Ancak İtilaf Devletleri’nin; geniş Rus toprakları üzerinde netice alabilecek seviyede kuvvetleri olmadığından, Amerika Birleşik Devletleri ve bilhassa Japon güçlerine dayanmak mecburiyetini hissetmişlerdi.

Daha düne kadar Rusya ile aynı safta olmasına rağmen bu yeni durumu değerlendirmek isteyen Japonya da 05 Nisan 1918’de Vladivostok’a asker çıkararak Doğu Sibiryayı kontrolü altına almaya başladı ve ilerleyişini Trans-Sibirya hattı boyunca Baykal Gölü’ne kadar sürdürdü. Sibirya’nın; Chita’ya kadar olan hattını kontrol altına alan Japon birlikleri, ele geçirdikleri yerleşim bölgelerinde, çetin hayat şartlarına ve yokluklara terk edilen çok sayıda esir kampıyla karşılaşmıştı.

Ah Sibiry! Vesveseli Çarların, sarı benizli korkularını gömdikleri buz cehennemi... Takvimler, 1918’i gösterirken, işte bu cehenneme serpiştiren kamplardaki on binlerce Mehmed, yaşamanın sırrını; Allah’a(c.c) tevekkülün sıcağında bulmuş ayakta kalmaya çalışıyordu.

Japonya, kendi denetimine geçen bölgedeki kampları hemen boşaltma kararı aldı. Harekât sahasının rahatlatılması için, kampların âcilen bir başka yere nakledilmesi gerekiyordu. Aslına bakarsanız; kısa bir zaman önce, Çar yanlısı Rus Amiral Kolçak, Bolşeviklere karşı direniş başlattığı İrkutsk bölgesindeki bir kısım esirleri Vladivostok ve Novinikolskussurisk civarındaki kamplara taşımaya başlamıştı zaten. Japonlara göre, kısmen boşaltılmış olan bu kampları kapatıp mâliyeti oldukça yüksek olan esirleri de memleketlerine göndermek en uygunuydu. Esirleri, bir liman şehri olan *Vladivostok*’a toplayacaklar ve nakil masraflarının karşı taraftan temin edilmesi şartıyla tahliyeye başlayacaklardı. Türk esirlerin yoğunluğu nedeniyle ilk temas İstanbul ile kuruldu. İstanbul

Hükümeti ile yapılan görüşmelerde, Hind denizi yoluyla yapılacak bu tahliye için 48.000 İngiliz altını talep ediliyordu.²⁵¹ Osmanlı Devleti, teklifi hemen kabul etti ve parayı 22 Ekim 1919 tarihinde, aracılığı kabul eden *Osmanlı Bankası*'na yatırdı.

Esirlerin Vladivostok'a nakline geçilmesiyle birlikte kamplarda büyük bir heyecan kasırgası esmeye başlamıştı. Öyle ya! Aylarca, bu cehennemde unutulduklarına inanmışlar; esâretin kahrı yetmiyormuş gibi bir de bu '*unutulmuşluk*' acısıyla kavrulmuşlardı; ama her şey yoluna giriyordu artık ve Allah'ın izniyle kurtulacaklardı!

Çok uzaklarda, İstanbul'da da kuytu kenar her yerde, aynı sevinç göz yaşları dökülmeye; dudaklarda aynı kelimeler can bulmaya başlamıştı:

–Duydun mu, dönüyormuş yavrularımız. Hem...

Cümleler bundan daha uzununa varamadan "*İnşâallah*" iniltisinde tükeniyor; ardından hıçkırıklar sökün ediyordu. Analar, artık bir başka gözyaşının selinde; eşler, yavuklular bir başka yürek tıptırtısında; dudaklar "*Hamd-ü Senâ*"nın kıpırtısında beklemeye başlamışlardı. Şehit haberlerinin hüznü gururuyla suskunlaşan İstanbul sokaklarında şimdi; neşeyle koşuşturan çocuk sesleri yankılanıyordu:

–Duydun mu, ağam gelecekmiş! Hele bir gelsin; görecek o İngiliz ginitiniü!

– He ya; *Bakkal Hasan Amca* söyledi; arka sokaktaki *Neriman Abla* var ya, kocası zâbitmiş; daha geçende mektubu gelmiş: "*Yüreğini ferah tut, dönüyorum İnşâallah*" diyesiymiş!

Fakat... Hasretle yanan yürekler tam da bu bahar esintisiyle serinlemeye durmuşken aksilikler başladı. Osmanlı Bankası'ndaki *İngiliz Fevkalâde Komiserliği*'nin hesabına yatan 48.000 İngiliz lirası, bir türlü Japonya'daki acenteye aktarılmıyordu. İstanbul'u işgâl eden İngilizler, gelecek esirlerin karşı güce dönüşeceği endişesiyle işlemleri geciktiriyordu. 1920 yılı sonuna kadar süren bu savsaklama, İstanbul Hükümeti ile Japonya'nın ısrarlı talepleri ile nihayet çözüme kavuştu ve Londra'ya gönderilen para, ancak 1921 yılı bahar aylarında Japon "*Katsuwa Vapur Şirketi*"ne teslim edildi.²⁵²

²⁵¹ Osmanlı Bankası'nın Maliye Nezâreti'ne yolladığı 18 Kasım 1920 tarihli yazıda, Komiserlik hesabına yatan 240.000 liradan; sevk için istenen 48.000 sterlin karşılığı olan 234,240 liranın Londra'ya, 17 Kasım 1920'de havale edildiği belirtiliyor. (BOA; BEO 350410)

²⁵² Cemalettin TAŞKIRAN; Ana Ben Ölmedim, İstanbul-2001 sh. 230. & Cemil KUTLU; I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri (*Basılmamış Doktora Tezi*), Erzurum-1997

Evet, üç yıllık bir gecikme (!) sonrası işler yoluna girmişti çok şükür! Pekiyi... Ya geçen yıllar boyunca bekleyenlerin ve beklenenlerin yaşadıkları? Umudun son virajında, maksûda eremeyip ecelle hâlleşen ve vuslatı ötelere erteleyen yürekler?

Yolları gözleyen analar, gelinler ya da yavuklular; itiyâd edindikleri tevekkülde ve gözyaşlarında aradılar teselliyi. Yiğitlerinin nerede ve nasıl yaşadığını bilemedikleri için vuslatın intizârında yanmaya devam ettiler.

Ya, bileğindeki prangayı yüreğinde duyup her nefeste biraz daha bingünlaşan o yiğitler?

Pek tabii olarak Japonya, bu gecikmeyi hesaplayamamış ve İstanbul hükümetiyle yaptığı Nisan 1918 tarihli anlaşmanın ardından, denetim bölgesinde yer alan kamplardaki Türk esirleri; partiler hâlinde, Kuzeydoğu Asya'nın pek de büyük olmayan liman şehri Vladivostok'a taşımıştı. Şehir, bir anda büyük bir esir kampına dönüşmüştü. Binlerce insan ve aile; hem çetin kış şartlarıyla hem de barınma ve beslenme meselesi ile mücadele etmeye başlamıştı. Işığa bu kadar yaklaşmışken; düşmemek için, ayakta kalıp yaşamak için can havliyle nefes alıyor, yürüyor, konuşuyor ve... Hâlâ ümit ediyorlardı.

Sibirya'nın öldüren ayazına, hele de -35 dereceye alışmış gecelerine direnmek hiç kolay değildir. Başınızı sokacak bir virâne bile donmaya çare değilken bir de açıktaysanız! İnsanlar; bu öldüren ayaza karşı, şehrin kenar mahallelerindeki bahçe ve tarlalara kazdıkları geniş çukurlara girip çukurun üzerine serdikleri çul çaputların altında birbirine sokulup sabaha kadar titreyerek; “*Bu da geçer Yâ Hû!*” tevekkülüyle sabrediyorlardı. Bazı esirler –*ki bunlar genellikle ailelerdi*– diğer esirlerin de yardımıyla temin edilen, az sayıdaki barakanın kuytularına yerleştirilmişti. Sabaha sağ çıkanların ilk işi; bu çukur ve barakaları dolaşarak uyuyanları uyandırmak, ölen olup olmadığını kontrol etmektir. Sinoplu Üsteğmen Mustafa ve kader birliği ettiği diğer esirler, aylardır bu şartlarda hayatta kalmanın mücadelesini veriyor ve kendilerini Anadolu'ya götürecektir vapuru bekliyorlardı. Her sabah sahile yığılan yüzlerce insan, gün batana kadar pür dikkat denizi gözlüyordu. İşte o günlerde Vladivostok esirlerinin elle yazarak çoğalttıkları “*Ne Mümasebet*” isimli gazetede yayınlanan şu mısralar, âdeta çaresizliğin feryadı hükmünde idi:

*Tatlı bir gün görmeden ikbal yüz göstermedi,
Yurdumuza avdetin dillerde şimdi adı var.
Köşe-i hicrana düştük kimseden ümmîd yok,
Ne günlerin sonu var ne tali'in imdadı var.*²⁵³

Bu her sabah yolu gözlenen gemi, nihayet 1921 yılı soğuk bir Şubat gecesinin son dönümünde çıktı geldi. Liman ve çevresinde başlayan coşku, hızla şehrin kenar mahallelerine yayılmış; şükür secdeleri ve tekbirler birbirine karışmıştı. Beyaz ölümün susturamadığı yüreklerde kaynayan sevinç, damla damla yanaklardan süzülüyordu. İnsanlar hızla sahile birikmeye başlamıştı. Zaten kimin ne eşyası vardı ki. “*Heimei-ma-ro (parlak barış)*” adlı geminin limana yanaşmasıyla, hemen yolcuların yüklenmesine geçildi. İlerleyen saatlerde yükleme tamamlanmış, gemiye 1030 esir bindirilmişti. Esirler arasında, 12 kadın ve çocuk da vardı. Bu kadın ve çocuklar, Sibiryâ’da kurulan yuvaların meyvesiydi.

Geminin ambarına 65 cm aralıkla dizilen üç katlı ranzalara âdeta istif edilen insanlar, yıllardır soludukları acı ve çilenin son 45 gününe hazırlanıyorlardı artık. *Serenine Türk bayrağı çekilen vapur, yolda hiç durmayacak; sadece bir kez, o da su almak için Seylan Adalarına uğrayacaktı. Ot doldurulan çuvallar yatak olacak, herkese ince bir battaniye dağıtılacak; yiyecek olarak ise, insan başına 50 gr ekmek, bir kaşık pirinç lapası, ara sıra ince bir dilim balık ve... Ve bu şartlarda aşılacak 20.000 kilometrelik deniz yolu!*²⁵⁴

23 Şubat 1921 Çarşamba gününün ilerleyen saatlerinde herkesi güverteye toplayan Japon subaylardan biri yolculara uzun bir nutuk çekti:

– Efendiler! Memleketinize vardığımızda, Aksâ-yı Şarkta bir güneş devleti olduğunu tebliğ etmeyi unutmayınız. Memleketiniz için çok kurbanlar verdiniz. Fakat en büyük vazifeniz şimdi başlıyor. Çok çalışacak ve memleketinizde büyük işler göreceksiniz. Şimdi ayrılırken unutmayınız; istikbâli bekleyiniz ve selâmetli bir yolculuk için dua ediniz.”²⁵⁵

Japon Yarbay Çomora yönetimindeki Heymeymoro’nun demir alma vakti gelmiş, art arda yankılanan üç düdük sesiyle de yolculuk başlamıştı. Güverteden ayrılamayan yolcuların kimisi sessizce sevinç gözyaşları döküyor; kimisi de olduğu yere çökmüş, “*Rahim Olan*”a kaldırdığı elleriyle; âciz kaldıkları şükre hemdem hıçkırıklarda yüzüyorlardı. Ağlayanlar

²⁵³ “*Ne Mînasebet*”; 15 Mart 1920, no.10

²⁵⁴ Halil ATAMAN; *Esâret Yılları*, Niğde-1990 sh. 233-234.

²⁵⁵ ATASE; A.1-4291, K.1672, D.390/363, F. 1.

sadece geminin güvertesindekiler değildi! Sahile dizilmiş yerli Türkler –ki aylardır esirlere yardım edebilmek için nelere katlanmış, ne fedakârlıklarda bulunmuşlardı- başlarındaki Müftü Bahaeddin Efendi ile beraber, gözyaşları eşliğinde tekbir getiriyorlar ve gemidekilere haykırıyorlardı:

“Özvatana bizden selâm götürün!”²⁵⁶

Tornistan ederek limandan ayrılan geminin pruvasında dikilen Üsteğmen Mustafa, gözlerini şehrin arkasında yükselen dağlara dikmiş; bir heykel sessizliğinde bakıyordu. Oralarda... O dağların ardında, uzaklarda bir yerlerde bıraktığı tellerle son kez konuştu:

– Allah, sabredenlerle beraberdir. O halde sabret; çünkü Allah’ın vaadi gerçektir!²⁵⁷

Evet, yolcuların hiçbiri güverteden ayrılamıyor; birbirlerine, gerçekten gidip gitmediklerini soruyorlardı. Öyle ya; aylarca, sadece beyaz bir yeryüzü ile gri bir gökyüzünü ve ikisinin kesiştiği yerde de simsiyah bir kâbus gibi uzanan tel örgüleri seyretmişlerdi. Ya hâlâ uyuyorlarsa... Denizin mavisine diktikleri gözlerini bir an olsun kırpmıyorlar; bunun bir rüya olabileceği korkusundan sıyrılamıyorlardı.

***

Yolculuğun 40. gününde *Süveyş Kanalı*’nı geçerek *Akdeniz*’e girdiler. Sibirya’dan başlayıp *Güney Çin Denizi*’ne; ardından *Hind Okyanusu*’na ve nihayet *Kızıldeniz*’e uzanan yol haritası, Akdeniz’de finale eriyordu. Geçen günler boyunca bütün yolcular, neredeyse ambarlara hiç inmemişti. Güneye indikçe ısınan hava, buz tutan bedenleri ancak ısıtabilmişti. Hele, aylarca seyredilen kirli beyaz buzların ardından; göz alabildiğince uzanan masmavi deniz ayrı bir cerbezeydi yolcular için. Japon subaylar ile gemi mürettebatını en çok şaşırtan ise; esirler arasındaki duygusal bağ ve titizlikleriydi. Yola çıkarken, bu kadar yolcu ile denize açılmanın çok sıkıntı vereceğini düşünmüşlerdi. Oysa vapur, öncesinden daha temiz ve düzenli olarak kullanılmış; yolcuların aralarında yaptığı iş bölümü neticesi hiçbir sıkıntı ve kargaşa yaşanmamıştı. Yiyecek dağıtımı ve sonrasındaki şükür hâli ise Yarbay Çomora’yı bambaşka bir hüzne sürüklüyordu.

Heymeymoro gemisinin Akdeniz’e girmesiyle, yolcuların bütün endişeleri sona ermiş; uzaklardan esmeye başlayan memleket kokusunu

²⁵⁶ Dr. Cemil KUTLU; Vladivostok Asinara Hattında 1030 Türk, A.Ü. Türkiyat Arşt. Enst. Der., Erzurum-1998 & Halil ATAMAN; a.g.e. sh. 227.

²⁵⁷ Bakara-153 /Mü’min-55

almaya başlamışlardı. Sahili takip ederek Ege'ye, oradan da Çanakkale Boğazı yoluyla Dersaadet'e varacaklardı. Yolcuların hepsi, sancak güverteye toplanmış baharı bütün ihtişamıyla soluklayan Anadolu sahillerini seyrediyorlardı.

Takvim, 5 Nisan 1921'i gösteriyordu. Vapur, Midilli ve Anadolu sahili arasından süzülecek ve işte Çanakkale Boğazı'na girecekti ki...

Her şey bir anda oldu; Yunan *Yerakis* torpidosu hızla önlerini keserek Heymeymoro'yu Midilli Limanı'na demir atmaya zorladı. Batı Anadolu'nun bir bölümünü işgâl eden Yunan Hükümeti'ni temsilen iki subay gemiye çıkmış ve Yarbay Çomora'dan, teslim olmasını istemişlerdi. Ancak, Çomora'nın vakûr bir edayla teslim olmayı reddetmesi, Yunanlıların planını alt üst etti. Çomora'nın cevabı çok sertti:

– Hükümetimden; *bu yolcuların hepsini, şu anda işgâl altında bulunan İstanbul Hükümeti'ne teslim etmek emrini aldım. Elimde, bütün devletlerce kabul edilip imzalanmış bir protokol var. Bu sebeple, her ne olursa olsun bu insanları size esir olarak teslim edemem!*²⁵⁸

Yunanlı subaylar, eli boş olarak dönmüştü. Hemen yeni bir heyet gönderildi ve Türklerin esir olarak teslim edilmesi talebinde ısrar edildi. Yarbay Çomora ise boyun eğmemekte direniyordu. Bu arada, ambara kapatılan ve güverteye çıkmalarına izin verilmeyen yolcular alabildiğince şaşkın ve endişeyle olacakları bekliyordu. Yunan Hükümeti ise, bir oldubittiye getiremediği olayı Kızılhaç'a götürmeye mecbur kalmış; gemideki Türk esirler için hatırlamak istemedikleri esâretin perdesi yeniden aralanmaya başlamıştı.

Geçen haftalarda hürriyeti doyasıya yudumlayan yolcular için şimdi; 65cm mesafeli ranzalarda, ışısız ve karanlık ambarlarda yeni bir esâret başlamıştı. Bu ambar esâreti tam 7 ay sürecek ve gemi mürettebâtı ile 1000 civarındaki esir, Yunanlıların insâfına terk edilecekti. Türkleri teslim etmeye yanaşmadığı için gemisinin hareketine izin verilmeyen Çomora da yolcularla aynı sıkıntıları paylaşıyor; sık sık ambara inerek, esirlere biraz olsun moral verebilmek için âdeta çırpınıyordu.

Anadolu'da yaşadığı hezimetler neticesi her gün biraz daha kan kaybeden Yunanistan ise; son yaşadığı Eskişehir yenilgisinin ardından Bursa'ya doğru çekilmeye başlamıştı. Bu son hezimetin kendi kamuoyunda yol açtığı şoku hafifletmek için; “*Bir gemi dolusu Türk'ü esir aldığı*” propagandasına

²⁵⁸ Halil ATAMAN; a.g.e. sh. 252.

sarıldılar. Kızılhaç ile görüşmeler, kesintililerle de olsa devam ediyorken nasıl olduysa, Heymeymoro gemisinin Midilli'den alınarak *Pire Limanı*'na çekilmesi kararı çıktı. Çomora'dan; Yunanistan'a götürüleceklerini işiten yolcular için bu, tam manasıyla bir yıkım olmuştu. Haberi işiten Üsteğmen Mustafa da çıldıracak gibiydi. Yine esâret... Yine tel örgüler... Hayır! Bunlara bir kez daha katlanamazdı. Günlerdir lomboz'dan Anadolu sahilini seyrediyor; o gördüğü şu nazlı bahar tablosunun dışında beynindeki her şeyi bir bir siliyordu. Nihayet kararını verdi...

Güneş, kan kırmızı rengiyle Midilli'nin ardında uzanan denize dalmış; gökyüzü, akşamın kızılığında ruhları ürperten bir tabloya dönmüştü. Şiddetli lodosun uğultusu henüz dinmiş, yorgun denizden yükselen yosun kokusu her yanı kaplamıştı. Karşı sahilde geceye hazırlanan fenerler tek tük yanmaya başlamıştı ki... Geminin gövdesinden denize doğru bir gölge kayıverdi. Yıllar önce, "*Mehlikâ Sultana âşık yedi genç*"ten biri gibi ayrıldığı vatanına doğru attığı her kulaç, Mustafa'nın bedenindeki yangını biraz daha artırıyordu şimdi. Gözünü sahilden hiç ayırmıyor; gözyaşları denizin suyuna karışıyor; beyninin her köşesinde tek bir haykırış yankılanıyordu:

– Geliyorum... *İşte dönüyorum!*

***

Heymeymoro'nun *Pire Limanı*'na demirletilmesiyle beraber Yarbay Çomora'nın üzerindeki baskı da artmıştı. Fakat Yarbay Türkleri teslim etmemekte kararlıydı. *Pire limanına demirledikleri gün, gemiye tekrar iki subay geldi ve Yarbaydan, esirleri teslim etmesini istediler; ancak rütbece Çomora'dan aşağıda olan subaylara Yarbay Çomora'nın cevabı oldukça sert oldu:*

– Benimle *konuşacak zâtin benim rütbemde bir subay olması lâzım gelir!*

Bu cevabı alan subaylar telaşla gemiyi terk ettiler. Hadd-i zâtında Yarbay Çomora'nın yeni gelen uygun rütbeli heyete de cevabı hazırды:

– Bu *vapur Japon vapurudur. Bu bayrak Japon bayrağı, ben de Japon Devletinin bir subayım. Yolcularımı Türk Hükümeti'ne teslim etmekle görevliyim. Bir asker olduğum için de verilen görevi yerine getirmeye mecburum. Yunan Devleti derse ki bu esirleri sizden alırlar; o takdirde önce bizleri ve bu vapuru, sonra yolcuları esir almalısınız!*²⁵⁹

²⁵⁹ Halil ATAMAN; a.g.e. sh. 256.

Gıdasızlık tamam, havasızlık bu da tamam, hareketsizlik bu da kezâlik tamam, bir de bunların içine ışıksızlığı katalım... Yurt acısı ve hasreti, ruhî sıkıntı ve ıstırap, yeis ve her türlü mahrumiyet... Hayvanlara bile tatbik edilmeyen muameleler, insanlar üzerinde pekâlâ tatbik imkânı buluyor. Düşününün bir şilep ve onun ambarına, arıların kovanından daha sıkışık bir şekilde 1030 insan istif edilmiş bir haldeyiz...²⁶⁰

Pire Limanı'nda tam bir abluka vardır. Gemideki erzak tükenmiş, Yunan yetkilileri de bunu bir yıldırma fırsatı olarak kullanmaya başlamıştır. Gemidekiler bir taraftan esâret ile diğer taraftan da açlıkla imtihan oluyorlar; ama mürettebât dâhil hiç kimse şikâyet etmiyordu. İstanbul Hükümeti ile Japon Elçiliği ise, yoğun bir diplomasi trafiği yürütüyor; fakat Avrupa'nın, -özellikle de İngiltere'nin- küstah ve şımarık çocuğu Yunanistan, eziyetlerini sürdürüyordu.

Gemiye giremeyen Yunan yetkililer bu kez, gemide salgın hastalık çıktığı yalanıyla müdâhale yolları arayacak; fakat her defasında olduğu gibi yine Yarbay Çomora'ya toslayacaklardır. Olay *Milletler Cemiyeti'*ne intikâl edince, bir heyet gemiyi incelemeye gelmiş; fakat gemide iddia edildiği gibi bir durum olmadığı tespit edilmişti.

Nihayet, Yunanistan'ın hâmisî ülkeler, dolaylı yollardan devreye girdi ve: "*Esirlerin İstanbul'a teslimi yerine bir başka yerde misafir (!) edilmeleri*" ne karar verildi. 1921 Temmuzunda alınan bu karar sonrasında; kadın, çocuk, yaşlı ve hasta olarak kabul edilen 395 yolcu, daha önce büyükbaş hayvan naklinde kullanılan ve içi hayvan pislikleriyle kaplı *Olimpos* adlı bir Yunan vapuruyla İstanbul'a gönderildi. Bu karışıklık sırasında, iyi derecede Rumca bilen deniz subaylarından *Giritli Çarkçı Yüzbaşı Mehmet ile kardeşi Teğmen Ruşen ve İzmirli Ferit Bey* de İstanbul'a giden bu kafiyele gizlice katılmayı başarmışlardı.²⁶¹

Bir kısmı kurtulsa da geride kalanların ambar esâreti devam ediyordu. 1921 yılının Ramazan ve Kurban bayramlarını da ambarda hapsedilmiş olarak kutlayan ve bir an olsun tevekkülü elden bırakmayan bu insanlar, tam yedi ay bu vaziyette beklediler! Ambara hapsolmuş bu zavallı esirler, misafir (!) edilecekleri ülkenin tespitini beklerken; bütün ülkeler ve insani yardım kuruluşları âdeta dilini yutmuş; bu vahşet karşısında sessiz

²⁶⁰ Halil ATAMAN; a.g.e. sh. 265.

²⁶¹ Halil ATAMAN; a.g.e. sh. 270.

kalmayı tercih etmişti. Bu vaziyette geçen günlerin tek tesellisi, Yarbay Çomora vasıtasıyla aldıkları haberlerdi. Yarbayın anlattığına göre her gün limana, gemiler dolusu yaralı Yunan askeri geliyordu. Demek ki yetişmeye can attıkları *Anadolu Cihadi*'nda Yunan birlikleri perişan oluyorlardı! Her vakit namazıyla beraber ambardan yükselen dualar, tatlı bir esintinin kanadına konuyor ve Anadolu'ya doğru kanat çırpıyorlardı.

Neticede, İtalya ev sahipliği konusunda ikna edildi ve Heymeymo-ro, 12.09.1337 (1921)'de dümenini yeni rotasına kırdı. Yarbay Çomora, tuzağa düşürülebileceği endişesiyle bir an olsun kumandayı bırakmıyor; uykusunu bile ayakta geçiştiriyordu. 18 Ekim'de yeni belirlenen yere geldiler. Burası, kayalıklardan ibaret küçük bir ada olan *Asinara* (Aznıyora) ydı.²⁶² Adada esirler için hazırlanan barakalar; her biri 90'ar asker alacak şekilde ayarlanmış 6 koğuştan ibaretti. Bu koğuşların 24 odası, küçük rütbeli subaylara ayrılırken büyükçe bir pavyon da yüksek rütbeli subaylar için tahsis edilmişti. Binalar kargir olarak inşa edilmiş olup, bir de mutfakı bulunmaktaydı. Binalarda, ciddi manada eksikler mevcuttu. Bunlar arasında en lüzumlu olanları ise aydınlatma ve mutfak gereçleriyle ilgili olanlardı. *Asinara*'nın durumu bundan ibaret değildi. Esirler arasındaki Ali Galip Bey'in raporunda yer alan bir tespit hayli ürperticidir:

“...*Sardunya Adası'nın şimal-ı garbisinde kâin Asinara adacığı İtalya Hükiümeti tarafından kendi tebasından tecziye kılınacaklara menfa ve Harb-i Umüvide Avusturya üserâsına garnizon itihaz edilmiş olan susuz, gayr-i meskûn bir mahalden ibarettir. Avusturya üserâsından burada, yetmiş bin neferin ada dâhilinde itlâfi ilk nazarda cümlemizi tedhiş etmekte olduğunu arz eylerim.*”²⁶³

²⁶² ATASE; A. K.1650, D.305, F.28 & THACM (1335-1338), Rapor, THAM, No:24 & Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, 15 Teşrin-i evvel 1337/Ekim 1921, No:2

²⁶³ ATASE, A. 1-4283, K.1044, D.154/365-A, F.33 & BOA, BEO 352564

Söz konusu vahşet ile ilgili olarak Halil Ataman da hatıratında, Alman asıllı bir dok-tordan dinlediklerini şöyle kaydetmektedir: “*Avusturya ve İtalya cephesinde harp devanı ediyordu. Avusturya ordusu, günlerce aç kalmıştı. Böyle bir vaziyette cephe bozulmuştu. İşte İtalyanlar bu aç insanları harp esiri diye toplamış ve bu sayân-ı merhamet insan yığınlarını, Triyestre ve Fiyome Limanları'ndan vapırlara balık istifi bindirmişler. Vapırlar hareket ettikten sonra yolda İtalyan karabinaları bu insanlara, o inleyen ve açlıktan köptik kusan bu insanlara, 'sen hastasın, niçin inliyorsun' gibi laflar ederek ve 'Sen öliyorsun.. Belki sari hastalığın var. Du bist invalit' diyerek başka bir karabinayı yardıma çağırıp o açlıktan inleyen ve ağzından köptük gelen sağlıklı insanları ayaklarından ve kollarından tutarak birer birer denize atıyorlarmış. İşte bu minval üzere vapırlardaki balık istifi sıkışıklığı seyrekleştirerek, ölim adasına getiriyorlarmış. Ben doktor olarak buraya gelenlere ve hasta olanlara bakmakla vazifeliydim ve yine kötü niyet ve kötü maksatla bu insanları üç gün daha aç koydular ve ekmek vermediler. Bu üç günden*

Yarbay Çomora'nın görevi, hiç arzulamadığı bir tarzda da olsa sona ermiş; ayrılık vakti gelmişti. Türkleri Yunanlılara teslim etmektense ölmeyi göze alan Çomora ile yolcular arasında filizlenen ve sekiz ayda hızla büyüyen dostluk Yarbay'ın konuşmasına şöyle yansiyacaktır:

– Arkadaşlar! Siz Türkleri tanımış olmak, benim için hayatım boyunca taşıyacağım ve daima yaşayacak bir şeref ve iftihâr vesilesi olacaktır... Sizlerde çok üstün bir seciye ve aynı zamanda fazîlet gördüm. Sözlerim bilmüşâhede duygularımın ifadesidir. İşte bu görüşüm bana şu gerçekleri söylüyor: Sizler insanlığın övüneceği üstün insanlarsınız. Bütün iyi vasıflar sizdedir. Sizler, büyük ve şâyân-ı hümet bir milletin çocukları olduğunuzu fiilen ispat ettiniz. Bu gerçeğin yegâne şahidi benim.

Şimdi burada sizi müjdelemek istiyorum: Yaşamak ve varolmak sizin ayarınızda kilerin hakkıdır. Kendine inanılır, güvenilir, yüksek ahlâka sahip, yaşama-ya en layık olan bir milletsiniz. Bugün memleketinizin giriştiği mücadele zaferle sona erecektir. Çünkü var olmak ve yaşamak isteyen sizsiniz, Türk milletidir. Yakından gördüğüm bu kaypak milletler size gem vıramaz. Parlak yarınlar sizindir! Sizleri o çok sevdiğimiz vatanınıza götüremediğim için müteessirim. Çok üzgünüm; çünkü sizleri bu ıssız, insansız, vahşi yere indirdik. Umarım bu yerden de kurtulursunuz. En iyi dileklerimle hepinizi selâmlıyorum.²⁶⁴

Evet, başta Çomora olmak üzere gemi mürettebâtının fedakârca çırpınışlarının neticesinde, aylar süren ambardaki esâret son bulmuştur. Yeni başlayan, bilinmezlerle yüklü bu kâbus ise *İstiklâl Harbi'nin* sonuna kadar devam edecektir. Sekiz aylık ambar esâretinde ölenlerden geriye kalan 600 civarında insanın; salgın hastalıklar sırasında bir karantina bölgesi, azılı mahkûmlar için bir sürgün yeri olarak kullanılan Asinara cehennemi başlamıştır. Ada'nın, İtalyan halkı için ne anlam ifade ettiği şuradan belliydi ki; burada yetişen meyve, sebze, et ve süt ürünlerini, 'lânetli' olduğu inancıyla ülkelerine dahi sokmuyorlardı:

“...Adanın kirletilmiş toprağında, Hûda-yı nabit yetişen otları yiyen ineklerin sütünden elde edilen her nevi gıda maddesinin İtalyan halkının sağlığına

---

sonra da bol eklemek verdiler bu insanlara. Günlerden beri aç olan zavallı insanlar, ölçsüz yiyorlar, kendilerine yapılan öğüt ve tavsiyeleri dinlemeyen bu insanların büyük bir çoğunluğu; ekmeğin incelen bağırsaklarını delmesi sonunda ölüm tırpanının kurbanı oluyorlar. Duruma insan yüreği tahammül edemez. Bu el kadar küçük ada, insan cesedi ile dohmuştı. Bu defa ortalığın ölümlerden temizlenmesine başlandı. Sağ kalanlar, ölü yığınları şu yüksek yere taşıyor, oradan da denizin derinliklerine atıyorlardı. Denize atılan binlerce insan cesedi, bu güzel denizlerin, köpek balıklarının uğrağı, durağı halini almasına sebep oldu.” Halil ATAMAN; a.g.e. sh. 287-288.

²⁶⁴ Halil ATAMAN; a.g.e. sh. 281.

zararı olabilir mütalaasıyla halk tarafından yenmesine müsaade etmeyen İtalya hükümetince, sâri hastalıktan ölenlerin yattıkları yataklarda bizlerin yatırılması ve onların tükkürdüğü, bevlettiği o topraklara misafir sıfatı(?) ile ve üstelik para karşılığı bize sergilenen misafirperverlik ne hazin ve alçakça!”²⁶⁵

Su dâhil olmak üzere bütün zarûri ihtiyaçların -o da hava müsaaitse-römorkörle Porte Tores Limanı’ndan sağlandığı; toprağının verimsiz, ağaçsız, yalçın kayalı, oldukça haşin görünümlü ve zehirli yılan kaynayan bu adadaki sekiz aylık işkence, Sibiry’a’dakinden pek farklı değildir.²⁶⁶ 15 Kasım 1921’de Asinara’ya gelerek incelemelerde bulunan Salib-i Ahmer(Kızılhaç) yetkilisi Mösyö Henry Gamnu, dönüşte yazdığı raporunda adanın genel durumunu şöyle özetliyordu: “...Asinara’da yaşamanın ne kadar müşkül ve gayr-ı kabil-i tahammül olduğu kendiliğinden anlaşılıyor.”²⁶⁷ Çalılıklar arasında ot biçerek, yılanlarla savaşılarak geçen bu süre zarfında esirlerden vefat edenler olacak ve vatana hasretle kavruan bedenleri, bu adanın kayalıkları arasına defnedilecektir.

Türk Hükümetlerinin takibi; bilhassa Roma Murahhası Galip Kemalî Bey’in ısrarlı girişimleri ve oluşturulan kamuoyu, Haziran 1922’de meyvesini verir ve Milletler Cemiyeti, adanın tahliyesine ikna edilir. Fakat Yunanlı yetkililer burada da devreye girerek, salıverilecek esirlere; “memleketlerine döndükleri vakit, Türk Ordusu’nda görev yapmayacaklarına dair yemin ettirilmesi” şartını ileri sürecektir. Milletler Cemiyeti Delegesi Raymond Şilimmer, İstanbul ve Ankara Hükümetleri ile yürütülen temaslar neticesi Yunanlıları rahatlatacak teminatı getirir ve tahliye işlemlerine geçilir:

“...24-25 Mayıs gecesi gece yarısına doğru ordugâh içinde bir gulgüledir ko-ptu. Vaktin geç, herkesin uykuda olmasına rağmen en soğuk kalpler bile bu cereyanın etkisinden kendini kurtaramamış bütün ordugâh dışarı fırlamıştı. Bizi vatanımıza kavuşturacak gemimiz gelmişti. İster düşmanca ve haşin, ister gönül alıcı ve dostça olsun, daima yabancı ecnebi memurların huzurundan bıkmış, usanmış, kendi adamlarımızı görmeye susamıştık. Sahilden oldukça uzakta demirleyen Ümid pırıl pırıl pırıldayan ışıldaklarıyla,

²⁶⁵ Yard. Doç Dr. Serpil SÜRMEİ; Vladivostok’tan Asinara Adası’na Türk Esirleri, A.Ü. Türkiyât Araşt. Enst. Dergisi, Erzurum-2005 & Halil Ataman; a.g.e. sh. 291.

²⁶⁶ OHAM, 15 Kanun-i sâni 1338/Ocak 1922, No:5 & OHAM, 15 Teşrin-i evvel 1338/Ekim 1922, No:14

²⁶⁷ “Asinara Adası Mevkufini”, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, Kânunusani 1921, sayı 7., sh. 97-101.

karanlıklara gömülmüş hareketsiz duruyordu. Biz de çocukluğumuzda yaptığımız gibi petrol ile hamur edilmiş toprak kimmelerini ateşliyor, kurumuş otları yakıyorduk. Ordugâh bir şenlik içindeydi.

Yavaş yavaş tan yeri ağarmaya başladı. Deniz, yaz sabahlarına mahsus tazelik ve nazlı bir mahmurlukla örtülü... Ümid orada öylece yatıyordu. Güneşle beraber sancaklar çekildi. Hiçbir emel, hiçbir duygu asla bu kadar heyecanlı olamaz. Tüyleri asla böyle tatlı bir irkilişle ürpertemezdi. Şehid kanını andıran kırmızı zemini üzerindeki yüce ve semavi işareti beyaz hilâliyle kıvrımlarında altı asırlık şerefli bir mazinin hatırasını taşıyan al sancak hepimizin gözlerini yaşarttı.”²⁶⁸

26 Mayıs 1922... Akşam saatlerinde adaya yanaşan “Ümit” Vapuru, çekilen bunca acıya rağmen hâlâ ayakta olan ve tevekkülünde sarmaladığı ümidini hâlâ kaybetmeyen Türk esirlerini aldı ve dümen bir kere daha “vatan” toprağına kırıldı. İlk durak Çanakkale olmuştu. Geminin geldiğini haber alan Çanakkale Mutasarrıfı Vahab Suphi ve arkadaşları bir ev sahibi nezaketiyle gemiye çıktılar. Evvelâ şeker sunuldu uzaklardan selâmetle dönebilenlere; ardından tütün ve kahve ikramı geldi. Esirler de uyanmaktan korktukları bir rüyadaymışçasına hüznünlü tebensümlerle mukabele ettiler bu ikrama... 31 Mayıs akşamı, Boğazın o serin boreasında²⁶⁹ soluklandı esirler ve Marmara’ya açıldılar sonra... Ah İstanbul, ne kadar da nazlısın! Göster artık mehtabında yikanan cemâlini!

Gece saat 02.30 sıraları... Vapurun güvertesinde oturanlar birdenbire irkildiler. O ürperten kâbus tekrar çöktü uykuya kırgın umutlara! Bir Yunan torpidosu etraflarında dönüyor ve teslim olmalarını istiyordu. Acılarla kavrulmuş bedenler bir kere daha ürperdi; göz çukurları yıllar önce unuttuğu o bir damla gözyaşını arandı... Çeneler kilitlenmiş ve karanlığa dikilen gözler bir umut ışığı ararken, derinden derine salınan nefeslerin hışırtısı duyuldu:

“Ey Kimsesizler Kimsesi Allah’ım! Sabahına daha çok mu leyle-i firâkımuğın? Bir sümbül kokusunda içime çektiğim vatan daha nice ıraktır?”

Ümid vapurunun önünü kesen Egeli isimli bu Yunan torpidosu, Ümid vapurunun yükü ve süvarisi hakkında açıklama istiyordu. Gereken cevaplar verilmesine rağmen “Korsanlığa alışmış olan bu adamlar, bir sandalla gemiye geleceklerini ve arama yapacaklarını” söylediler.

²⁶⁸ Vakıt; 2 Haziran 1338/1922, No:1607 & Yard. Doç Dr. Serpil SÜRMELE; a.g.m

²⁶⁹ Çanakkale Boğazı’nın; yılın neredeyse tamamında görülen rüzgârı.

Vapur personeli bu isteği çaresiz kabul etmişti. Sarkıtılan merdivenden “Ümid”in üzerine çullanan bir Yunan subayı ile birkaç silahlı Yunan askerinin; daha vapura ayak basarken, “*Paranız var mı?*” diye sormaları niyetlerini aşıkâr etmişti. 1. Kaptan Hikmet Bey, gemidekileri göstererek; “*Bizim gibi adamların ne parası olur ki*” diye cevap vermiş; Fakat Yunan heyeti gemiyi karış karış aramaktan geri durmamıştı. Bir taraftan yağmalayacak bir şeyler arıyorlar, bir taraftan da zavallı Mehmedleri tartaklıyorlardı. Arama; gecenin karanlığı, pul pul Marmara’nın sularına döküldüğü saatlere kadar devam etti. Bıkmadan en ücra köşelere kadar gemiyi arayan Yunanlı heyet, sabahın ilk ışıklarıyla beraber, elleri boş olarak ve alelacele vapuru terk etti.²⁷⁰

Ümit Vapuru, Haziran ayının ilk günü sabah saat 10’da İstanbul’a ulaştı. Sahilde, onları bekleyen kalabalıklar yoktu. Hoş, zaten onlar da kimsenin zorlama gülcüklerine katlanacak hâlde değillerdi. Limana yanaşan gemiyi bekleyenler, dört zâbit ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti başkan yardımcısından ibaretti. Ha, bir de... Az ilerideki liman depolarından birinin duvarında dinlenen bir gölge seçiliyordu belli belirsiz.

Yıllar süren acılardan sonra vatan toprağına atılan ilk adımı hangi kelimelerle tasvir edebilirsiniz ki! Her Mehmed evvelâ şükür secdesine kapandı. Gördüler ve hayret ettiler ki kurduğunu zannettikleri gözyaşları vatan toprağına koşuyordu şevkle... Tam o vakit bir damla gözyaşı daha düştü az ilerideki duvarın dibinde. Sanki diğerlerine yetişmek ister gibi limana doğru aktı üstelik Mülâzım-ı sâni Mustafa’nın gözyaşları...

Yaşanan bunca acının ardından öylece susuvermek ve şu saadet damlalarının peşi sıra koşuvermek ne kadar güzel olurdu... Fakat boy-numuza borç olan birkaç satır daha var:

“...*Gelen üserânın ahvâl-i sıhhiyesi pek iyidir. İçlerinde yalnız iki müteverrim nefer vardır. Lâkin zavallı bir mecnun da orada kalmıştır. Asinara’da esaretin verdiği meşakkatten dolayı bir neferin muvazene-yi akliyesi muhtel olmuş ve zavallı ara sıra dalgın bir vaziyette dağlarda dolaşıp durmuş. Hareketimiz günü yine nöbet günü olacak ki bu zavallıyı bulmak kâbil olmamıştır...*”²⁷¹

²⁷⁰ Yard. Doç Dr. Serpil SÜRMELE; a.g.m.

²⁷¹ “Asinara Adası Mevkufîni”, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, sayı 10., sh.220. (*Asinara esirlerinin adadan alınarak getirilmesinde fevkalâde gayret gösteren ve dömiş yolu boyunca esirlerin yanından bir an olsun ayrılmayan Hilâl-i Ahmer Heyeti’nden Saffet Bey’in raporu*)

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH KÜRSÜSÜNDE YÜKSELEN SES: DAHA ÖLMEDİM!

I- Çorumlu Mustafa

II- Mülâzım Ragıp

III- Antepli Eyüp Sabri

IV- Ürgüplü Mustafa Fevzi

V- Mirliva İhsan Lâtif

VI- Mülâzım Emin

VII- Küçük Efendi (Mülâzım Ahmet)

VIII- Nâm-ı Diğer İngiliz Kemal

IX- Denizin Ortasında Kerbelâ

ÇORUMLU MUSTAFA²⁷²

“Bu Anadolu neferleri, çatlayan dudaklarını, ara sıra yağmış bir yağmuru çamur olmuş suyuyla ancak nemlendirmişler; arz-ı mukaddes ve Sina güneşleri altında kurumuş olan peksimetleri dişlerini kırarak kemirmişlerdi. Zira o zaman çölde hiçbir şey yoktu; ne ambar ne menzil ne havuz, ne fırn... Her şey çok uzaklardan gelecek ve gelmeyen şeyler çölde keşfedilecekti.”²⁷³

Fırat Kıyılarında...

1915 yılı Eylül-Ekim ayları... Bu mevsimde Arabistan'ın geceleri çok soğuk ve şiddetli ayaz oluyor. O gece de çok soğuktu. İsyancı bedeviler, gecenin sessizliğini yırtan naralarla kayıklara hücum ettiler. Kumandanımızın emriyle, tüm tekneler iyice karaya sokuldu. Bir de ne görelim! Bütün ova isyancılar ile kaplıydı. Karınca sürüsü gibi bütün güçleriyle üzerimize geliyorlar. Biz, teknelerin kenarına dizilmiş vaziyette, onların biraz daha yaklaşmasını beklerken tüfenk seslerinin çoğalmasıyla beraber bana bir titreme ve üşüme geldi. Öyle bir titreme ki bütün sinirlerim hareket ediyor gibiydi. Bir türlü kendime hâkim olamıyordum. Tam o vakit kumandanımız, makineli tüfenklere ateş emri verdi. Lâkin gecenin soğüğundan yağları donan makineliler ateş etmiyor, mekanizmalar işlemiyordu. Hemen ateş yakmaya giriştik. Ateşler yanmaya başladığı esnâda kumandan benim kendimi kaybetmişçesine titrediğimi görünce güldü ve eliyle sarsarak:

– Ne oluyorun be çocuk, bu henüz mahalle dövüşü! Toparla kendini bakayım, dedi.

Bu sözleri işitince çok mahcup oldum. Ne çare ki vücudum titremeye devam ediyordu. Kendisi aslen Çankırılı olan kumandanımız Yüzbaşı Mehmet Tevfik Efendi, âlicenap ve dürüst kişiliğiyle hepimizin saygısını kazanmıştı. Temiz vicdanlı ve ahlâklı bir insan olan kumandanımın

²⁷² Abdülkadir OZULU; Hâtıra Defterimdir (Çorumlu Mustafa Tütüncü), Çorum-2006

²⁷³ Ali Fuat BİLKAN, Ömer ÇAKIR; Harp Mecmuası, İstanbul-2004 sh. 178. (Falih RIFKI, Sînâ Muharebelerinde, Harp Mecmuası, sayı:14)

bana gösterdiği hoşgörü, kendimi toparlamamda epey faydalı oldu. Nihayet sekiz makineli tüfenk ateşe başlayabildi. Bizim ateşe başlamamızla birlikte isyancıların da vaziyeti derhal değişti. Büyük bir gürültü ve bağrışmalarla geriye kaçmaya başladılar. Bir kısmı ırmağın diğer yakasına geçmiş, oradan teknelerimize ateş etmeye başlamışlardı. Bu vaziyette müsademe gün boyu devam etti. Biz hücum ettikçe kaçıyorlar; fakat bir müddet sonra tekrar geri geliyorlar ve bize hücum kalkıyorlardı. Geceyi dahi bu şekilde geçirdikten sonra sabah, bütün saldırganların ortadan kaybolduğunu gördük. Pişdâr ve canibdârlar çıkararak ve müteyakkız tarzda harekete geçtik. Yolculuğumuz; şimdilik bizce malûm olan, fakat ileride daha da meşhur olacak Kutü'l Amâre'ye idi.

Kütü'l Amâre...

Aslında Kut kasabası ayrı bir kasaba, Amâre de ayrı bir kasabadır. İki birbine çok yakın olduğundan “*Kütü'l Amâre*” ismiyle yâd olunmaktadır. Maalesef, her iki kasaba da şiddetli muharebelere sahne olmaları sebebiyle yerle bir olmuş, ne bir ev ne de dikili bir ağaç kalmıştır.

Selâmetle alınan iki günlük yolun ardından üçüncü günün sabahı yine isyancıların hücumuna uğradık. Bu defa her yönden baskın yapmaya tevessül etmişlerdi. Şiddetli bir müsademe ile geceyi orada geçirdik. Ertesi sabah isyancıların yine kaçtıklarını görünce tertibâtımızı daha da ziyadeleştirerek yola devam ettik. Kutü'l Amâre'ye bir hayli yaklaşmıştık ki şiddetli top sesleri gelmeye başladı. Yaklaştıkça sesler ziyadeleşmişti. Nihayet 18. Kolordu Karargâhı'na sağ salim eriştik ve istirahatata alındık.

Kolordunun kumandanı, Miralay Kâzım Karabekir Paşa idi. Buradaki birlikler hâlihazırda, İngilizlerle çarpışmaktaydı. Nehrin sol tarafında, gayet mazbût ve müstahkem vaziyetteki Felâhiye istihkâmları vardı. Nehrin sağ tarafı ise büyük “*Irak Cephesi*”ydi. Bu son derece geniş cephe, İngilizlerle çok şiddetli çarpışmalar yaşanıyordu. İngilizler, birliklerini devamlı yenileyerek ve her defasında daha şiddetli bir şekilde taarruz ediyorlardı. Gündüzün şiddetli bombardımanı ile yıkılan istihkâmlar gece boyunca yeniden tesis ediliyordu. Ben ağırlık bölümündeydim. İkmâl göreviyle gittiğim ileri istihkâmların hâlini gördükçe yüreğim yanıyordu. Gün doğmadan başlayan top ateşi, akşam karanlığı çökene kadar hiç ara vermiyor; asker, çok zor şartlarda direnmeye devam ediyordu. Bazen top ateşi öyle şiddetleniyordu ki

bizim istihkâmların üzeri, saatlerce siyah bulutlarla kaplı olarak kalıyor; düşmanın yirmi atışına bizimkiler ancak tek atışla cevap verebiliyordu. İngilizler, bazen de böylesi şiddetli top sağanağının ardından taarruza kalkarlar; süngüsünü takarak siperinden fırlayan Türk'ün aslan evladı da yaşadığı bütün darbelere rağmen gözünü kırpmadan İngiliz'e çullanırdı. Bu Müslüman yavruların hücumu o kadar kahramanca ve fedakârane olurdu ki ben, gözlerimle gördüğüm bu şiddetli sahneleri izâhtan acizim! O kanlı taarruzu, tarif ve tasvir edebilecek kelimelerin var olduğuna da kanî değilim.

Bir keresinde İngilizler, meydanda kalan cesetleri toplamak için üç-beş saatlik bir mütâreke istedi. Her iki tarafça kabul edilen bu ateşkes sonrasında, hepimiz ortadaki muharebe meydanına çıktık; sedyelerle ölü ve yaralılarımızı toplamaya başladık. Fırka karargâhında Kara Molla namında bir pehlivan vardı. Sungurlu kazamızın Boğaz köyü'nden olan bu arkadaş, meydana girerek; İngiliz ölülerinden bir tanesini bir koluna, bir tanesini de diğer koluna sıkıştırıp iki ellerine dahi birer İngiliz askeri alarak; bu surette, dört ölüyü İngiliz tarafına taşımaya başladı. İngilizler bu vaziyeti görünce hayrette kaldılar. Bu milletin imanlı evlâdı, işte böyle harikulâde bir karakter ile savaşıyor; bütün yokluklara ve ihanetlere rağmen düşmanının bile saygısını celp eden olgunluğundan zerre miktar şaşmıyordu.

Karşımızda, İngiliz'in kendisinden ziyâde; donanımları ve takviye üstünlükleri bizimkilerden çok daha iyi olan Hindli, Birmanyalı, Afrikalı ve sair müstemlekelerin askerleri savaşıyordu. Malzeme ve asker yönüyle mütemediyen takviye edilen İngiliz birlikleri karşısında, bizim her gün eriyen ve tamamlanamayan mühimmât ve artan asker ihtiyacımız sebebiyle; yavaş yavaş geri çekiliyoruz. Bulduğumuz Felâhiye cephesinde taarruzlar tamamen durmuş; artık sadece istihkâmlar arası top atışları yapılıyordu. Ah biz de takviye alabilsek! Ah şu yerli Müslümanlar bizim yanımızda yer alsalar... Bu mübârek topraklara şu İngiliz'in ayağını bastırmasak! Bu yerli Müslüman ahâlî nasıl kandırıldı bilmiyorum; fakat Türk askerini öldürerek ya da şehid edilen bir askere delil olacak eşyaları yağmalayarak nasıl da yetiştiriyorlar İngiliz'e! Hâlbuki hatırlıyorum; Hac mevsimi Arabistan'dan gelen Arap delilleri, Sevgili Peygamberimizin yakını bilir ve o hislerle ağırlamaya çalışırdık. O muazzez beldeden gelen insanların; geriye dönüşlerinde de hediyelere gark edilmesi âdeta dinî bir vazife gibi addedilirdi. Şimdi burada, Kutü'l

Amâre'de, şâhit olduğum bu vahşet karşısında söyleyecek tek kelime bulamıyorum. Yerli isyancılar, öylesine vahşetle saldırıyor ve geride öyle kanlı tablolar bırakıyorlar ki bunun bir insanın eseri olabileceğine ihtimâl vermek imkânsız. Ölümü istihkâr edercesine düşmana taarruz eden, İngiliz birliklerine; şîrane bir savlet ve cesaretle atılan Mehmetler, şehid veya esir düşmekten ziyade; kahpece vuran, ölüleri soyan ve eline geçirdiği cesetleri parçalamadan bırakmayan bu isyancıların eline düşmekten korkar olmuştum.

Ah! Anadolu'm, canım vatanım çok uzaklarda kalmıştı... Yeni asker gelmesi, mühimmât veya erzak temini imkânsız gibiydi. Kızgın çöllerin ortasında yapayalnız kalmıştık. Düşman her yönden saldırıyor; birazcık olsun nefes alabilmek mümkün olmuyordu. Allah'a(c.c) imanımızın ifadesi olan tevekkül ve şecâatimizden gayri hiçbir şeyimiz kalmamıştı. Yaşadığımız çaresizlik sadece bununla da sınırlı kalmıyor; aramızdaki Arap kökenli askerleri de kandırıyorlardı. Gecenin karanlığı çökünce, elindeki silahıyla ve yanına alabildiği araç gereçlerle firar edenler hızla artmıştı. Hiçbir cihetle yardım alamayan birliklerimiz; bir de İngiliz'in her türlü kandırmacasına kapılan yerli halkın ihanetiyle tam bir kıskaca düşmüştü. Hızla erimekte olan birliklerimiz, daha fazla tahammül edemeyerek geri çekilmeye başlamıştı. Yeri gelmişken arz etmeyi görev bildiğim bir husus da şudur: Nehrin kıyısındaki bu savaş tam iki yıl devam etti. Bu arada, zaman zaman karşı kıyıya geçmek icâb ettiğinde hep tekneleri veya salları kullandık. Böyle zamanlarda, birliklerimiz hem zaman kaybediyor; hem de nehrin akıntısıyla aşağılara sürüklenen birlikler, karşıda işaretlenen noktaya varabilmek için her defasında saatlerce yürümek mecburiyetinde kalıyordu. Bu meşakkâtli duruma, bir köprü yaparak çözüm bulmak mümkün iken niye bilmem yapılmadı. Birliklerimizin tamamen çekilmesi ve Irak cephesinin İngilizlere terk edilmesi sonrasında; İngilizlerin bir iki günde buraya bir köprü kuruvermesi karşısında hepimiz kahrolduk.

İngiliz birlikleri, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra öyle şiddetli bir taarruza kalktı ki sanırsınız mahşer yeridir! Topçular, makineli tüfenkler ve sair silahlar bütün gücüyle üzerimize ateş kusuyor; tepemizde dolaşan tayyareler de bu ateş cehennemine havadan destek veriyordu. Kızgın çölün ortasında sıkışıp kalan kahraman askerimiz, tam bir şaşkınlık içindeydi. Ne yana ateş edeceğimizi bilemiyorduk. Taarruz her cihetten geliyordu; üstelik de tûfân misali! Karşımızda;

müstemlekelerinden getirdiği taze kuvvetleriyle bizden kat kat dinç ve kuvvetli; malzemesi, mühimmâtı, nakliyesi velhasıl bütün teçhizatı mükemmel ve muntazam bir ordu vardı. Biz ise; mahrumiyet içinde, cepheden cepheye koşmaktan bîtap düşmüş, yirmi dört saatte bir karavana ile ayakta durmaya çalışan; diğer malzeme ve mühimmâtımızın da bu seviyede olduğu şartlarda ve hepsine rahmet okutan çöl sıcağında susuzluğa da katlanarak savaşıyorduk. Her gün daha şafak karanlığında başlayan bu taarruzlara müdafaa imkânı arayan 18. Kolordu'muz; bir taraftan da kısıp gelmemek için devamlı surette yer değiştirmeye gayret ediyordu. Anadolu'nun şirin bir köyünden veya şanlı zaferlere tanıklık eden serhat boylarından gelen Mehmedler; bu kızgın çölün ortasında yaşadığı ihanetlere ve yalnızlığına rağmen gücünü imanından alıyor; şehidlik arzusuyla sınıksız kavrıldığı tüfeğiyle siperinden fırlayıp kızgın çöle dalarken sadece haykırıyordu: “Allahüekber! Allahüekber!”

Bu serdengeçtiler sayesinde ki düşman hattını yararak daha gerilere çekilme fırsatı bulabildik. Bu arada, elimizdeki sekiz makineli tüfengin ikisi paralanmıştı. Yetmezmiş gibi; Dicle kenarından yaklaşan İngiliz gambotları da üzerimize top atışına başlayınca panik husûle geldi. Ardından ağırlık birlikleri de dağılmaya başlayınca bu meyanda biz de kaçtık. Geri çekilmenin tedirginliğine bir de isyancıların eline düşmek endişesi eklenince; geri çekilme, enikonu bir paniğe dönüştü. Bereket, arkadan asıl birliklerimiz yetişti de bu kargaşa, yerini sükûnete bıraktı. Alelacele kontrole geçtik. Yaptığımız tetkikte iki makinelinin kayıp olduğu anlaşılmıştı. Vaziyeti bölük kumandanımıza anlattık. Bu mâlûmâtın son derece müteessir oldu ve çok hiddetlendi. Bana hitaben:

– Tüfenkleri bulacaksınız! Bulamadığım takdirde başının çaresine bak, dedi.

Bölük kumandanımızın lafları bana çok ağır gelmişti. ‘Keşke beni vırsaydı’ diyerek son derece müteessir oldum. Açık söylemek gerekirse; suç bizdeydi. Fakat o hengâmede arkadaşlarımıza laf anlatmanın mümkünü yoktu. Maalesef, bu herc-ü merc sırasında, alay ve tabur mühimmâtının bir bölümü zâyi olmuştu. Yitirdiğimiz tüfenkler bizim namusumuzdu; her neye mal olursa olsun bulacak ve yerine koyacaktık. Üç arkadaş, atlara bindik ve çevre birlikleri dolaşarak bu silahları aramaya başladık. Bu uğurda, gerekirse canımızı feda edecektik. Günler süren aramanın ardından; rast geldiğimiz bir süvari bataryası, savaş bölgesinde iki makinelinin bulunarak Bağdat’taki tophâneye gönderildiğini söyleyince

sevinçten çıldırarak gibi olmuştu. Hemen Bağdat'a yöneldik. Akşam vaktini biraz geçe şehre girdik ve doğruca tophâneye giderek merâmımızı anlattık. Allah'a şükürler olsun! Silahlar buradaydı. Haberi tez elden bölük kumandanımıza da iletmiştik. Bu kayıp tüfenkler yüzünden yaşadığımız mahcubiyet ve keder hâlâ, askerlik günlerimin en acı hatıraları arasında yer alır.

Ordumuz bir aya yakın zamandır Selmanpak mevkiinde bekliyordu. Bu zaman zarfında; İngilizlerin de ortalarda görünmemesini fırsat bilip eksiklerimizi ikmâl ettik, Diyale nehrinin üzerine de iki köprü kuruldu. Bu hazırlıkların son demine geldiğimiz bir sabah, İngiliz birliklerinin öncüleri nihayet görüldü. Birliklerimiz; bütün ağırlıklarıyla bir gecede nehrin diğer kıyısına geçti ve köprüler de imha edildi. Yeni muharebe yerimiz burası olacak, gücümüzün fevkinde de olsa direnecektik. İlk sıcak temas Bağdat'ın güneyinde gerçekleşti. Ancak İngiliz'in topyekûn taarruzuna fazla direnemeyerek gerilere çekildik. Bu arada; Bağdat'tan çıkaramadığımız mühimmâtımızı da imha etmiştik. Ricat, şimendifer hattı boyunca sürdü ve nihayetinde Samara'da karargâh kuruldu. Bizim makineli bölüğü, Dicle'nin sol sahiline yakın olan Ethem çayı bölgesine gönderilmişti. Fakat İngiliz birliklerinin bütün güçleriyle ilerlediğini görünce, teknil ağırlığımızı toparlamaya başladık. Burada kalmak akıl kârı değildi. Tam da o sırada aramızda bir fiskos dolaşmaya başladı. Aslına bakarsanız bu fısıltılar, gönüllerimize tercüman oluyordu: "*Gerideki orduya ilhâk etmek yerine; Anadolu'ya dönmek!*"

Son üç yılımızı, gayr-i muntazam vaziyette açıkta, yağmurda ve çamurda; çölün şiddetli sıcağında, toz toprağa batmış vaziyette, gece gündüz mütemâdiyem mahrumiyet içinde, insanlıktan çıkmış; âdeta vahşileşmiş bir hâlde geçirmiştik. Hepimizin gönlünde aynı isyan vardı: "*Yeter artık! Kaçmaksa kaçmak!*" 31 arkadaşı; tüfenklerimizi, dört sandık cephaneyi, yeteri kadar peksimet ile iki fıçı suyu aldık. Üzerimizdeki eski elbiseleri değiştirdik. Dört katırı da ağırlıklarımızı taşımak için ayırdık ve akşamın karanlığını takip eden saatlerde hareket ettik. Kastamonulu, Ankaralı, Kayserili ve daha başka yerlerden; Türk, Çerkez, Kürt olmak üzere hepimiz aynı ailenin çocukları gibi yürüyorduk. Beşer kişilik ekipler hâlinde ve belli aralıkla ilerliyoruz. En ortada yüklerimizi taşıyan hayvanlar var. Gayemiz, *Altın köprü-Süleymaniye* yoluyla Musul'a ulaşmak ve oradan da Anadolu'ya girmek!

Geride kalan iki gün içinde ne bir köy ne de bir Arap çadırına rastlamıştık. Sonraki gün öğleye yakın, otuz kadar çadır görüldü. Her ihtimâli düşünerek tedbirli vaziyette yaklaşmaya başladık. Fakat Araplar bizi çok iyi karşıladılar. Gerçek bir mü'min olan bu insanlar bize yiyecek verdiler ve ayrılırken de muhtemel tehlikeler ve bedevi soyguncular hususunda bizi bilgilendirdiler. Hem yürüyoruz hem de her an olabilecek bir isyancı saldırısına müteyakkız davranıyoruz. Ertesi sabah, güneş doğduktan bir-iki saat sonra bir grup Arap çadırı ile daha karşılaştık. Tam çadır istikametine gelindiğinde; bir cemm-i gafır bize doğru gelmeye başladı. Hepsinin elinde silah var. İçimizdeki en kıdemlinin emriyle yere yatıp bu saldırıya karşılık verdik. Bir kısmımız da yan ve arkalardan gelebilecek tehlikelere tarassuda başladı. Karşımızdaki grupla tam bir muhabere hâlindeydik. İsyancılar, iki saatten fazla devam eden müsademede, iyice ümidini kaybetmiş olmalı ki geri çekilmeye başladılar. Bu arada iki arkadaşımız yaralanmıştı. Anlaşılan o ki bizim için, daha ileriye gitmek mümkün değil. Arkadaşlarımızın ciddi tedaviye ihtiyaçları vardı ve aramızda bu işlerden biraz olsun anlayan bir kimse yoktu. Anadolu'ya varamamanın hüznü ve isyancılara duyduğumuz öfkeyle geri dönmeye karar verdik. Muhtemel bir saldırıya karşı tedbir alarak ve birbirimizi gözden kaybetmeden geri çekiliyoruz. Tek endişemiz yaralı arkadaşların durumu. Sık sık yaralarını açıp temiz sargılar sarıyoruz. Nihayet bu vaziyette bölüğümüze kavuştuk. Öğrendik ki kumandanımız da hastalanmış ve hastaneye yatırılmış. Bölüktekiler; firar ettiğimizin biraz farkında, biraz değil gibi davranıyorlar. Pek soran eden olmayınca biz de bir şey olmamış gibi davranmayı tercih ettik.

Karargâhtaki bekleyiş ve ikmâl amelîyesi bir müddet daha devam ettikten sonra, Fırat nehri üzerinden Hît kasabasına gitme emri geldi. Hît'e ulaşabilmek için epey uzun bir çöl yolculuğu yapacaktık. Gideceğimiz menzile kadar hiçbir su kaynağı olmadığından tulumlar hazırlandı ve bir akşam develerle yola koyulduk. Çevremiz kum ve taş, etrafta tek bir ot veya çöp yok. İlânihaye bir düzlük ve tepemizde kızgın güneş... Üçüncü gün, susuzluktan ve yakıcı güneşten şikâyet başladı. Bilhassa susuzluk dayanılır gibi değildi. Tulumlardaki sular bozulmuş, sapsarı bir renk almıştı. Hele de kokusu öyle fenaydı ki... Kokusundan ağzımıza alamadığımız ve ateş gibi olan bu suları hep döktük. Dördüncü günün akşamı susuzluktan bayılmalar başladı. Ertesi günlerde; susuzluk ve kızgın çöle bir de sırtımızdaki ağır yüklerin verdiği aşırı yorgunluk eklenince

korktuğumuz başımıza geldi ve vefatlar başladı! Hâlbuki İngiliz askeri; bir tüfenk, kâfi fişenk, su matarası ve bir de konserve kutusu taşıyor; diğer ağırlıkları ise kamyonlar vasıtasıyla naklediyorlardı. Biz ise bir taraftan yol yürürken diğer taraftan çanta, kürek, karavana taşıyoruz; silah ve müstemilâtı dersenez, vücudumuzun ayrılmaz bir uzvu gibi olduğunu söylesem kâfidir. Beşinci akşam... Asker tamamıyla tükenmiş ve çölün içinde gayr-ı muntazam, âdetâ sürünerek ilerliyordu. Düşüp bayılanlar olursa mekkârelere alınıp yola devam ediliyor. Nihayet altıncı günün ilk ışıklarıyla Hît kasabasının evleri görüldü ve tabii Fırat nehri de!

Esir askerlerimizin dikenli teller ardındaki hüzünlü bekleşi

Hît kasabasında on beş gün kadar istirahat ettikten sonra Rümâdiye'ye hareket ettik. İngiliz'i burada bekleyecektik. Aslına bakarsanız, kurbanlık koyun gibiyiz. Uzun yolculukların getirdiği ikmâl eksiklerini kâfi derecede tamamlayamıyoruz. Çoğu askerin ayakkabıları erimiş, kasurası bilmem hangi taarruzda kırılmış ya da bir İngiliz'in göğsünde kalmış. Sürekli istihkâmlar kazıyor, sâir hazırlıkları tamamlamaya çalışıyoruz. Böylesi zarûret altında sergilenen gayretin takviyesi de yok. Ne taze bir kuvvet geliyor ne de mühimmât veya yiyecek! İçinde bulunduğumuz vaziyetin anlaşılabilmesi için şu örnekler kâfidir zannedirim: Hayvanlar açlıktan birbirinin pisliklerini yiyor; hatta ilerleyen günlerde, yekdiğerlerinin kuyruğunu ve yelesini otlamaya başladılar. Bu durumlara şahit olan insanın gözünde, ölüm endişesi sıradanlaşıyor, hayat câzibesini kaybediyor; insanın gözü artık hiçbir şeyi görmüyor. İşte

tam bu günlerde ilk öncü İngiliz birlikleri görünmeye başladı. Sabah erken vakitte başlayan ilk keşif çatışmalarının ardından öyle bir taarruza geçildi ki sanırsınız o an cehennem kapıları ardına kadar açıldı da üzerimize boşaldı. Herkes vazifesi başında, can siperâne görevini ifa ediyordu ama ne çare... Tayyareler üzerimize ateş boşaltırken önümüzdeki topçuların gün boyunca hiç azalmadan devam eden atışları altında tam bir dehşet yaşıyoruz. İngiliz piyade birlikleri, bir taraftan doğruca üzerimize ilerlerken diğer taraftan kamyon ve otomobillerinin kolaylığıyla arkamıza dolanıyorlar. Bu durumu çaresizce seyrediyoruz; çünkü mukabele edecek ne vâsıtamız ne de bir süvari kıtamız var! Yerimizden kıpırdayamıyoruz. Yağmur gibi mermi yağıyor, tepemizde şarapnel-ler patlıyor, makineli tüfenkler hiç susmuyor ve çölün kızgın zemini ayaklanıp üstümüze kapanıyor! Gece boyunca devam eden bu şarapnel fırtınası şafakla beraber daha da arttı. Öyle bir an geldi ki bombardımanın şiddetinden gözümüzü açamıyoruz. Elhasıl, bu bombardımanı takip eden saatlerde taarruza kalkan İngiliz birlikleri Tatar taburunu kolayca yarıp merkeze ulaşıverdi... Demek, şu mukaddes ve mübarek toprakları düşman çizmesinden koruma kavgamız buraya kadarmış!

Silahlar bırakıldı ve etrafımızı çeviren İngilizler, hepimizi eski bir kanalın içine topladılar. Bazılarımız lâ-kayd görünmeye çabalarken kimimizin de yanaklarından gözyaşları süzülüyor. O kadar direndikten sonra karşılaştığımız bu manzara hepimizin gururunu yaralamıştı. Safranbolulu Mehmet Çavuş namında bir arkadaşım vardı. Bu arkadaş hem ağlıyor hem de “*Mukadderât böyle imiş niye ağlıyorsun?*” diye bana soruyordu. Vakit öğleye yaklaştığında hepimizi dörderli sıra yaparak biraz uzaktaki bir mevkie yürüttüler. Aklımızın kıyısından köşesinden bile geçmeyen “*esâret*”; çölün ateşinden daha beter yakıyormuş, şimdi bildim...

Son Durak; Myanmar-Meiktila!

İngiliz askerlerinin süngülü tüfenkleriyle etrafımızda oluşturdukları geniş halkanın içinde öylece bekliyoruz. Geceyi de bu vaziyette geçirdik. Daha ilk gece ayakkabılarımı çaldırdım. Şöyle ki; ayaklarım fazlaca terlediği için ayakkabılarımı çıkarıp başucuma koyarak uyumuştum. Sabah uyandıgımda ayakkabılarımın yerinde yeller esiyordu. Bu kalabalık içinde kimden arayıp soracaksın... Neticede biraz da para harcayarak ayağıma bir çift ayakkabı uydurabildim. Bu hal üç gün devam etti. İngilizler bir lokma yiyecek vermiyor; herkes esâret öncesi üzerine

aldığı peksimet kalıntılarıyla idare etmeye çalışıyordu. Dördüncü gün sevkîyât başladı. Bu arada; bizden ele geçirdikleri bütün mühimmâtı; hatta hayvanları dahi gözümüzün önünde yakmayı ihmâl etmediler!

İlk durak Felluce... Ve orada ilk yiyecekleri verdiler. Beklemeden hareket ettik ve iki günde Bağdat'a getirildik. Şehrin dışında bir yerde hayvan sürüsü gibi bekletiliyoruz. Saç ve sakallarımız uzadı, bitlenmeye başladık. Buradaki birkaç günlük beklemenin ardından hepimizi vapurlara alarak; Dicle nehri yoluyla Basra'ya getirdiler. Yolculuğun bu bölümünde Kutü'l Amâre'yi uzaktan da olsa seyrettik ve kahrolduk! Bu uçsuz bucaksız çöllerde dökülen kanlarımıza, şehid verdiğimiz civanlarımıza pek yandım.

Basra, hakikaten büyük ve mâmûr bir şehir. Burada üç bin civarında esir toplanmıştı. Getirildiğimiz yerde gözümüze ilk çarpan; büyük bir havuz oldu. İçi; eczâlâ, asit-fenikli su ile dolu olan bu havuzda dezenfekte edilecektik. Evvela; "*Hiçbir şeyinizi yanınıza almayacaksınız.*" diyerek bizi cascavlak soydular. Tamamen üryan olarak sıraya soktular. Güneşin sıcağından çok, bizi böyle çıplak olarak bekletmelerine son derece kahrolmuştuk. Manzara çok feci ve aşağılayıcıydı. Güya kesilecek süryüz de sıramızı beklemekteyiz. Yeni askere alınmış ve geri hizmette kullanılan genç İngiliz askerleri bizimle alay edip gülüşüyorlar. Bir İngiliz askeri elindeki değnekle, sırada bekleyen ve utancından iki büküm olmuş bir esiri dürterek ittirdi. Esirlerin dengesini kaybedip birbiri üstüne devrilmesi üzerine de kahkahalarla gülmeye başladılar. Yetmiş yormuş gibi; bir de bu perîşan hâllerimizi fotoğraflıyorlar, bizleri farklı pozlara sokarak âdeta bizimle oynuyorlardı. O an en fazla üzüldüğümüz husus; şahâdetten mahrûm kalmak ve bu esâret zilletine muhâtap olmaktı! Dezenfekte amelîyesi akşama kadar devam etti. Hepimiz öylesine yorulmuştuk ki bizi kapattıkları yerde hemen uykuya daldık. Artık her sabah bizi kapattıkları çadırlardan çıkarıp sayıyor; sonra tekrar içeri sokuyorlar. Bu vaziyette, Basra'da tam yirmi gün bekledik. En azından erzakımızı muntazam verdikleri bu zaman zarfında; dezenfekteyi bahane ederek daha da artan eziyetleri tekrar tekrar yaşadık.

Yirminci gün, içimizden bin kişilik bir kafilâ oluşturdular. Ben de ayrılan gruptayım. Bizi sahile indirerek vapurlara bindirdiler. Fakat ambarlarına tıklandığımız vapurların nereye gideceğini söylemiyorlar. Ay-larca, yıllarca; sonsuzmuş intibâ uyandıran çöllerde gâh açıkta kumla-rın üzerinde; gâh çadırda yaşamaya alışan bizler için, hiçbir yerden ışık

almayan ambarlara kapatılmak dehşet verici! Nihayet vapur hareket etti. Günlerdir dalgaların üzerinde sallanıyoruz. Bir sabah erken vakitte acı bir boru sesiyle yerimizden fırladık. Hemen güverteye çıkarıldık ve bizlere birer simit verilerek belimize bağlamamız emredildi. Bu işi defalarca tekrar ettikten sonra açıklama yapıldı. Meğer açık denizde dolaşan Alman tahtelbahirlerinin gemiyi batırmalarından korkuyorlarmış. Artık her akşam çalan zil ile birlikte simitlerimizi belimize bağlayıp güverteye çıkıyoruz. Sayım boyunca, okyanusun ferahlığı ve temiz hava... Sayım bitince tekrar ambarlara marş marş! Nihayet bir sabah *Bombay* olduğunu söyledikleri sahil şehrine yanaştık. Bizi hemen sahilde bekleyen trenlere aldılar ve etrafımızı tanımamıza fırsat vermeden(!) yola çıktık. Trende giderken bir şeyi daha fark ettim. Başımızdaki silahlı İngiliz askerleri daha müsâmakâr davranır olmuşlardı. Memleketimizden bu kadar uzaktayken firar edemeyeceğimizi düşünüyorlardı herhalde.

Ara istasyonlarda çok az duruyoruz. Halk ile temas etmek kesinlikle yasak! Bu surette üç gün üç gece yol aldık. Dördüncü günün sabahı *Bombay*'dan daha büyük olan *Kalküta*'ya geldik. Bizi, hiç eğlenmeden iskeleye indirip hemen bir vapurun ambarlarına doldurdular. Bir günlük vapur yolculuğunun ardından da *Yangon* şehrine vardık. Karaya çıkar çıkmaz yine tren istasyonu... Burada bize; tencere, odun ve erzak dağıttılar. Yemeğimizi kendimiz pişirecekmiz! Biz böylesine ezik ve şaşkın telaşlanırken istasyon civarına toplanan ahâli de bizi seyretmeye başladı. Hâlimiz onlara hayli eğlenceli gelmiş olmalı ki kısa zamanda binlerce meraklı seyircinin ortasında kaldık. Biz çevremize pek de aldırış etmeden yemeğimizi pişirmeye çalışıyoruz. Bu arada bir husûsu daha belirtmem gerekiyor. Sevkiyât sırasında yaşadığımız hâdiselerin etkisiyle olacak; aramızda bir gerginlik başlamıştı. Ast üst, kimse birbirini dinlemez; burnundan kıl aldırılmaz oldu. Bunu niye şimdi söyledim? Bahsettiğim yemek pişirme ameliyesi sırasında tren geldi ve hemen vagonlara geçmemiz emredildi. Bir anda kargaşa başladı. Herkes kazanlardaki henüz pişmemiş etleri yağmalyordu. Bu etleri yiyemeyeceğimiz âşikâr iken yaşanan bu manasız gerginliğin sebebi; *esâret zilleti ile bulanmış zihinlerimiz ve yorulan gönüllerimizdir* diye kanaatim var. Nerede olduğunu bilmediğimiz diyarlarda, kimse kimseye bir söz geçiremiyor; herkes birbirine bağıyor, münasebetsiz laflar ediyor. Çünkü artık herkes aynı; herkes rütbesiz!

Bu diyarın insanları; küçük gözlü, tatar simâli ve yassı alınlı insanlar; fakat belli ki çok çile çekiyorlar. İki tekerli faytona benzer arabaları var. İki kişilik yolcu yeri olan arabaları bu insanlar çekiyor. En uzak mahallere gidilirken bile sürekli koşuyor, hızla yol alıyorlar. O gün ve gece trenle yolculuğumuz devam etti ve nihayet bizi bir mevkiide indirdiler. Artık burada duracağımız ve başka yere gitmeyeceğimiz söylendi. Hindistan, sıcak ama yakıcı olmayan bir iklime sahipti. Getirildiğimiz ve adının Birmanya olduğunu öğrendiğimiz bölge ise Hindistan'dan daha sıcaktı ve arazi, önceki kadar ormanlık ve yeşillik değil. Bundan sonraki günlerimizi(?) geçireceğimiz kampta, bizden evvelden getirilmiş sekiz yüz civarında esir vardı. İçeridekiler daha bizi görür görmemez; “*Fılan şehirli var mı? Falan yerden insan var mı?*” diye seslenmeye başladılar. Herkes bir an önce yeni bir havâdis alabilmenin derindeydi. Fakat bizi hemen içeri almadılar. Geceyi kampın dışında geçirdikten sonra ertesi gün, aynı şartlarda yeniden dezenfekte edildik ve verilen elbiseleri giyerek tel örgünün içine girdik.

Öğrendik ki *Meiktila*'da imişiz! 2x2 kilometre genişliğinde olan kampın etrafı dikenli tel denilen tellerle çevrili. Her biri iki yüz kişi alan ve pavyon adı verilen barakalar var. Barakaların duvarları ve çatıları kamıştan yapılmış. Her barakanın karşısına bir mutfak yapılmış. Biraz ileride büyükçe bir çamaşırılık var. Burası aynı zamanda hamam vazifesi de görüyordu. Kamp mevcudu 2000 civarında. İçeride namaz kılabileceğimiz yerler de yapmışlar, imam ve müezzinler ayırmışlardı. Mübalâğa olmasın, hepimiz tekbirlerle beş vakit namaz kılıyor; Kur'ân-ı Kerîm okuyoruz. Namazlardan sonra musafahaya da îtinâ gösteriyoruz. Sabah namazları cemaatle kılınıyor ve umumiyetli katılım oluyor. Bizler böylesine yek vücûd ve heyecanla ibâdet ederken öyle tatlı, âhenkli bir manzara oluyor ki İngilizlerden başka, Mecûsiler de hayranlıkla bizi seyrediyordu. Kampın temizlik ve düzenine âzami dikkat ediliyor ve esirler vasıtasıyla yapılan muntika ile bütün bölümlerin temiz kalması temin ediliyordu. Erzâk olarak; sığır eti, pirinç ve sebze veriliyor; ekmeğimizi kendimiz yapıyoruz. Gerçi çevrede dolaşan ve ilişilmeyen sığırlar, hakikaten yağlı ve semiz görünürken bize verilen etler(?) öyle arık hayvan etleri ki kaynat kaynat pişmiyor. Birkaç defa bu et meselesini şikâyet ettiysek de bir netice alamadık.

İlk endişemiz; kamp çevresini âdeta işgâl etmişçesine bol olan akrepler ve sık sık karşılaşılan zehirlenme olayları. Kampın hemen bitişiğinde

bir hastane yapmışlardı. Burada hizmet veren doktorların ekserisi Türklerdi. Yine; burada vefat eden esirlere mahsus bir kabristan da vardı. Terk-i hayat eden arkadaşlarımızı buraya defnediyorduk. Genel itibarıyla durumumuza bakıldığında, kötünün iyisi denebilir.

Buraya getirilişimizden bu yana aylar geçti. En büyük sıkıntımızı; ailelerimize bir haber ulaştıramamak. Buraya geldiğimiz günlerde yazdığımız mektupların üzerinden sekiz ay geçti; ama hâlâ bir cevap yok. Bulduğumuz kampa sürekli esir getiriliyor. İlk gelen grup, yakınlar da bir yerde bulunan *Tatmiyo* (Thatmyo) diye bir başka kamptan idi. Daha sonra, *Bellari* denilen mahalden de bir miktar esir getirildi ve bizim kampın mevcudu 4000 kişiyi aştı. Mevcût arttıkça içerideki düzen de yara alıyordu. En büyük sıkıntı da ahlâken yaşanan bozulmaydı. Aramızda başka milletlerden bir tek esir olmamasına rağmen; herkes birbirine yabancı duruyor, en küçük şeyler yüzünden bile çok şiddetli kavgalar çıkıyordu. Her geçen gün ümidimi biraz daha yitiriyorum ve çok me'yûsum. Tahminen on aydan fazla bir zaman geçmesine rağmen hâlâ memleketimizle ve ebeveynimizle bir haberleşme sağlayamadım.

Memleketten ilk haber on sekiz ay aradan sonra geldi! Kardeşim, mütârekeyi müteâkip İstanbul'a çıkan İngilizlerin telgrafhânesinden bana telgraf göndermiş. Beni ofise çağırdılar ve telgrafi okudular. Fakat cevap gönderme talebimi kabul etmediler. Esirlerin bu yolla haberleşmesi yasakmış! Bir cevap bekleyen ailem, benden haber çıkmayınca çok acı çekmiş; bir yol aramışlar ve nihayet cevaplı telgraf iznini koparmışlar. Bir gün yine ofise çağırıldım. Cevaplı telgraf iznini haber verdiler. Sana binlerce Hamd-ü Senâlar olsun ey Büyük Allah'ım! O an yaşadığım sevinci târif etmem mümkün değil. Kardeşimin telgrafına cevaben; afiyette olduğumu, paraya ihtiyacım olduğunu bildirdim. Bu arada, daha önce atlattığım menhus dizanteri rahatsızlığım yine baş gösterdi. Kardeşimin gönderdiği para; bu rahatsızlığın tedavisinde çok işe yaradı.

Kampın genel havası, her geçen gün daha da kötüye gidiyor. İçimizdeki bazı esirlerin ölçsüz tavırları, serserilikleri bizleri de rahatsız edecek mâhiyet kazandı. Ahlâk zâfiyeti, salgın bir hastalık gibi yayılıyor; kavgalar, gürültüler hiç eksik olmuyordu. Tel örgülerin dışında nöbet tutan İngiliz askerleri alındı ve yerine Hindli askerler nöbet tutmaya başladılar. Hindlilerin hiç şakası yok; belli mesafeye yaklaştığında, tereddütsüz silahını doğrultup ateş etmeye davranıyor. Esâretin uzaması hepimizi farklı şekillerde etkilemişti. Huzur, rahat ve akl-ı selim nasıl bir şeydir, iyice

unuttuk. Esirler arasında; birbirine karşı husûmet, emniyetsizlik baş göstermeye başladı. Çünkü bazıları hasta, bazıları ise beş parasız... Bakıyor-sunuz; en ufak şeylerden büyük tartışmalar çıkıyor; hatta kavgalara veya kanlı boğazlaşmalara dönüşüyordu. Böyle durumlarda, Kamp yönetiminin de pek bir şey yaptığı söylenemez. Olaylara karışanları birkaç gün hücreye alıyorlar; daha sonra yine kampa getirip bırakıyorlar.

Esirlik müddetim, neredeyse üç seneyi buluyor. Belli bir mekânda, tekdüze bir vaziyette yaşayan bizler; hastalıklardan, giderek zayıflamaktan ve tükenen metânetten ötürü büyük bunalım içindeyiz. Mesela ben; dizanteriden dolayı iyice zayıfladım. İshal ve ağrılarım devam ediyor. Sonunda dayanamayıp hastaneye yattım ve aylarca tedavi oldum. Mümkün merteye iyi bakıyorlardı; ama tedavi netice vermedi. Hastanede çalışan Doktor Mehmet Bey isimli bir zâttan; bana buralarda bir görev verilmesini talep ettim. Bu sayede, kampın kargaşasından uzak kalmayı hesap ediyordum. Bereket kabul ettiler ve koluma kırmızı bir şerit bağlayarak elime de bir paso verdiler. Artık kasaba merkezine gitmemek şartıyla etrafta ve kenar mahallelerde gezinebilecektim. Bu durum; esâret günleri içinde, bir esirin ulaşabileceği en iyi vaziyetti.

Günlerimi bu şekilde geçirirken yeni bir haber geldi: Bulgarlar terk-i silah etmişler! Yakında Osmanlı'nın da silah bırakarak mütâreke yapacağı konuşulmaya başladı. Çevremizdeki İngilizler, bu meseleyi konuşurken damarımıza basmaktan ayrı bir zevk de alsalar biz yine de memleketlerimize dönebileceğimiz umuduyla seviniyorduk. Nitekim kısa bir zaman sonra, 1.500 kişilik ilk dönüş kafilesi yola çıkarıldı. Herkes, sıranın kendisine geleceği günün heyecanı ile sabırsızlanıyor. Fakat aradaki zaman gittikçe uzuyor. İlk kafileden bu yana altı ay geçmesine rağmen bir kıpırtı yok! Nihayet ikinci posta... Ardından sonraki grup... Derken... Geride, toplam 1800 civarında esir kaldık. Ve... Bir akşam haber geldi!

Çok Şükür Allah'ım!

Sabah erkenden istasyona getirildik. Tren bizi bekliyor, bindik ve hemen hareket edildi. Üç seneden fazla bir zamandan sonra; *Birmanya* Eyaletindeki *Mandalay* Vilayeti, *Meiktila* kasabasının yakınlarında kurulan; dikenli tellerle çevrili esir kampını geride bırakarak mukaddes vatanıma doğru yola koyulduk. Yangon şehrindeyiz. Üç yıl önce burardan geçerken korkuyla çarpan kalbim; şimdi göğsümden fırlayacak

gibi neşeli ve heyecanlı! Limanda bizi bekleyen vapura bindiriliyoruz. Yine ambarlardayız. Tercümana, İstanbul'a kaç günde gidebileceğimizi sordum; ancak bir ayda varacaktıydık. Bir ay denizin üzerinde olacağız. Dalgaların ve makinelerin seslerini dinleyerek yol alıyoruz. Esirlerin bir bölümü uyuyor, kalan kısmı ise memleket muhabbetleri yaparak dayanmaya çalışıyor. Erzâkımız yine çiğ olarak veriliyor; aramızdan bu işten anlayanlar da aşçılık hizmeti veriyor. Deniz gayet sakin ve sadece, geminin dalgalara sürtünme sesi geliyor. Yolculuğumuzun dokuzuncu günü sabah saatlerinde bir limana girdik. Burası Seylan-Serendip adasıymış ve burada su vesâir ihtiyaçlar için durmuşuz.

Serendip adasından ayrılmamızdan birkaç gün sonra öyle bir fırtınaya yakalandık ki sanki deniz, dağ kütleleri gibi üzerimize geliyordu. Dalgaların büyüklüğü ve sarsıntısı hepimizi kontrolsüz bir dehşete sürüklemişti. Koca vapur, küçük bir tahta parçası gibi; bir oraya bir buraya savruluyordu. Tam iki gün bu fırtınayla boğuştuktan sonra selâmete çıktık. O çıldırmış gibi saldıran deniz susmuş; mahcup ve dilsiz bir hâl kazanmıştı. Çok şükür, sıcak ve güneşli yolculuğumuza geri dönmüştük. Bu yolculukta esir arkadaşlarımızdan altısı; Allah rahmet eylesin, vatan toprağına ayak basmadan gözlerini yumdular. Böyle vakitlerde, geminin bayrağı yarıya indirilir; aramızdaki azıcık hocalıktan anlayan bir arkadaş, gasil ve tekfin hizmetlerini, elinden geldiğince yerine getirir; bizler de Kur'ân okuyup cenaze namazını ifâ ederdik. Namazın ardından, cenazenin ayağına ağırlıklar bağlanır ve bir tahtanın üzerine konarak küpeşteden uzatılır ve cenaze, yavaşça denize bırakılırdı.

Nihayet Süveyş! Vapurumuz Akdeniz'e geçti ve arızasız olarak yoluna devam ediyor. Aylardır unuttuğumuz bir şey... Üşümeye başladık. İşte Çanakkale Boğazı'na giriyoruz. Boğaz'ın her iki tarafı da harabe hâlinde. Burada kıyametler kopmuş! Etrafta toprak yığınlarından başka bir şey görünmüyor. Bu öyle bir manzara ki; bunu ancak bu cehennem içinde kavrulanlar idrâk edebilir! Nihayet otuz birinci gün, senelerdir hasretiyle yandığımız, hayaliyle ayakta durduğumuz İstanbul'a gelebildik! Fakat... Gelirken kurduğumuz bir hayal daha vardı. Hani bizi mükemmel surette karşılayacaklar ve izâz-ı ikrâm ile misafir edecekler, müreffehen evlerimize göndereceklerdi! Şaşkın halimizi anlayan tercüman kara haberi geciktirmedi: "*İstanbul; İngiliz, Fransız ve İtalyanların işgâli altındadır. İzmir Yunanlıların olmuştur!*"

Bir anda yıkıldık. Öyle müteessir ve perîşanız ki... Köprünün üzeri insan kaynıyor; ama bize bakan yüzler yabancı ve bakışlar müstehzi. Birkaç Osmanlı zâbiti gelerek bizi teslim aldı ve âdeta kaçarcasına Sultan Ahmet Camii'ne götürülüyoruz. Üstümüz başımız dökülüyor, az yol yürümeyle tikanıp kalıyoruz. Ne yüzlerimizin rengi ne de gözlerimizin ferri var. Fakat yol boyunca hiçbir vatandaş bize bakmıyor; Allah rızası için, bir tas su olsun uzatan bile yok! Bu vaziyette camiye yerleştirildik. Tüm hayallerimiz yıkılmış hâlde; camiinin içinde bir aşağı bir yukarı dolaşıp esir esire dertleşerek vaktimizi geçiriyoruz. Ara sıra camiye beş-on kişi geliyor ve son bir umutla oğlunu, kardeşini veya bir yakını arıyor. İşte böyle bir vakitte, cami içinde dolaşan bir çocuk dikkatimi çekti. Oradan oraya dolaşıyor ve birini soruyor. Ben de nedendir bilinmez, gözlerimle onu takip ediyorum. Nihayet yanıma geldi ve “İçinizde Çorumlu, Tütüncüzâde Mustafa Efendiyi tanıyanınız var mı?” dedi.

Yıllarca asker Mustafa'ydın; sonra yıllarca, bu defa esir Mustafa... Demek; Tütüncüzâde Mustafa Efendi öyle mi! Ağlamaya başladı ve çocuğa sınımsıkı sarılarak “Tütüncüzâde Mustafa benim!” diye bağırdı. “O Mustafa benim...”

İbrahim isimli bu çocuk, kardeşim Ahmet'in yanında kalıyormuş. “Ahmet Ağam burada; haydi gidelim” dedi ve eşyalarımı(!) da alarak camiden çıktık. Biraderim Ahmet bir pansiyonda kalıyormuş. Vardığımızda dışarıdaymış. İbrahim bir koşu gitti, buldu ve geldiler. İki dağ yarısı gibi sarıldık, gözyaşlarına boğulduk. Geceyi, geride kalan yılları anlatarak tamamladık. Sabah, tıraş oldum, hamama gittik ve elbiseleri yeniledim. Esirliğin görünen kısmından sıyrılarak adam sırasına girdik. Hâlâ devam eden hastalığıma bir ilâç bulma arayışına girdiysek de aylar süren tedâvi ve ilâçlar yine bir netice vermedi. Bu arada biraderim, Aksaray civarından bir ev aldı ve çocuklarını da buraya getirdi. Günlerimizi rahat ve huzur içinde geçiriyorum. Ben buralarda tedavi yolları ararken; babam ve vâlidem de beni evlendirme telaşına düşmüşler ve köklü bir aileye mensup Tevhide Hanımı münâsip görerek yüzüğü bile takmışlar. Artık Çorum'a gitme vakti gelmişti.

Daha Ölmedim! -2-

(Allahüekber dağlardaki) Türk Müfrezesini esir alamadım.
Bizden çok evvel; inandıkları Allah'a teslim olmuşlardı.²⁷⁴

MÛLÂZİM RÂĞIP²⁷⁵

...Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa' da hep tedirgin bir hâl vardı; yine, hiç kimseye danışmadan müdafaaya geçmek kararını verdi. Fırtınalı bir gecede, âni bir yürüyüşle cepheyi yaklaşık on beş kilometre geriye aldırdı. Bu ihtiyarî ricat, ordu için büyük bir felâket olmuştu. İklimin sertliği ve mevsimin zâlim tesiri altındaki birçok askerimiz ve zâbitlerimiz donma neticesi şehit düşmüştü... Ordu yorgun düşmüş, mânen yıkılmış; Kolordu Komutanları ile Ordu Komutanı arasında düşünceler ayrılıkları ve hatta sürtüşmeler belirmişti...

Kafkas Cephesi

23 Nisan 1331(06 Mayıs 1915)... Havanın soğuşuna, boranına, tipisine denk olmak üzere; düşman siperlerinden top, bomba ve tüfenk tarakaları çevre ahâliyi dehşete sürüklemişti. Asker silah ve mühimmâtını toplayarak siperlere yerleşmişse de halk kapıldığı galeyana hissinden kurtulamadı. Her yaşta erkeğini cephelere yollayan zavallı köylü kadınlar, ihtiyaç duyabileceği bir çöpünü dahi alamadan, beşikteki yavrusunu sırtına sarıp küçüğünün elinden kavradığı gibi baş açık, yalın ayak, aç bî-ilaç kaçmaya başladılar. Kadın, çoluk çocuk, yaralı, sağ, asker, sivil; birbirine karışmış cehennemî bir bozgun! Zavallı yavruların feryâd-ı figanları afâkı tutuyor; Askerin yaralı olanlarının bir köşede, çamurlar içinde can çekişmeleri, âh-u enînleri ayyuka çıkıyordu. Heyhât! Kimsenin bir diğerine yardımı yok! Yol kenarlarında, çamurlar içerisinde, karlar üzerinde terk-i hayat eden çocukların masum bedenleri çiğirimi parçalıyordu...

Karlarla kaplı bu ovada, yollara dökülmüş renk renk giyimli muhâcir kadın ve kızlarının eşya ve elbiseleri düşmana güzel bir hedef teşkil

²⁷⁴ Moskova Askerî Müzesi'ndeki Rus Kurmay Başkanı Pietroviç'e ait hâtıratıtan

²⁷⁵ M. Bülent VARLIK(Hazırlayan); Başkâtipzâde Râgıp Bey, Tarih-i Hayatım, Ankara-1996

ettiğinden; atılan top ve tüfenk mermileri boşa gitmiyor ve her infilâkin ardından, halk ve asker gruplarından yüzlerce masum beden etrafa saçılıyordu. Azıcık kesilir gibi olan figân ve ah-ı enîn da, yeniden başlıyordu. Tâkati kalmayan annelerin sırtından kayıp sağa sola savrulmuş kız ve erkek çocukların şehit bedenlerinin haddi hesabı yoktu. Geceyi bu insanların arasında geçirdikten sonra vazife başına koştuk ve şafakla beraber Todan-Hiçolar tepelerinde düşmanla kıyasıya bir cenge tutuştuk. Bu sırada, mensup olduğum 32. Fırka, pervasızca ilerleyen Rus birliklerine taarruz emri aldı. 'Sıçra... marş! Sıçra... marş marş!' Şiddetli ateş, top ve mitralyöz tarrakaları insanın aklını başından alıyordu. Bu gulguleye bir de sivillerin haykırıışları karışmış; etraf cehenneme dönmüştü. Yaralı askerlerin ümitsizce yardım istemeleri de bu gürültünün içinde kaybolup gitmiş; hemen hepsi, soğğun da etkisiyle gözleri açık terk-i hayat etmişlerdi.

Sarıkamış harekatinde esir düşen Osmanlı askerleri Erzurum yakınlarında toplanma kampında (1916)

Ah! Bedbaht Hasan Çavuş... Uzun zamandır yanımda kahramanca muharebe eden, en tehlikeli anlarda ileri atılan, fedakâr ve yiğit arkadaşım. Trabzonlu Hasan Çavuş, savaşın en kızıştığı dakikalarda omzundan yaralandı. Fakat o, yarasının farkına varamamış; ileri atılıyor ve düşmana bir kurşun daha atabilmenin yolunu arıyordu. Nihayet, tâkati tükenince bir kenara yığılıverdi. Ne yapayım Ya Râb! Göz açmaya fırsat yok ki yetişip alayım. Bir kurşun tufanı içindeyiz. Yakınlarımda bir

sıhhiye neferi bari olsa diye bakındım; ama yok! Bir ara fırsat oldu ve yanımdakileri gönderdim. Ayaklarından çekerek Hasan Çavuşu bir kuytuya çektirdim. Zavallı aslan yavrusu, bir kayanın dibinde büzülmüş, inliyordu. Birliğim diremediği için geri çekilmeye başlamıştık. Uzak-tan o kayaya doğru baktım. Ciğerim yanıyordu. En azından yarasını sarabilseydik; ihtimâl ki iyileşecekti. Sesimin yettiği kadar bağıarak sabır tavsiye ediyordum. Zavallı arkadaşım ise mütemadiyen yalvarıyordu: “*Aman efendim, ne olur Beyim; beni burada düşman ayağı altında bırakma! Tek kurşunla beni kırtarınız...*” Oradan bil-mecburiye ayrılırken hüngür hüngür ağlamaktan kendimi alamadım. Artık haftalarca sürecek mütemadi bir çekilme, bozgun ve sefâlet... Gündüzleri harp, geceleri baskın, devriye ve keşif; fakat hep çekilme... Erzurum’un Karadeniz cihetindeki Dumlu, Akdağ tepe ve eteklerinde kan dökülmedik bir karış yer kalmadı. Karların üzeri; kilometrelerce hep kıpkızıldı.

Alayın fedai zâbiti olarak görevlendirildiğimden; geceleri yapılan tarassut bana aitti. Siperlerin gerisine birçok zeminlikler, gizli yollar yaptık. Karşı taraf da boş durmuyor, siperlerinin çevresini tel örgülerle besliyordu. Yine sisli bir gecede Kolordu kumandanlığından emir geldi; ispanyolvari olarak döşenen bu tel örgüleri kaldıracaktık. Çar-u nâçar, bir takım asker aldım ve ‘*sıçra! marş marş!*’ emrini vererek düşmanın kesif top ateşi altında ileri atıldık. Yakın mesafede ve dar bir alanda yaptığımız bu taarruzun âkibeti pek feci oldu. Efrâdın büyük kısmı şehid ve yaralı olarak 2900 metre tepeden uçuruma yuvarlanıp parça parça oldular. Hem emri yerine getirememiştik hem de askerim şehid olmuştu.

17 Kanun-u evvel 1331 (30 Aralık 1915)... Gelen emirle tırmandığımız Karadağ’da sıkışıp kalmıştık. Rus birlikleri, yoğun top desteğiyle sağ taraftaki 9. Kolordu cephesinde ilerliyor ve bizim 10. Kolordunun geri çekilme hattını kapatıyordu. Bunu üzerine bize de ‘*geceleyin düşmana hissettirmeksizin geri çekilme*’ emri verildi. Sahte nöbetçiler yerleştirerek sessizce Karadağ’dan aşağı inmeye başladık. Dağın eteğine yeni varmıştık ki çekilme, birden paniğe dönüştü. Sivil halk da aramıza katılmış ve yine hep beraber bozgun hâlinde kaçmaya başlamıştık. Daha evvel de şâhit olduğum manzarayı tekrar yaşıyordum. Askerin arasına karışan perişan vaziyetteki çocuk ve kadınların; kar ve soğuk altındaki hâlleri tahammülün ötesindeydi. Sefâlet, hepimizi pençesine almış oradan oraya savuruyordu. Şüphesiz, hepsinden daha vahim olanı; gece yarısı sığındığım bir samanlıkta idrâkimin kontrolünü yitirerek can derdine

düşmemdi. Karagöbek cihetine doğru kaçıyordum. Erlerim de çil yavrusu gibi dağılmıştı. Hava çok soğuktu ve tipi bütün insafsızlığı ile hepimizi avucuna almıştı. Küçük bir dereden geçiyordum ki birdenbire ayağımın altındaki buzlar kırılıverdi ve suya battım. Kıyıya çıkıp tekrar tabyaya ulaşmayı başarmıştım; ancak ayaklarım donmuştu. Arkadaşlar hemen beni ahıra benzer bir yere götürdü ve ayaklarımı taze hayvan pisliğine gömdüler. Ben kendimden geçmiş, derin bir uykuya dalmışım. Uyandığımda sımsıkı örtüldüğümü fark ettim; çok şükür kurtulmuştum!

Geri çekilme devam ediyordu. Ricat... Mütemediyen ricat! Belli bir yerde tutunamıyor, arazinin kör noktalarında, ateşten uzak kuytulara biraz dinlendikten sonra derlenip toparlanarak düşmanın üzerine atılıp bütün gücümüzle cenkleşiyorduk. İmkânın haddini zorlayarak yerimizi terk etmemeye çalışıyorduk. Ben yine uç kumandaniyim. 24-25 Haziran 1332(7-8 Temmuz 1916) gecesi... Biz bu minvâl üzere çarpışırken, düşman güneyimizden sarkarak bizim 94. Alayı tamamen kuşatmış; bizim haberimiz olmamıştı. Günlerdir çarpışmaktan ve mecbur kalınca geri çekilmekten bîtap düşmüştük. Bölüğümde, çoğu hafif yaralı 21 askerim kalmıştı. Bir çukurda hem düşmanı gözetliyor hem de bir parça uyumaya çalışıyordum. Bütün ağırlığımı taşıyan ve fırsat bulduğunda aslanlar gibi çarpışan kahraman ve fedakâr erim Ali, ani bir feryat ve telaşla yerinden fırlayıp yanıma koştu. “*Aman Efendim! Rüyamda, üzerimize düşen bir bombanın şarapnel parçasıyla ölüyordum. Sonra siz de esir düşüyorsunuz.*” diyor ve tir tir titriyordu. Teselli ederek yerine gönderdim. Biraz sonra, yani şafağın ilk ışıklarıyla birlikte bir gulgüledir koptu. İstirahattaki askerlerim yerlerinden fırlayıp henüz toparlanmışlardı ki aşırılmalı bir top mermisi tam üzerimizde patladı. O kahraman, aslan yavrusu Ali’m şehit oldu! Biz ise kuşluk vaktine kadar ara vermeden çarpıştık. Bu sırada, sağ ve sol postalarımın haber gelişinin durduğunu fark ettim. Gerideki İsmail Efendi’nin bölüğünün de sesi soluğu kesilmişti. Kendimizi; bir anda, nereden çıktığı belli olmayan yüzlerce düşman süvarisinin ve arkadan dolanan piyadelerin arasında buluverdik...

Esâret Denilen Kâbus

Etrafımızı çeviren yalın kılıçlı ve süngülü Rusların arasında âkıbetimizi bekliyoruz. Göğsümüze dayalı kılıç ya da süngü ucu; ense-mizde hissettiğimiz tüfenk ya da tabanca namlusunun soğukluğundan ötürü idrâk namına bir şey kalmamış; gevşeyen sinirlerimizle âdeta pelte

hâline gelmiştik. Bu arada aralıklarla silah sesleri geliyor. Muhakkak ki bir ana kuzusu daha, kim bilir hangi Rus subayının keyfemâyeşâ kurşununa kurban gidiyordu. Çünkü Kostromo eyaletindeki ilk esir kampı olan “*Makaryef*”e kadar buna benzer durumlarla defalarca karşılaşacaktık. Süngülü Rus askerlerinin önünde, ellerimiz ensede itile kakıla götürülüyoruz. Sanki büyük bir günahın altında ezilir gibiyiz; hiçbirimiz bir diğer arkadaşın yüzüne bile bakamıyoruz. Kaçamak da olsa etrafıma göz atıyorum. Aldığı kurşun yaralarına rağmen; bir karış toprak için aslanlar gibi çarpışan o neferlerin; yaralarına sarılmış sargılarından sızan kanlarla kıpkızıl olmuş elbiselerini gördükçe kahroluyorum. Üst baş paramparça, kiminin ayağında iplerle bağlanmış yırtık pırtık bir çarık veya iyice yıpranmış fotinler...

Takribî iki saat süren bir yürüyüşten sonra düşmanın bir ileri karakolunda toplandık. Buradan da arabalarla Kara Halil Ağa Hanı’na götürüldük. Sürekli etrafı kolluyor; birbirimizle alçak sesle konuşmaya, anlaşmaya ve cesaretimizi kaybetmemeye çalışıyorduk. Etrafındakiler; sağ kalabilmiş bir avuç sîma ve tabur kumandanımız dâhil omuz omuza, düşmanla çarpıştığım arkadaşlarımdı. Adımız, lâkabımız, sınıfımız, meslek veya ihtisasımız üserâ defterine kaydedildi. Sağlıklı olanlarımız ayrıldı; yine arabalarla ve pür silah Rus askerlerinin arasında sevkimiz başladı. Tarih 28 Haziran 1332... Yol güzergâhında; yakılmış, yıkılmış harâbezâr hâldeki köyler... Melûl mahzun bakışlı, sefâlet içinde yüzen yaşlı, çoluk çocuk köylüler... Erkekleri kim bilir hangi cepheye savrulmuş, neleri varsa ellerinden alınmış, zulmün her türlüüne uğramış zavallı Türk kadınları!

Dört gün sonra Erzurum’a vardık ve gruplar hâlinde, büyük bir taş binadaki hapishâne hücrelerinden farksız odalara yerleştirildik. Buradaki beş günlük bekleyişten sonra da yine arabalarla, etrafımızdaki silahlı Rus askerleriyle, Sarıkamış’a doğru hareket ettik. Yolculuğumuz belli noktalardaki duraksamalarla sürüyor. 28 Ağustos 1332 Pazar sabahı... Eşyalarımızı toplayarak hazırlanmamız emredildi. Nedense bazı arkadaşlar evhama kapılmışlardı. Aramızda yayılan fısıltı bir anda hepimizin huzurunu kaçırdı. Bazıları, kurşuna dizilmeye götürüldüğümüze inanmışlardı. Çoğunluğumuz buna ihtimâl vermiyor, söylentiyi bastırmaya çalışıyorduk. Aslında onlar da pek haksız sayılmazdı. Çünkü zaman zaman aramızdan alınanların kurşuna dizildiğine şahit olmuştuk. Sadece 1916 yılının Ocak ayında, 13 esir subay ve 350 askerle Hasankale’den yola çıkarılan esir kafilesinde; yolda yürümekte zorlanıyor diye 95 asker

herkesin gözleri önünde kurşuna dizilmişti. Çok sonra açığa çıkan bir diğer hadise de Sarıkamış'a 8 km uzaklıktaki Hamamlı köyünde yaşanmıştı. Buradaki kampa toplanan 7000 civarındaki Türk esir; bakımsızlık ve hastalıklarla pençeleşerek haftalarca kıvranmıştı. Bu kamptan; haftalar sonra hâlâ sağ kalabilen ve Sibirya'ya nakledilen esir toplamı 2000 kadardı.²⁷⁶

Sibirya'da esirlerin alıştırıldığı madenlerden biri

Yaşadığımız gerginlik, bizi Sarıkamış'a götürecek arabalara binene kadar devam etti. Arabalarda sayım yapılmış ve ölmeyecek kadar olan tayın hakkımız verilmişti. Öğleye doğru Sarıkamış'a vardık ve hemen; bizi bekleyen trenlere alındık. Trenin penceresinden seyrettiğim vatan toprağı, gönlümü ateşlere veren bir şerit gibi akıyordu gözümün önünden; Kars... Gümrü... Tiflis... Ahıstafa... Gence... Ve Bakü! Tren yavaşlar gibi olduğunda halk hemen yanımıza koşuyor; bir parça yardım edebilmek için çırpınıyorlar, kendilerini paralıyorlardı; ama nafîle. Şâirin dediğı gibi; "*dişman kavî tâli zebûn!*" Bakü'de bir gün bekletildik. Öğrendik ki Türk esirler, şehrin açıklarındaki "*Nargın adası*"ndaki kampta imişler. Onları da getirip bizim kâfileye eklediler ve tekrar yola koyulduk. Birçok istasyondan, şehirden ve nehirlerin üzerinde uzanan köprülerden geçtik. 12

²⁷⁶ Prof. Dr. Bingür Sönmez, Reyhan Yıldız; 1.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Türk Esirleri, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Ocak-2009, sayı.265.

Eylül 1332(25 Eylül 1916) günü akşam saatlerinde Moskova'ya geldik. On gün kadar buradaki esir kampında kaldık. Tahta döşemeli, içerisinde kullanılmış derme çatma pis yer yatakları ve ot şilteleri bulunan koğuşlarda yaşamak için âdetâ direniyorduk. Battaniyelere sıkı sıkıya sarınmamıza rağmen yine de çok üşüyoruz. Arkadaşlarımızdan bazıları dayanamadılar ve ciddi manada hasta oldular.

22 Eylül sabahı erkenden hazır olmamız söylendi. Aramızdaki ümerâyı (*binbaşı, yarbay ve albay rütbesindeki subaylar*) ayırdılar ve istasyona götürülerek vagonlara yerleştirildik. *Makarye*'e kadar hem tren hem de vapur yolculuğu yapmıştık. 28 Eylül günü, şehre geldiğimiz üçüncü gününde, müthiş bir yağmur başladı. Sıcaklık bir anda düştü ve dayanılmaz soğuklar başladı. Artık kar mevsimi gelmiş; etrafı bembeyaz bir örtü kaplamıştı. Dağlar ve ormanlar bir yorgan gibi kâmilten karlarla örtülüydü. Küçük dere ve çaylar donmuş, meşhur Volga nehrinin kıyıları kalın bir sis tabakasının altında kalmıştı. Bu kampta geçirdiğimiz yaklaşık beş aydan sonra bir sabah, Rus askerleri tarafından uyandırıldık ve hareket için çabucak hazırlanmamız emredildi. Mümkün olabildiğince hızlı toparlandıktan sonra avluya indik. Avluda, birer ikişer at koşulmuş 30-40 kadar kızak bizi bekliyordu. Hepimizi, üçer beşer bu kızaklara taksim ettiler ve yola çıktık.

Her taraf bembeyaz ve kızaklar, sanki bulutların üzerinde uçuyormuşçasına gidiyordu. Akşam molası bir köyün yakınlarında verildi ve para karşılığı yiyecek bir şeyler aradık. Evlerde, sebebini çözemediğim çok ağır bir koku vardı. Yattığımız yer yatağı ve yastıkta da aynı koku! Oldukça zor bir gece geçirdim. Gecenin ilerleyen saatlerinde kokunun kaynağını da bulmuştum. Bu insanlar, bizim yanımıza bile yaklaştırmadığımız o malum hayvanlarla aynı yeri paylaşıyorlardı. Ertesi günün ilk saatlerinde kızaklarımız hazır. Sayım yapıldı ve karlar, buzlar üzerindeki yolculuk tekrar başladı. Sonraki gün ikindiye yakın vakitte; bizi Sibiry'a götürecek trenlerin kalktığı istasyona geldik. Hemen trenlere geçtik ve hareket edildi. Günlerce süren bu yolculukta; birçok şehir, dağ, ova ve nehir aşarak devam ettik. Nihayet, 06 Mart 1333 (1917)'de *Krasnoyarsk* şehrindeki üserâ kampına geldik. Emir üzerine; herkes bavulunu, sandık ve sepetini omuzlayarak diğer elde de çaydanlık, ibrik ve ot şiltelerimiz olduğu hâlde trenden indik. Hava pek soğuk, yerler hep buz; yüklerimiz de oldukça fazla... Yürümeye başladık. Vakit ilerledikçe sıkıntımız artıyordu. Sonunda, 5-6 metre yüksekliğinde tahta perdelerle

çevrili; etrafında çok sayıda nöbetçi kulübesi göze çarpan kampa varabildik. Öylesine üşümüş ve yorulmuştuk ki bir an evvel mahâl-i zindanımıza girmek istiyorduk. Ne tuhaftır, zindana bir an evvel girmek için çırpınmak! Geldiğimiz gecenin sabahında, Türk grubu kumandanını olduğunu öğrendiğimiz Miralay Arif Bey yeni gelenleri toplayarak; Krasnoyarsk'taki esir hayatı hakkında malumât verdi ve nasihatlerde bulundu. Ruslar, zâbitlere rütbesine göre bir maaş ödüyor; bu kişiler de ihtiyaçlarını bu para ile karşılıyorlardı. Esir askerler ise doğrudan doğruya Ruslar tarafından iâşe ediliyordu. Sağlık hizmetleri, sabahları barakaları dolaşan doktor tarafından takip ediliyordu. Tahta barakaların dışında kurulan iki tane hastane barakasında da ileri seviyedeki hastaların bakımları yapılıyordu. Baştabip bir Macar'dı. Hasta bakıcılar da ekseriya Macar askerlerindendi.

Esâretteki en kötü hâl; yapacak bir şey bulamamaktan ve sürekli, içine düştüğün bu sefâleti düşünmekten mütevellid sinir buhranlarıdır. Bu yüzden ki ilk yapılan iş, yeni gelenler için bir uğraş tesis etmek oluyordu. Kampta, çok sayıda kurs ve dersane yapılmış, buralarda; el işi, dil eğitimi, tiyatro, müzik vb. faaliyetler takip edilmekteydi. Bilhassa Türk zâbitleri, Almanca öğrenme noktasında bir hayli istek ve kâbiliyet sahibiydi. Bu kurslar sayesinde bir husus daha açıklık kazanmıştı. Türkleri gördüklerinde ürken Avrupalı subaylar, aynı çatı altında yürütülen faaliyetler sayesinde; ne kadar boş korkulara kapıldıklarını anlayarak yeni dostluklar tesis etmeye başladılar.

İlk zamanlardaki gevşeklik neticesi, ibâdethane fırsatını kaçırmış olduğumuzdan; ibâdetlerimizi ferdî olarak yapıyor, cenaze olduğu zaman da kiliseyi kullanıyorduk. Bizler kilisede cenaze namazı kılarken, ecnebi dostlarımız da; başları açık, kıyafetine çeki düzen vermiş ve büyük bir saygı ifadesi olarak kemâl-i edeple ayakta dururlardı. Sonra, kampın kapısına kadar götürülen cenaze, şehirden gelen Tatar hocalarına teslim edilir ve cenaze, bu insanların eliyle Tatar mezarlığında özel olarak tahsis edilen "*Türk Üserâ Kabristanı*"na defnedilirdi. Akşamları okuduğumuz "*mevlîd*"e yabancı subayları da davet ederdik. Tiyatro için düşünülen salonda okunan "*mevlîd*"e katılan 300 civarındaki ecnebi subay büyük bir huşû ile sonuna kadar kalırlar ve sonraki günlerde de katılmayı ihmâl etmezlerdi. Mevlîd sırasında biz ayağa kalktığımızda onlar da hemen ayağa fırlar ve aynı edeple bize katılırlardı. Mevlîd sonrası dağıtılan şekerleme ve kurabiyeleri birlikte yiyip gül suyu ikrâmını da ihmal etmezdik. Bu

kader birliği ve yakınlaşma bayramlarda da kendini gösterirdi. Pek tabii olarak bizler de mukâbil-i bil misilde ihmâl etmezdik. Zaten onlar da bir bahaneyle bizi aralarına davet etmek için fırsat gözetirlerdi.

Mübârek Ramazan ayının gelmesiyle birlikte hep beraber Rus kamp yetkililerine müracaat edip bayram için Tatar Müslümanların arasına katılma izni talep ettik. Şehirdeki Tatar dostlarımız da gereken teminâtı seve seve verince izin koparıldı. Akşamları, birer ikişer Tatarların evlerine gidiyorduk. Bu kardeşlerimizin hakkımızda gösterdikleri uhuvvet ve ikrâmın hadd-i peymânı yoktu. Kâh para toplayıp getirirler, kâh giysi, odun gibi kışlık ihtiyaçlarımızı karşılama yarışına girerlerdi. Firar etmeyi kafasına koyanlara canı pahasına yardım ederler; bu uğurda gözleri hiçbir şey görmezdi.

Sibirya'da yazlar da çok sıkıntılı geçiyordu. Hem sıcaktı hem de toz fırtınaları hiç eksik olmuyordu. Gündüzler 23 saate kadar uzamıştı. Bu yüzden Ramazan'da asgari 23 saat sabır lazımdı. Yaz geceleri hiç karanlık olmuyordu. Bu yüzden yatsı namazının vakti olmuyor; vaktin adem-i vürüdü sebebiyle yatsı namazı kılamıyorduk. Gerçi kampta namaz kılan ve oruç tutan Türk subay sayısı oldukça azdı. Avrupalılık taslayarak manasız bir tavırla ibâdetlerinden uzak duran bu zabitelerin yanında; bize nispetle Avrupalı subayların çok daha dindar olmaları tezat teşkil ediyordu. Namazlarımı kılabilmek için uygun yer ararken geniş ve uzunca bir tahta bulmuştum. O günden sonra namazlarımı; güzelce temizlediğim bu tahtanın üzerinde kılmaya başladım. Bir gün, Alman grup kumandanı gelerek; *"Herr Ragıp siz Müslümanlar; el, yüz ve ayaklarınızı yıkayıp Allah'a ibâdet ediyorsunuz. Eğer siz ibâdetinizi yaparken bizim yapmamız gereken bir şey varsa söyleyiniz. Ayakta mı duracağız, ellerimizi göğsümüzde mi bağlayacağız; söyleyiniz ki ibâdetinize saygısızlık yapmış olmayalım."* dedi. Bu konuşmadan epey bir vakit sonra, Alman dostlar bizi Noel'e davet ettiler ve gittik. Merâsimlerinin ardından yanıma gelen Alman grup kumandanı elindeki paketi bana verdi: *"Herr Ragıp, biz sizin için aramızda para topladık ve şehirdeki Tatar tüccardan bir seccâde aldık. Grubumuz adına bunu size sunuyorum; lütfen kabul ediniz."* dedi. Hem utanmış hem de heyecanlanmışım. Öğrenebildiğim kadar Almanca ile kısa bir teşekkür konuşması yapıp paketi aldım.

Kayserili hemşerilerim İsmail ve Ahmet Efendilerle birlikte müsâbaka edercesine Almanca çalışıyorum. Temelini ve esasını tamamen öğrenmişim. Heyhât ki; o günlerde yakalandığım bir hastalık,

sadece bedenime değil; zihnî ve fikrî melekelerime de çok ciddi darbe vurdu. Şiddetli ateş neticesi getirildiğim Hastanede beni soyarak ıslak bezlere sardılar. İki gün boyunca bu şekilde kaldıktan sonra “tifüs” olduğum keşfedilerek beni diğer hastalardan ayırdılar. Bîtap bir vaziyetteydim. Derece-i harâret 41’e kadar yükselmiş; gündüz ve gece sevdiklerimin ve vatanımın hayâliyle kâbuslar görmeye başlamıştım. Bilhassa Türk Doktor Harputlu Fehmi Efendi’nin üstün gayretleri ile kısmen iyileştim; ama hâfızamın hastalıktan menfi manada etkilenmesi beni çok sarstı. Artık, kısmen iyileşmiş ve nekahet devresine alınmıştım. O günlerde, hastalara gelen yemeklerde domuz eti kullanıldığını keşfettim. İtirazlarımı mâkul gören kamp yönetimi o vakitten sonra uygun yiyecekler vermeye başladı.

Kendimi toparlamaya çalışarak geçirdiğim haftaların ardından kış gelmiş; havalar da pek soğumuştü. Hararet ekseriya, -38/-40 derece civarındaydı. Herkes, sağdan soldan temin ettiği koyun derisi kürklere sarınarak korunmaya çalışıyordu. Geceler çok uzundu; gündüzleri ise üç-dört, nihayetinde beş saat bir aydınlık oluyordu. Haftalar, aylar bu minvâl üzere akıp giderken Kânun-u sânî 1334’te Rus hükümetine, Bolşevik fırkasının geçtiği haberi geldi. Ülkenin her yanında tam bir hercümerç yaşanıyordu. Hele icraata, ordunun terhisi ile başlanması, asayişî yerle bir etmişti. Zenginler ve asil ailelere mensup subaylar tel’in ediliyor; asan, kesen ve vuranların yanına kâr kalıyordu. Bu arada karargâhın da kapısı açılmış ve esirlerin çevrede dolaşmasına izin verilmişti. Uzun zamandan beri ilk defa dışarıdaki hayata serbestçe katılma fırsatı bulmuştuk. Bu durum, pek tabii olarak “fırar” düşüncesini de gündeme taşımıştı. Biraz parası olanlar, temin ettikleri Rus asker kıyafetlerine bürünerek kaçmaya başlamıştı. Hemşerim İsmail de bunların arasındaydı. Ben kendimi hâlâ tam manasıyla toparlayamamıştım. Beden zâfiyetim hayli fazla olduğu gibi param da yoktu. Bolşevik askerlerinin kontrolündeki kamp belli oranda serbestlik kazandıysa da kimi vakit barakaları basıyor ve bilhassa subayları sıkıştırıyorlardı. Yeni elbise, kaput, fotin, altın veya gümüş akçeler yağmalanıyor; direnmek isteyen olursa çok ciddi gözdağı veriliyordu. Haftalarımız bu kargaşa içinde geçip giderken “sulh” haberleri gelmeye başladı. Evvela zayıf ve hasta olanlar gidecekti.

Heyhât ki hakikatte tam tersi oldu. Parası olanlar öne geçti; hayatta kalma mücadelesi veren zayıf ve hastalar ise Sibiry’a’nın şiddetli iklimine terk edildi. Bu garibanlar; esâreti iliklerine kadar yaşadıkları

yetmiyormuş gibi, bir de ölüme terk edilmenin acısını yaşayacaklardı. Takvimler Mart 1334 (1918)'ü gösterdiği günlerde sefâlet had safhaya çıktı. Bolşevik askerler hâlâ ne yaptıklarının farkında değillerdi. Kızılhaç kanalıyla esirlere gelen her türlü yardım da Bolşeviklere gidiyor; zavallı esirler, açlığın ve şiddetli soğğun kucağına terk ediliyordu. Kamp yönetimi, esirlerin iâşe ve ibâtesini temin etmekten ziyade kendi tatlı canlarının kaygısına düşmüşlerdi. Esirlerin giyimleri perîşandı ve beslenmelerine ise tamamen boş verilmişti. Halimin perîşanlığına rağmen ben de firara karar verdim ve arkadaşlarla kamptan çıktık. Fakat daha şehrin istasyonuna varmadan tükendim ve olduğum yere çöktüm ve biraz dinlendikten sonra geri dönmek zorunda kaldım.

Bolşeviklerin ülke genelinde sergilediği beceriksizlik neticesi, mayıs ayında şiddetli bir iç savaş başlamıştı. Bu gelişme, kamp yönetimini biraz daha sinirli yapmış; esirleri daha fazla sıkıştırmaya başlamışlardı. Sık sık koşulları boşalttırmak için, sözüm ona arama yapıyorlardı. Aslında peşinde oldukları şey, esirlerin para ve değerli eşyalarıydı. Hatta şekerleri bile yağmalıyorlardı. Her aramadan evvel; parasını tavan arasına, uçkuruna, iskemlenin ayağına vesâir muhtelif yerlere saklayanların haddi hesabı yoktu. Tüm bunlar yetmezmiş gibi, Bolşeviklerin arasına karışarak güya onlardan görünüp bu yağmadan pay arayan aramızdaki bazı esirler de vardı ki bu bizi, yapılan eziyetlerden daha çok kahrediyordu. İspyonculuğuyla pek çok arkadaşımızın şahâdetine ya da hücre hapsine neden olan Gabaracı Halil de bunlardan biriydi. Bir gece, tahta perdeden dışarı çıkarak hasretiyle kavrulduğu memleketine ve vatanına kavuşmaya giden biçare Türk esiri, bu zalim Halil yüzünden şehit olmuş ve dünya gözüyle aradığı vuslatı ahirete ertelemişti.

11 Nisan 1334... Ümerâ ve erkândan oluşan bin kişilik ilk posta yola çıkarıldı. Sevinmiştik; çünkü tedricî de olsa nihayetinde sıra bize de gelecekti. Ama olmadı! Devam eden iç savaşın taraflarından biri olan Beyaz Rus kıtaları, Çeklerin de yardımıyla bulunduğumuz bölgeyi ele geçirdiler. Trenleri durdurarak sevkıyattakileri bir başka kampa götürdüler. Sibirya'daki ipler yine el değiştirmişti. Bizim kampın yönetimi bu gelişmeyi haber alınca bütün maiyetini toplayarak bir gecede firar ettiler. Başımızda kimsecikler yoktu! İki gün boyunca öyle bekledik. İdare yok; bütün kamp telaş içinde. Kaçmak fikri başımızı döndürse de hakikat tüm acımasızlığı ile karşımızdaydı: Nereye? Daha iki durak gitmeden Beyaz Rus kıtalarına yakalanacak olduktan sonra... Zaten

ikinci günün akşamı, Çek süvari askerleri gelip kampın idaresini teslim aldılar. Derhal kapılar kapandı, hârice çıkışlar kaldırıldı; hâsılı, esâret hayatı tüm veçheleriyle geri döndü.

İç savaşı, Kızılhaç kanalıyla gelen yardımları da durdurmuştu. Vazi-yetimiz perîşan. Çok geçmeden, giden ilk üsera kafilesi de geri getirildi. Baskılar çok fazla... Esirlere pek ziyade cebir ve şiddet gösteriliyor. Kampın içindeki sefâleti tasvire kelimeler kifâyet etmez. Açlığın tesiriyle hızla eriyoruz. İlerleyen haftalarda, açlık yüzünden ölümler de başladı. Tatar mezarlığına her gün yeni cenazeler taşınıyor. Her köşe başında tâkatten kesilmiş bir insan görmek tabii bir hâl olmuştu. Kamp yönetimi de olayın ciddiyetini kavrayınca bazı izinleri vermeye razı oldu. Arkadaşların bazıları çevreye dağılarak iş ve yemek aramaya başladılar. İçlerindeki talihlilerden kampta veya şehirde garson, amele ya da hademe yazılanlar oldu. Tam bu günlerde mevcut hükümet, kış hazırlıkları için çevre ormanlarda *odun yapmak* emrini verdi. Ücretiyle olmak üzere esirler de bu işe katıldılar. Daha önce cebindeki paraya güvenerek efendilik taslayan bazı esirler de gelen kışın korkusuyla ileri atılmıştı. Tam da bu günlerde, ordudaki yeni bir isyan, gündemi yeniden değiştiriverdi. Yakınlardaki 31. Alay isyan edip Çeklere saldırmıştı. Fakat Çekler, iki saat içinde bu alayı kılıçtan geçirdi. Mahkeme vesâir yok. Askerler patır patır öldürülüyor; en yakın çukura yuvarlanıveriyordu. Hatta bazı Rus subayları bizim içimize gizlenerek kurtulmayı denemiş; fakat çabucak bulunup öldürülmüşlerdi. Ya biz zavallı esirler! Çektiğimiz açlık ve sefâlet yetmiyormuş gibi iki ateş arasında; patlayan top tüfek sağanağı altında bir oraya bir buraya kaçarak kurtulmaya çalışıyorduk.

Bu fırtına da atlatılınca; ilk işim, ormana giden kafiye yazılmak oldu. İkişer, dörder kişiden mürekkep postalara ayrılarak odun kesiyorduk. O zaman fark ettim ki orman, benim gibi sınırları yıpranmış kimseler için birebirdi. Su ve hava çok güzel; etraf çimen kaplıydı. Hemen yakınıımızdaki manastırın rahipleri de bize pek çok hürmette ve ikrâmda bulunuyorlardı. Bu ormanda bir müddet serbest ve rahat bir hayat geçirdikten sonra karargâha döndük. Biz yokken karargâhın nüfusu da bir hayli artmıştı. Odalardaki ranzalar üst üste çakılmasına rağmen ayak basacak yer yok. Artık alt alta, üst üste bir yığın hâlinde yaşıyoruz. Kış mevsiminin gelişiyile birlikte; genel itibariyle uçsuz bucaksız bir ova görünümü arz eden Sibiryâ, bir ölüm meydanına dönüyordu. Hıncanın esir dolu barakalarda hastalıklar çok hızla yayılıyor; bedenlerimizi kemiren açlık ve

sefâletin omzuna bir de bu salgınlar binince ölümler katliama dönüyordu. Bilhassa “*tifüs*” kırıp geçiriyordu. İşittiğimize göre kamplarda doktorluk yapan beş altı doktor bu illete çare aramışlar ve buldukları tedaviyi kendi üzerlerinde deneyince de hayatlarını kaybetmişlerdi.

1336 (1920) yılının ilk aylarında hükümet yine Bolşeviklerin eline geçti. Hükümet; bir taraftan teşkilâtlanmaya, müesseselerini yerleştirmeye çabılıyor; diğer taraftan da memleketi saran felâketlerin üstesinden gelmeye çalışıyorlardı. İşe; artık sona eren iç savaşın enkazlarını kaldırarak başladılar. Bu işe de *Beyaz Ruslar* koşuldu. Şehirlerin cadde-lerindeki hayvan leşlerini ve insan ölümlerini kaldırıp en yakın çukurlara doldurmak, cadde, sokak ve çevredeki enkazları temizlemek onların göreviydi. Yıllardır süren iç savaşın yaralarını sarabilmek için daha fazla insan gücüne ihtiyaç duyan yönetimin ilk aklına gelen; ne acıdır ki barındıramadığı ve besleyemediği esirler oldu. Esirler, mecburi çalışmaya tâbi tutuldu. Bölgenin her tarafına, köylere ve kasabalara gönderildik. Gittiğimiz yerde duvar iççiliği yapıyorum. Başımızda; nöbet tutmak yerine eziyet etmeyi tercih eden askerler tarafından, bir günde bitirilmesi zor işlere mecbur ediliyoruz. Bu şartlara tahammül edemeyip kaçmayı deneyenler çoğaldı. Arkadaşlarımdan Ahmet Efendi de bu furyaya katılıp gerekli hazırlığı yaptıktan sonra tren vasıtasıyla kaçmıştı. Sonra işittik ki *Bogotol* istasyonunda tevkif edilmiş ve hücreye atılmış. O günlerde; kaçmayı aklından geçiremeyen zavallı ben bile bir akşam geç kalınca kaçak muamelesine tâbi tutulup şiddetli bir cezaya uğratıldım.

Afgan Cihâdı

Yeni bir durum var. Bolşevikler, kamplarda yürütülen propaganda çalışmalarına sıcak bakan zâbitlerden faydalanma zamanının geldiğini düşünüyorlar. Kendi programlarının propagandası için bizim aramızdan gönüllü olacak zâbitleri Türk topluluklarına göndermeyi istiyorlar. Bu işin organizasyonunu da onların güvenini kazanmış olan Yüzbaşı Ali Rıza Efendi'nin liderliğinde yürütmek istiyorlardı. Yüzbaşı Ali Rıza, samimi bir komünistti; fakat güvendiği arkadaşların bu vesileyle kamptan kurtulmaları ve bir an evvel vatanlarına kavuşabilmeleri için harekete geçti. İtimat ettiklerine, sanki komünizmi kabullenmiş gibi görünmeyi öğütüyordu. Hâl böyle olunca, biz de çabucak bolşevik olduk(!) Şimdi itibarımız artmış, iâşelerimiz düzelmiş, giyim kuşamımız yenilenmişti! Bu vaziyette geçirdiğimiz mübârek Ramazan sonrası;

bayramın ikinci günü, 17 Haziran 1336(1920) sabahı bir trene alındık ve Krasnoyarsk'tan Türkistan'a uzanan yolculuğumuz başladı.

Marinsk... Tayga... Obi nehri... Kırgız ve Tatarların yurdu Tatarsk... Büyük binaları, köprüleri ve heykelleriyle Omsk... Çelyabinsk... Çam ormanlarının çevrelediği Ural Dağları... Başka trenlere geçiş; sefâlet içindeki insanların üst üste yığıldığı, bit kaynayan vagonlar... Türkçe konuşan Acem, Tatar ve Lazların yaşadığı yeşil Samara... Kırgız ve Kırım Türklerinin yaşadığı, pırıl pırıl camileriyle meşhur Ural dağlarının eteğinde yerleşmiş Orenburg... Kum deryalarıyla Aral gölünün yan yana uzandığı Kırgız şehri Aralmisk... Sîr-i derya(Seyhun) nehrinin kıyısında akıp giden tren yolları... ve nihayet 23 Temmuz Cuma sabahı, Taşkent! Sibiryayı batıdan doğuya geçerek geldiğimiz Taşkent şehrinde hemen bir okula yerleştirdik. İlk öğrendiğimiz şey; Sibiryadaki kamplardan kaçarak buraya erişebilen Türk esirlerin *-ki çoğunluğu zâbittir-* şehre kazandırdığı mektepler oldu!

Şehrin iklimi çok güzel, suyu bol ve her yer cennetâsâ bir bahçe gibi. Her gün sabah erkenden kalabalıkların arasına karışıyor, sözde Bolşeviklik anlatıyorduk. Hakîkatte yaptığımız ise; bu insanlara İslâm'ın fazîletlerini anlatmak ve terâkkiye teşvik ederek Rusların hâkimiyetine teslim olmamalarını öğütlemektir. Haftalar bu minval üzere geçip giderken, bizleri şaşkırtan bir haber aldık. Mondros ateşkesi sonrası İstanbul'dan ayrılan Cemal Paşa, önce Avrupa'ya gitmişse de değişik yollardan geçerek 20 Ağustos'ta Taşkent'e gelmiş ve şehirdeki bütün esir Türk zâbitlerini toplayıp; İslâm câmiası için kaçınılmaz bir hizmetten bahisle hepimizi yeni bir göreve davet etmişti. Davetlere ben de çağırılmıştım. Başlangıçta, ayaküstü kısa sohbetlerle başlayan yakınlığımız ilerleyen günlerde samimi bir dostluğa döndü. İnançlı ve güvenilir insanların yardımıyla gerçekleşecek bu hizmette benim de yardımcı olmamı istiyordu. Ben de isteklerini emir telâkki edeceğimi ve harfiyen itaat edeceğimi söyledim. Yeni görevim; Cemal Paşa'nın sırdaşlığı ve mûtemed zâbitliği idi. Paşa'nın planına göre; İngilizlere karşı Hind Müslümanlarını teşkilatlandıracaktık. Bu sayede, Bolşevikler aleyhine bir ihtilâl de mümkün olabilecekti. Bunun için evvelâ, Pencap taraflarında müstakil bir İslâm devleti kurulması icâb ediyordu. Bu amaçla Taşkent'e kadar gelmeyi başaran Halil Paşa ile Hacı Sami, Doğu Türkistan'a geçmeye çalışılırsa da Bolşeviklerin şüphelenmesi neticesi sınırdan durduruldular. Onlar Moskova'ya

dönmüştü; ama Cemal Paşa durmaya niyetli değildi. Toplayabildiği esir zâbitleri, Buhara'ya veya Hiyve'ye gönderiyor; hepsine aynı hedefi gösteriyordu: Türkistan Müslümanlarını, İngiliz emperyalizmini yıkmaya hazır hâle getirmek! Cemal Paşa'yı sürekli takip eden Moskova, onun da gerçek niyetini seziyor; ancak Paşa'yı etkisiz hâle getirmeyi başaramıyorlardı. Paşa, bir şekilde zâbitlere ulaşıyor veya gerekli tâlimâtları ulaştırıyordu.²⁷⁷

İlk yolculuğumuzu, husûsi bir trenle *Semerkind*'a yaptık. Bu eski ata yurdu bir harabeye dönmüştü. Her taraf, işgalci Bolşevik askerleri tarafından önce işgal edilmiş, ardından da yağmalanmıştı. Elimizdeki belgelerin de yardımıyla; Cemal Paşa, eski polis müdür-i umûmisi Bedri Bey ve pür silah 19 arkadaşıla *Buhara*'ya geçtik. Buhara şehri henüz yağmalandığından her taraf yangın yeri gibiydi ve hâlâ dumanlar yükselmekteydi. Aslında; camileri, medreseleri ve çarşıları ile çok güzel, eski bir Türk şehri olan Buhara, şimdi toz ve duman bulutlarının altında uzanan yıkıntılardan ibaret kalmıştı. Emir'in sarayını gezerken bir taraftan da Bolşevik askerlerin devam eden yağmasını seyrediyorduk. Burada fazla eğlenmeden atlarla yeniden yola koyulduk. Çölün ortasında bir vahaya andıran *Guşka*'da biraz dinlendikten sonra Eylül ortalarında *Herat*'a ulaştık ve büyük bir merâsimle karşılandık. Herat; bir ovada kurulmuş, tamamı kerpiç binalardan müteşekkil, modern imkânlardan mahrum, surlarla çevrili eski bir şehirdi. Şehrin etrafı bağlık ve bahçelik, ahâlisi tamamen Müslüman'dı. Herat'a geleli henüz bir hafta olmuştu ki aniden hastalandım. Ateşim yükselmiş, iştahım kesilmiş ve mütemâdi bir titremedir gidiyordum. Bir iki doktor baktıysa da uzun müddet hasta yattım. Tam birazcık kendimi toplamaya başlamıştım ki Cemal Paşa yola çıkmamız gerektiğini söyledi. At üzerinde duramayacak kadar halsiz olduğumdan tahtirevanla gidiyorum. Bu vaziyette bir yolculukla *Kabil*'e vardık. Karşılınmamız yine fevkalâdeydi. Buradaki misafirliğimiz boyunca kendimi bir hayli toplamıştım; fakat aniden rahatsızlanarak hastaneye kaldırılan arkadaşımız Giritli Enver Efendi'nin vefat haberi hepimizi derinden sarstı.

Tamamen iyileştiğimi gören Cemal Paşa bana yeni bir görev vermişti: "*Fergana*'ya giderek oradaki yerel yöneticilerle görüşecek ve Paşa'nın isteklerini iletcektim." Gereklî hazırlığı yapıp izin ve yetki belgelerimi

²⁷⁷ Zeki Velidi Togan; Bugünkü Türkili (Türkistân) ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul-1981

de alarak Kânunuevvel 1336(Aralık 1920)da, karlı ve oldukça soğuk bir havada yola çıktım. Yanımıza aldığımız rehberle beraber altı kişiyiz. Önümüzde uzanan çölde henüz bir buçuk saat kadar ilerlemiştik ki büyük bir fırtınanın ortasında kalakaldık. Fırtına, her geçen dakika daha da azıtıyor; bizler, bir taraftan yürümeye bir taraftan da rehberimizi kaybetmemeye çalışıyoruz. Gözlerimizi açmanın mümkünü yok. Zaten biraz sonra birbirimizi tamamen göremez olduk. Gücümüzün yettiği kadar bağırarak irtibat temin etmeye çalışıyorduk. Fırtına bastırıldıkça bastırıyordu. Bizler ise bağırımdan yorulmuş, yıkılacak raddeye gelmiştik. Son çare olarak atlarımızdan indik ve kuyruklarından yakalayarak kendimizi onların alışkanlık ve hissiyatına terk ettik. Bu arada, gücümüzün yettiği kadar bağırma devam ediyoruz. Bir ara fırtına yavaşlar gibi olunca hemen toplanmaya başladık. İki arkadaşımız yok! Aramaya ve seslenmeye devam ediyoruz; ama nafi. Gecenin karanlığına kalmamak için nâçar yola devam ettik. Rehberimizin de gayretiyle gece yarısı *Çilligöl*'e ulaşabildik. Fırtına dinmiş, hava tamamen açmıştı. Bir umutla arkadaşlarımızın kurtulup gelmesini bekliyoruz. Saatler ilerledikçe me'yûsiyetimiz artıyor. Ertesi günü akşam saatlerine kadar süren bekleyişten sonra arkadaşlarımızı kaybettiğimize karar veriyoruz. Artık yola koyulmamız ve vazifemizi bir an önce tamamlamamız lazım. Birden dışarıdan gürültüler geliyor! Ev sahiplerimiz telaşla içeri girip kayıp arkadaşlarımızın geldiğini müjdelediler; Rabbime Hamdolsun!

Tekrar yollardayız... Sıra dağların tehlikeli yamaçlarını, korkunç geçitlerini aşarak; karlar, buzlar üzerinden yürüyüp pek şiddetli başka fırtınalar atlatarak devam ediyoruz. Kâh dağ başlarındaki Kırgız köylerinde konaklıyoruz; kâh at sırtında veya atlar yedekte yaya... Bazen atlardan yuvarlanarak, bazen atlarla birlikte yarlardan savrulularak, sanki bunaltıcı bir kâbustaymış gibi ilerliyoruz. 15 Kânunuevvel 1337(*Ocak 1921*) günü nihayet, şimendifer hattının yakınında bulunan ve çok güzel, cennet misâli *Gerbaba* kasabasına ulaştık. Hürmet, rağbet pek fazla. Burada iki gün kalarak Fergana Emiri ve Kolbaşılara; Cemal Paşa'nın verdiği tâlimât doğrultusunda görüşmeler yaptım. İletmekle görevli olduğum mektupları verdim ve onların Cemal Paşa'ya olan mektuplarını aldıktan sonra oradan ayrıldım. Dönüş yolunu şimendiferle aşarak daha kısa zamanda Taşkent'e dönmeye muvaffak oldum. At sırtında geçirdiğim kâbus gibi 42 günlük yolculuktan, Allah'ın yardımıyla sağ salim dönebilmişim.

Taşkent'te, daha önce de belirttiğim gibi; çok sayıda Osmanlı zâbiti vardı. Enver Paşa'ya tâbi olup gidip gelenler olduğu gibi, keza değişik dönemlerdeki savaşlarda esir düşerek Sibiry'a getirilen; daha sonra firar ederek değişik yollarla buralara kadar gelebilen bu zâbitler, boş durmayıp Devlet-i Aliyye'ye ve Âlem-i İslâm'a hizmet etmenin yollarını arıyorlardı. Cemal Paşa, Taşkent dışında olduğundan yanımdaki Haydar Efendi ile beraber Paşa'ya durumumuzu haber veren bir telgraf çektik; vizelerimizi yenileyerek Otele döndük. Fakat bu iş için gittiğimiz hariciye Müdürlüğü'ndeki iki saatlik oyalanmamızda bize karşı takınılan tavırdan hem ben hem arkadaşım bir hayli endişelendik. Arkadaşım Haydar Efendi, buradaki Türk zâbitlerine son zamanlarda takınılan tavırları ve yakın tarassut hâlini anlatınca bir şeylerin kötüye gittiğine iyice kâni olmuşum. Aniden gelişecek bir tevkifin pekâlâ mümkün olduğunu düşünerek hemen harekete geçip üzerimdeki gizli ve hayati önemi hâiz belgeleri imha etme kararı aldık. Bilhassa Fergana Emiri'nin Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupları iyice hafızama kazıdım ve yakarak yok ettim. Bu tedbirimizin ne kadar yerinde olduğu kısa zaman sonra anlaşılacaktı.

Hemen her gün Hâriciye'ye giderek Cemal Paşa'ya gönderdiğimiz telgrafın akıbetini soruyoruz; ancak gittikçe kalınlaşan bir duvarla karşılaşılıyor gibiyiz. O günlerde bir öğle sonrası Hariciye'ye çağırıldım. Haydar Efendi ile ikimizi bir odaya aldılar ve beklediğimiz sorgulama başladı: *Ne maksatla Taşkent'te bulunduğumuz, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerinin ne olduğu, Fergana basmacılarıyla²⁷⁸ ne görüşmesi yapmaya gittiğimiz...* gibi sorular ardı ardına gelmeye başladı. Sorgulamayı yapan memur ses tonu ve takındığı tehditkâr tavırlarla bizi sindirmeye bilhassa gayret ediyordu. Verdiğim cevapta ezcümle; Müslüman Âlemi'nin İngiliz emperyalizminden kurtarılması için ve tabii Bolşeviklik programını kabul etmeleri için (!) gayret gösterdiğimizi anlattım. Sorğu akşam saatlerine kadar sürdüyse de nihayetinde bizi salıverdiler. Artık her şey ortaya çıkmaya başlamıştı. Bizi, adım adım takip ediyorlar; telgraf hâdisesini özellikle savsaklıyorlar; akıllarınca bizi usandırmaya çalışıyorlardı. *"Siz gidebilirsiniz, Cemal Paşa geldiğinde biz onu bilgilendiririz"* türünden nasihatleriyle(?) bizi bir an önce Taşkent'in dışına atmaya çalışmaları ise hakikaten görülmeye değerdi!

²⁷⁸ Yaptıkları baskınlarla Rus (Bolşevik) istilâsını durdurmaya çalışan silahlı gruplar. Basmacı=baskıncı (Y.N.)

Şubat 1921'in son günlerine geldik ve biz hâlâ Cemal Paşa'nın dönmesini bekliyoruz. Esir kampındayken geçirdiğim "tifüs"ün geride bıraktığı ayak ağrıları; Kabil'den ayrılışımızı müteakip yollarda çektiğimiz sıkıntılar ve soğuk sebebiyle iyice artmıştı. Doktordan aldığım merhem ve sularla ağrılarımı azaltmaya çalışıyordum. Tam bu günlerde bir haber aldık: Türkiye Büyük Millet Meclisi, Rusya ile sulh anlaşması imzalamıştı! Bu anlaşma gereği Rusya; topraklarının Avrupa kıtasında ve Karadeniz sahillerindeki Türk esirlerini en geç altı ay içinde iade edecekti. Aklımız karışık... Hepimiz, Anadolu'ya yetişerek yarım kalan hesaplaşmayı tamamlamak arzusuyla yanıp tutuşuyoruz. Bir tarafta da ettiğimiz bir yemin ve soyduğumuz büyük bir hizmet var: Buradaki mücadelemiz de Türk Milletinin ezeli ve ebedi düşmanlarına karşıydı. 21 Martta Cemal Paşa'ya bir telgraf çekerek ne yapmam gerektiği hususunda emirlerini beklediğimi ilettim. Cevap bekliyorum. Geçen her gün büyük azap veriyor... 25-26 Mart günleri otelden ayrılmam engellendi, kapıma bir görevli dikildi... Sürekli, Taşkent'i terk edip *Mergilan*'a gitmekliğim isteniyor! Reddediyorum ve bekliyorum. 1 Nisan; boşluk ve bekleyiş... 2 Nisan Cumartesi; gece yarısı odama gelen biri beni kaldırarak evraklarımı kontrol etti. Yıldırma çabaları sürüyor... Ertesi sabah yine Hâriciye'ye giderek hem yapılanları şikâyet ettim hem de Talât Paşa'nın Ermenilerce katledildiğini Cemal Paşa'ya haber vermek amacıyla telgraf çekme talebimi ilettim. *Fergana* dönüşü emanet ettiğimiz atlarımız da ortada yok ve ne atlara ne de telgrafların âkibetine dair bir cevap alamıyoruz.

15-16 Nisan; beklemek büyük azap... 17 Nisanda siyasi şube müdürü Yuvanof'la görüştüm ve haber çıkmadığı takdirde Mayıs ayı başlarında gitmeye karar verdiğimi ilettim. Şimdi de gerekli evrakları savaşıyorlar. Ne yapmak istediklerini anlamaya çalışıyorum. 4 Haziran... Nihayet yolculuğa izin veren evraklarımız geldi! Alelacele hazırlanıp tanıdıklarla da vedalaşarak mihmandarımız Tovarış ve Kamil Bey'le birlikte; Semerkand, Merv, Aşgabat istikametine gidecek bir yük treninin kara vagonunda Taşkent'ten ayrıldık. Öğlen Semerkant'a, akşam saatlerinde Buhara Kagan istasyonuna vardık. Tam eşyalarımızı indirmiştik ki 15-20 günden önce buradan ayrılamayacağımız söylenince, bizler de hemen eşyalarımıza sarılarak artık hareket eden trenimize yeniden bindik. Bizi, evvelce de denedikleri gibi atlatmaya çalışmışlardı! Gece yarısı Çarcu'ya vardık ve eşyalarımızı bir daha aşağı indirerek

vapur için müracaat ettik. Vapur yokmuş. Şimendifer de gitti! İlginçtir; bu sırada tanıştığımız bir Yahudi bizi alarak evine getirdi. Üç gün bu insanın misafiri olduk. Her gün erkenden çarşıya gidip yolculuğun devamına çare arıyoruz; ama nâfile! Nihayet, yolumuza trenle devam etme kararı verip 10 Haziran sabahı yola çıkıyoruz. Kızıl çöllerden, Kırgız-Türkmen çadırlarının arasından, Bayram Ali kasabasından geçiş ve Merv'e muvâsalât... Şehir oldukça muntazamdı. Merv Türkmenleri ile musâhabe ve onların ahvâle dair suallerine cevaplar suretindeki sohbetlerin ardından akşam saat dokuzda trenle yolculuğa devam ediyoruz. Ertesi gün; Cehennemi bir sığağın dalga dalga yayıldığı kuru bir çölden geçiyoruz. Sonraki gün; yolculuğumuzu aç olarak sürdürüyoruz; hiçbir yerde, bir parça olsun yiyecek yok. Hararet çok fazla... Bugün vagondaki Rus yolcunun çocuğu daha fazla dayanamadı ve öldü! Hararet bir türlü azalmıyor, bayılacağım; yiyecek bulunmadığı gibi içecek bir bardak çay dahi yok! Guşka'dayız. Temin ettiğimiz at ve arabalarla devam edeceğiz. Yanımızdaki iki kurye ve biz şehirden ayrılıyor. Nihayet hudut bölüğü kışlası ve Afganistan'a geçiş! Sanki korkulu ve kâbuslu bir rüyadan uyanmışım. Esarete yaşadıklarım yetmiyormuş gibi; beş aydan beri Ruslardan çektiğim bu ikinci azap da sona ermişti. Allah'a şükürler olsun! Derin bir nefes aldım.

Yine birçok köy, kasaba, şehir; ıssız ve korkunç dağlar, tepeler, sular, çaylar, ırmaklar aşip bazı ribatlarda konaklayarak, bazı karyelerde misafir kalarak ve tabi yine bin bir müşkülât ve meşakkâtle 23 gün sonra 18 Temmuz 1337 (1921) Pazartesi öğle sonrası tekrar Kabil'e ve dostlarıma muvâsalât! Burada bekleyen arkadaşlarıma kavuşmak beni nihayetsiz derece mesrûr etmişti. Bin türlü zorluk ve yokluklarla geçen Kafkas Harbi, ondan daha beter ve ızdıraplarla geçen esâret ayları, Fergana yolculuğu ve Ruslardan çektiklerim; bedenimde ve dimağım-da büyük tahribât yaparak hakîkaten derin izler bırakmıştı. Bir parça istirahatata muhakkak surette ihtiyacım büyüktü. Öte yandan; bizlere, Anadolu'nun ahvâli artık daha çabuk ulaşıyor. Bitkin ve tükenmiş bile olsam son nefesimi vatan müdafaasında vermek, şahâdete ermek arzusu ile çırpınıyordum. 15 Ağustos günü bu arzuma daha fazla direnemedim ve Cemal Paşa'dan affımı istedim. Fakat Paşa yine, buradaki vazifeye devamın lüzumuna beni ikna etti. Afganistan'daki vazifemizin, Anadolu'ya destek manasında pek fazla ehemmiyeti vardı. Müslüman camiaı örgütleyerek, devam eden cihada büyük katkımız olacaktı.

Müslümanları, bir taraftan İngilizlere karşı ihtilâle hazırlarken bir taraftan da Anadolu'daki büyük cihâdı anlatarak, moral bulmaları ve kendilerine güvenmeleri için çabalıyorduk. Bunun ilk semeresi, mütemâdiyen yapılan toplu dualar ve ahâli arasında toplanan aynî ve nakdî yardımların Anadolu'ya gönderilmesi olmuştur diyebiliriz. Yeni görevim Afgan ordusunun talimgâh subaylığıydı. Gündüzleri talim, geceleri nazarî ders anlatımıyla geçiyordu. Cemal Paşa genel kumandanımız gibiydi; ancak eskisi kadar görüşemiyorduk. Rahatım, kazancım çok iyiydi; tek sıkıntım, içimi kemiren vatan hasreti ve kafamdan söküp atamadığım vatanımda beni bekleyen vazife düşüncesi idi.

Son zamanlarda, Türkiye'ye giderek Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek arzusunda olduğunu da dillendirmeye başlayan Cemal Paşa'nın son hedefi; Afgan ordusuna silah ve mühimmat bulmak hususu olmuştuk. Bilhassa bazı Avrupa devletleri ile temas kurarak bu ihtiyaçları en kısa zamanda temin etmeye çalışıyordu. Nihayet bir gün bize veda ederek Moskova üzerinden Avrupa'ya gitmek üzere Kabil'den ayrıldı. Bu ihtiyacı temin eder etmez döneceğini; bu arada, vatan hasretine daha fazla dayanamayan arkadaşlar varsa onların da memleketine dönebileceğini söylemeyi de ihmâl etmemişti.

Cemal Paşa'nın gittiği günlerde Kabil'e yeni sefirimiz Fahri Paşa Hazretleri geldi. Onun gelişiyle birlikte, hayatımız biraz hareketlenmiş; yeni haberlerin de etkisiyle sanki vatan toprağındaymış gibi bir mutluluk yaşanmaya başlamıştı ki maatteessüf Cemal Paşa'nın Tiflis'te, yanında yâveri arkadaşımız Nusret ile beraber şehid edilişi hepimizi çok sarstı. Bu haber üzerinden henüz 15 gün geçmişti ki Enver Paşa'nın da Belcivan'da Ruslarla yaptığı bir çarpışmada şehid düştüğü haberini aldık. Artık üzerimize aldığımız vazifeyi alınımızın akıyla tamamlayıp bir an evvel memlekete dönmekten başka bir şey düşünemez olmuştum. Mart 1921 yılında Türk ve Afgan heyetleri arasında imzalanan dostluk anlaşması ve son zaferlerin haberleri Kabil'deki elçiliğe gelince tarifsiz bir heyecan ile hüznü bir arada yaşadım. Anadolu'da kazanılan zaferler, aynı heyecan ile burada da kutlanıyordu. 20 Teşrinievvel 1338 (*Ekim 1922*) Cuma günü; Afgan Emîri, devlet erkânı, biz Türkler ve ahâli "ıydgâh" denilen namazgâhta toplandık. Hutbe, namaz ve dualardan sonra Emir Efendi, evvela Türk hükümetine dua ettikten sonra Türklerle yaptığı anlaşmayı madde madde okudu; anlaşmayı halkın huzurunda imzalayarak Afgan bayrağına sarılı olduğu hâlde sefirimiz Fahri Paşa'ya

verdi. Emir Efendi, son cümlesini Türkçe olarak tamamlamıştı: “Ben şimdiye kadar Türklerin dostuydum; şimdi ise Türklerin fedaisi oldum!”

Emir’in bu son kutlamada, bizlerden razı olduğunu söyleyerek; isteyenlerimizin memleketine dönmesine ruhsat verdiğini açıklaması hepimizi kabil-i târif olmayan bir sevince gark etmişti. İki gün sonra Emir Hazretlerinin huzuruna çıktık. Gayretlerimizden dolayı teşekkür etti ve sonra hepimize, beratına sarılı olarak birer altın “*hizmet nişanı*” verdi. Evet... Artık eve dönüş vakti gelmişti. Gerekli hazırlıkları çabucak tamamlayarak ve geçen süre zarfında burada edindiğimiz dostlarla vedalaşarak 29 Teşrinievvel 1338’de asker kıyafetlerimiz ve silahlarımız üzerimizde olduğu hâlde Kabil’den ayrıldık! Daha önce başka gayelerle geçtiğimiz yollardan şimdi vatanımıza ve sevdiklerimize yetişmek için geçiyoruz. Önce Herat... Ardından Afganistan’a veda ile Guşka... Ruslardan görmeye alışık olmadığımız bir suhûlet... Bizi buraya kadar getiren atlar ile mihmandarlarımızdan ayrılıp şimendifere geçiş... Murgap nehrini takiple birçok istasyondan geçiş ve Merv... Bir salı gününün seher vakti Aşgabat... Bu güzel şehri, camilerini son bir kez dolaştım ve tekrar yollar... Yine istasyonlar, kum tepeleri, büyüklüğüyle ürperdiğim çöl... Nihayet, Hazar Denizi sahilleri! Karl Marks vapurunun birinci mevkisinde bir Hazar yolculuğu ve ardından Bakü... Birkaç gün istirahati müteakip yine tren ve Azerbaycan çölü... Ardından Gence... Etraf bağlık bahçelik, gayet verimli tarlaların arasında ilerliyoruz. Bir nehrin üzerinden uzanan köprüyle Gürcistan’a giriyoruz. Sonra Tiflis; ah Tiflis! Seni yâd ellerde görünce yüreğimiz yangın yeri gibi kavruluyor... Ve nihayet Batum! Daha dün; benim bayrağımın şanlı salınışına şahitlik eden Batum semasına gözyaşlarıyla bakıyor ve beni İstanbul’a götürecek vapura biniyorum.

ANTEBLİ EYÜP SABRİ²⁷⁹

Milâdi 1918 Ekim'inde akdedilen ateşkes anlaşmasından bir buçuk ay sonra İngilizler, birkaç zırhlı otomobille Anteb'e bir müfreze sokmaya muvaffak oldular. Güya bunların Anteb'e gelme sebebi; yalnızca kışı çıkarmak maksadından ibaretti ve bir işgâl olarak anlaşılmamalıydı! Fakat kışı geçirmek maksadıyla katlandıkları bu zahmet pek de akıl kârı değildi ve zaten kimse de buna inanmadı...

23 Kanûn-i sâni 335 (Ocak 1919)... Sabah evden çıkarak doğruca hükümetteki odama gelmiştim. Binanın önünde iki araba duruyordu. Bunlardan birinde, iki ay önce şehri işgâl eden İngilizlerin müfreze kumandanı Mills ile müfrezenin yerleştiği Amerikan Koleji'nin Müdürü Maril oturuyor; diğeri de boş bekliyordu. Odama henüz geçmiştim ki Mutasarrıf'ın odacısı Ahmet gelerek; "Sizi Mutasarrıf istiyor." dedi. Bir şeylerin döndüğünü hissetmiştim; ancak yine de Mutasarrıf'ın odasına gittim. Bizi Generalin istediğini ve Koleje kadar gitmek lâzım geldiğini tebliğ etti. Niçin çağrıldığımızı sordumsa da aldığım cevap pek ikna edici değildi. Üstelik Mutasarrıf Efendi, pek sıkıntılıydı. Geçtiğimiz aylar boyunca, İngilizlere itaatte ve sadâkate hiç sıkıntı çıkarmamış olan Mutasarrıfımız, yine bir şeyler çeviriyordu. Önde kendisi olduğu hâlde binayı terk ederek otomobile bindik. İçimdeki sıkıntıyla son bir defa etrafıma bakındım. Buraları tekrar göremeyeceğim hissi o kadar güçlüydü ki...

Doğruca Karargâh'a gittik. Başımıza süngülü bir asker dikilmişti. Artık mesele açık, bu konuda şüpheye hâcet kalmadı. İçeriye alındım. Mektebin küçük ve dar salonunun ortasında oturmakta olan General McAndrew, eliyle sertçe "otur!" işareti yaptı. Bir bana, bir de elindeki kâğıda bakıyor; ara sıra yanındaki Kolej Müdürü Maril'e bir şeyler söylüyordu.

²⁷⁹ Eyüp Sabri AKGÖL; Bir Esirin Hâtıraları, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1978

Gittikçe hırslanıp köpürdüğü pek aşikârdı. Nihayet suçumu öğrendim: “*Güyâ biz Ermeni evlerini tahrip etmişiz. Ermenilerin sevkinde birçok cinayetler işlemiş ve Ermeni paralarıyla zengin olmuşuz!*” Kin ve nefrette had yoktur. Yaptıkları zulmün yanlarına kâr kaldığını gören Ermeniler şimdi de kimi işaret ederse, o en şiddetli komitacı oluyordu. Tabiidir ki bütün bunları reddettim; Anteb’ten başka yere giden Ermenilerin hiçbirisinin mal ve canlarına en ufak bir tecavüzün vukû bulmadığını, bunların bir yalandan ibâret olduğunu söyledim. General, “*Sizin suçlarımızda kanaat hâsıl olmuştur. Suçunuzun Müslüman şahitleri dahi vardır*” deyince beynimden vurulmuşa döndüm. Bilhassa, “*...Müslüman şahitler*” sözüne önce pek mana veremesem de meseleyi kavramakta gecikmedim ve yaşlı Mutasarrıfımıza baktım. Hemen gözlerini kaçırıp ve başını önüne eğdi. Dışarıya çıktığım vakit, Evkâf memuru Hakkı ile “*Anteb Haberleri*” gazetesinin sahibi Hüseyin Cemil Bey’i de gördüm. Bilâhare Taşçızâde Hoca Abdullah Efendi de getirilince olay vuzuha kavuştu: “*İngiliz Müfrezesinin Anteb’e gelişini doğru bulmayıp bundan dıyulan rahatsızlığı dillendiren herkes*” buraya getiriliyordu. Hepimize isnâd edilen suçun da aynı olması, bunun bir tertip ve haince bir plan olduğunun bâriz deliliydi.

Yeni boş otomobillerin geldiğini görünce, başka yere götürüleceğimizi anlayarak; “*Ailelerimizi görmek, ihtiyaç duyacağımız eşyalarımızı almak, işlerimizi devretmek ve tabii vasiyetimizi vermek*” üzere izin istediyseniz de olmadı ve hemen hareket ettirildik. Önümüzde ve arkamızda makineli tüflekle donatılmış bir muhafız otomobili olduğu hâlde yola çıktık. Akıbetimizden haberdar edildikleri âşikâr olan ve bizi seyretmek için Kolej’in bahçesine toplanan Ermeniler ise hep bir ağızdan hakaretler yağdırmaya başlamıştı; gülüyorlar ve hatta taş atıyorlardı. Bu arada belirtmeliyim ki bana en çok dokunan, Kolej müdürü Maril’in tavrı olmuştu. Otuz senedir aramızda yaşayan, “*hürmete şâyân bir dost*” muamelesi gören; Ermenilerin Müslümanlara yaptığı zulmü bizimle birlikte yaşayan ve gerçekleri bilen bu müdür, bir anda değişmiş; bizlere kin ve garezle yaklaşılmaya başlamıştı.

O gün akşam beş buçukta Haleb’e varıldı. Bizi bir evin alt katına hapsedtiler. Çevremizdeki İngiliz askerleri bizimle alay etmeye başlamışlardı. Hoca Abdullah Efendi’nin başındaki sarığı alıp boğazına dolamışlar ve bıçarenin kafasını tokatlayarak kendilerince eğleniyorlardı. İngilizler, Müslümanlara eziyet ve hakâret etmeyi mukaddes bir hizmet sayıyorlardı. İleride daha etraflıca ele alacağım; on beş binden fazla Müslüman’ın kör edilmesi, el ve ayaklarının budanması bu anlayışın

tezahürüdür. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi; Bu perîşan edilen ve sonraları İzmir limanına çıkarılan biçare zavallılar; Kordon'da birbirlerini yederek sürünürlerken İngiliz memurları ve yerli Rumlar, hiç yüzleri kızarmadan pek komik buldukları bu hazin manzara karşısında kahkahalar atarak eğlenmişlerdi.

Burası rutubetli, hasırsız ve döşemesizdi. Hava soğuk ve yanımızda bir lokma olsun yiyecek yok. Tuvalet bile beş arkadaş birbirimize bağlı vaziyette gidiyoruz. İngiliz çavuş ve emrindeki askerler, bize eziyet etmek için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlar. Gecenin ilerleyen vaktinde, tam uykuya dalarken; bir İngiliz subayı ve bir grup asker, müthiş bir gürültüyle içeriye daldılar. Karşımızda saf düzenine geçen askerler, başlarındaki subaydan aldıkları sert emirlerle silahlarını doldurup bize nişan aldılar. Subay, mütemâdiyen heyecanlı bir şeyler söylüyor; biz de bu korkunç manzarayı seyrediyoruz. Hoca Abdullah "*Kelime-i Şahâdet*" getirmeye başlayınca biz de toparlandık ve ona katıldık. Biraz sonra askerler, "*silah omuza*" edip odadan çıkınca bunun sırf bizi korkutmak ve usandırmak için bir blöften ibaret olduğunu anladık. İşte bu vaziyette geçen üç günün sonrasında ilk yemek verildi.

Burada bizim gibi; ne olduğunu anlamadan tutuklanan başkaları da vardı. Urfalı Halil Ağa da bunlardan biriydi. Bir gece, pek dehşetli bir muamele ile yanımıza getirildi. Süngülerin önünden koşarak odamıza girdiğinde; gözleri yumruk gibi dışarı fırlamış, âdeta soluğu dönmeymiş olmuştum. Anteb'e araba ile mal getirmiş, tam bu sırada Ermeni hizmetkârının iftirasıyla tutuklanarak kapatıldığı Kolejde, geceyi işkenceler altında geçirdikten sonra Haleb'e sevk olunmuştu. İlerleyen günlerde, bizden evvel tutuklanan Muallim Sedat Bey de yanımıza getirildi. Sedat Bey Haleb'e getirildiğinde, evvela Hamidiye kışlasına kapatılmış; penceresiz, soğuk bir hücrede, bizden çok daha kötü vaziyette günlerce acı çektikten sonra, nihayet buluşmuştuk.

Burada kaldığımız müddetçe, boş durmayıp resmi makamlara dilekçeler yazdıysak da bir netice alamadık. Bir sabah, yanındaki Ermeni tercümanla odamıza gelen bir Binbaşı; "*Boşuna çırpınmayın. Sizi Mısır'daki kamplara sevk edeceğiz ve büyüklüğünüzün tutuklanmalarına kadar salınmayacaksınız*" dedi. Bu; "*...büyüklerin tutuklanmaları*" ifadesine önceleri pek mana verememiştik. Mısır'a vardığımızda, Devlet-i Aliyye'nin önde gelen isimlerinin gruplar hâlinde Malta'ya veyahut Mısır'a getirildiğini görünce her şeyi anladık. Demek ki yapılacaklar, aslında çok evvelden

planlanmıştı. Bu konuşmanın ardından bir yük otomobiline bindirilerek Sedat Bey'in acı dolu günler yaşadığı Hamidiye Kışlasına sevk edildik. Hakikaten odalarda pencere yoktu ve mevsim kış olduğundan soğuk çok şiddetliydi. Fakat ilginçtir; bizlere yapılan bu eziyetler, âzim ve kararlılığımızı ziyadeleştiriyordu. Yapılan alçaklıkları gördükçe, o acı dolu saatler bizim için; mühim bir imtihan sırrıyla alınan derslere dönüyordu.

Kudüs'ün tesliminden sonra esir edilen Osmanlı askerleri, 1918

Haleb'e getirilişimizden 21 gün sonra tekrar büyük bir yük otomobiline bindirildik. Bizi çarşı ve sokaklarda dolaştırmaya başladılar. Âdetâ cânilere mahsus muameleler görüyor ve sokaklarda teşhîr ediliyorduk. Bu vaziyette Şerbetçi Hanı'na getirilerek hanın penceresiz ve oldukça dar ahırına kapatıldık. Bizi hayvanların yanına, gübre yığınlarının içine, hayvan gibi sırayla bağlamışlardı. Yetmezmiş gibi her gün, sabahtan başlayıp gece yarısına kadar; kadın-erkek yüzlerce Ermeni, bağlı olduğumuz ahırın kapısına toplanıp bize karşı türlü galiz küfürler edip taş atıyorlardı. İnsanlığa sığmayacak bu ağır hakaretlere ve pis ahır hapsine on sekiz gün boyunca katlandık. Hal böyle devam ederken, bir sabah başımızdaki İngiliz çavuşu elinde bir kâğıtla ahıra gelerek yarım saat içinde hazır olmamızı istedi. Hep bir ağızdan "Nereye, nereye!" diye bağırarak. Çavuş; "Mısır'a..." dedi. Gideceğimiz yer de esir kampıydı; ama günlerdir devam eden zulüm hepimizi öylesine tüketmişti ki sanki salıverilmiş gibi şükür dualarına başladık. Yaşadıklarımızdan öyle bezmiştik ki bizi karanlık hücrelere kapatıp

orada unutsalar bile buradan daha iyiydi. Gece yarılarında sonra, bil-hassa zengin Arapların buraya getirilerek maruz bırakıldıkları işkencelere ve hatta öldürülmelerine şahit olduğumuz bu uğursuz yerden kurtulacak olmamız büyük bir nimetti. Bahsettiğim cinayetlerin gerçek şâhitleri, Halepli zenginlerin geride kalan zavallı aileleridir.

Bizimle götürülmeyip *Haleb*'te bırakılan Antebli Nuri Efendi'ye vasiyetlerimizi verdikten sonra otomobile bindirildik ve Şam'a gidecek trene yetişmek üzere istasyona yollandık. Akşam saat altıda; yedi arkadaş, başımızdaki muhafızlarla birlikte yük vagonuna bindirildik ve *Riyak* istasyonuna gelerek Şam'a gidecek treni beklemeye başladık. Hava soğuktu ve şiddetli bir yağmur yağıyordu. Bizi istasyondaki barakalara almayıp açıkta bırakmışlardı. Yağmur altında sıırıslıklam olmuş, titreşiyorduk. Bu vaziyette geçen saatler sonrasında Şam'a geldiysek de buradaki üç günlük esâretin ardından tekrar yola koyulduk. İstikâmet *Kahire*! Meçhul bir âkıbetin ardından yürüyoruz. Kahire trenine binmek üzere geldiğimiz istasyonda Müslüman halk, trenin etrafına toplanmış; bize bir lem'a-i ümîd yakmak, konuşarak bize güç vermek istiyor; fakat İngiliz askerleri çok sert müdahale ediyorlar.

Gece konaklayıp gündüzleri yol alarak geçirdiğimiz beş günlük yolculuğun sonunda 10 Mart 335 akşamı *Zeytun* istasyonu'na vardık. İstasyonda eşya nakletmeye yarar bir vasıta yok. Mecburen eşyalarımızı sırtlayarak gecenin bir yarısı çölde yürümeye başladık. Bir hayli yol aldıktan sonra Karargâha vardık ve tel örgünün içine alındık. İngiliz muhafız, gecenin karanlığında daha da korkunç görünen büyük barakaların birinin önünde durdu ve kapısını açarak bizi içeriye itti. İçerisi karanlık ve hiçbir şey görünmüyor. Gözlerimiz karanlığa alışmaya başlayınca; kuru betonun üzerinde, sadece bir battaniye serili olduğunu fark ettik. Geceyi uykusuz geçirdikten sonra günün ilk ışıklarıyla dışarı çıkartıldık. Silah zoruyla hepimizi tepeden tırnağa soyundurdular. Hoca Abdullah Efendi, “İslâmlar için böyle bulunmak haramdır; hiç olmazsa üzerimize bir örtü veriniz” diye ısrar ettiyse de kabul edilmedi. Daha sonra bizi, kireçli bir suya sokarak yıkanmaya zorladılar. Üzerimizdeki elbise ve para namına neyimiz varsa alınmış; onun yerine birer don, gömlek, ayaklarımıza birer yemeni ve yırtık bir fes verilip yine içeri tıkılmıştık. Çölün ortasında; taş duvarlarla çevrili, kapı ve penceresi kapatılmış, çöl sıcaklığının insanı bunalttığı odalarda tam on beş gün geçirdik. Dışarı çıkmak yasak, pencereyi açmak dahi yasak!

Tel örgüye kapatılmadan önce, daha hapishanedeyken hepimize birer de numara vermişlerdi. Benim numaram 70638'di. İlaçlı tathirâtı müteakiben kapatıldığımız o fırın gibi yanan taş binalarda iki haftalık bekleme tamam olduktan sonra, asıl tel örgünün içine alındık ve tahta barakalardan birine yerleştirildik. Etrafta binlerce Arap, Kürt, Arnavut ve Çerkez esir vardı. Hemen her vilâyetten insan mevcuttu. Kapatıldığımız on birinci telin ikinci koğuşunda, bizden evvel gelmiş Namlus eşrafından Faik Bey ile Kisâriye Nahiyesi Müdürü Bosnalı Ahmet Bey'ler bulunuyordu. Burada, Osmanlı esirlerine ait yedi fırkadan ibaret on beş kamp mevcuttu. Her kampın içinde 16-20 arası tahta baraka vardı. Etrafları ikişer üçer kat tellerle örülmüş; on beş adım aralıkla nöbetçi kulübeleriyle çevrilmişti ve 3000'e kadar esir barındırabiliyordu.

Çevremizdeki esirlerin ekserisi siyâsi suçlarla itham edilerek getirilmişti. Bir gün, tellerin içinde dolaşırken eskiden tanıdığım Yafa Belediyesi Reisi Ömer Baytar Efendiyi gördüm. Aslen Arap olan bu muhterem insan hiç kimseden korkmuyor; Osmanlılığa muhabbet ve sadâkatini alenen söylüyordu. Bir başka insan, Şeyhü'l Ulemâ'dan sayılan altmış beş yaşlarındaki Esat Şâkir Efendi de Türk Ordusuna, bilhassa Cemal Paşa'ya bağlılığından ötürü getirildiği kampta; sürekli işkenceye maruz kalmasına rağmen inandığını söylemekten geri durmuyordu. Öyle ki; üzerinden elbiseleri alınarak açıkta teşhîr edilen Esat Şâkir Efendi, metânetini asla bozmayarak İngilizlerin arzularına boyun eğmemiştir.

Çölün ortasındaki bu tellerin içinde büyük kısıtlamalara tâbi ve çok şeyden mahrum vaziyette bir mücadele veriyorduk. Özellikle iâşe hususunda sıkıntımız had safhadaydı. Günde iki yüz elli gram ekmek veriyorlar; bunun karşılığında kızgın çölde akşama kadar angaryaya tâbi tutuyorlardı. Akşam yemeğinde ise pamuk yağıyla pişmiş pırasa veriliyordu. İngilizler bu pırasadan çok istifadeyle, ağustos ayı sonuna kadar böyle devam ettiler. Mübârek Nil nehrinden sulanan pırasalar bir buçuk metre kadar yükselmiş ve âdeta odun gibi kalın ve sert olmuştu. Yetmiyormuş gibi bir de bunun içine kabuğunu soymadan ekledikleri kuru bakla eziyetimizi ziyadeleştiriyordu. Pırasa ile kuru baklanın aynı vakitte pişmeyeceği herkesin malûmudur. Angaryadan, yorgunluktan ve aklıktan gözleri kararmış olarak gelen zavallı esirler, çiğ baklayla karışık pırasayı yiyip istirahatâya çekildikten bir müddet sonra şiddetli bir sancıyla fırlar ve günlerce devam eden sürgün ızdırâbıyla hastanelere götürülür ve çoğu bu surette hayatını kaybederdi.

İngiliz, bununla da yetinmedi ve kavuran ağustos sıcaklarının hüküm sürdüğü günlerde bir başka eziyete geçti. Şöyle ki; özellikle memleketinden yardım alamayan Osmanlı esirlerinin bulunduğu tellerde; domuz eti yemeye yanaşmayan esirlere, kokuşmuş beygir ve katır eti vermeye başladılar. Zavallılar, mütemediyen şikâyetçi olduysa da bundan kurtulamadılar. Ya pişmemiş kuru baklayı ya da ağustosun o müthiş sıcaklarında, çürümeye yüz tutmuş beygir ve katır etlerini yiyeceklerdi. Zorla yedirilen bu etlerin neticesinde dizanteri hastalığı ve kamp doktorlarının; yedirilen etlerden kaynaklandığını söylediği ve “*Palagra*” denilen illet hızla yayıldı. Uyuza benzeyen bu hastalık yüzünden, çok sayıda gencecik yavru terk-i can etmiştir. Hazır yeri gelmişken daha önce kısaca bahsettiğim bir diğer vahşeti de izah etmek isterim: Kimden mi bahsediyorum; Mısır’daki hastanelerde karşılaştığımız Ermeni doktorlardan, daha doğrusu “*göz oyucular*”dan! Ellerinde miller ve kolları dirseklerine kadar sıvalı bu Ermeni doktorların sabahtan akşama kadar işleri güçleri hep Türk esirlerini ameliyat yapmak ve onların gözlerini oyup çıkarmak olmuştur. Bu cinayetlerin sorumluluğu sadece bu doktorlara mı aittir? Elbette, sebebiyet veren ve fırsat tanıyan İngiliz hükümetinin de bu vahşetteki payı inkâr edilemeyecek derecede açıktır.

Bu alçakça vahşet; Anadolu’daki muvaffakiyetlerin, Mısır gazetele-ri vasıtasıyla duyurulmaya başladığı ve Mısırlıların isyan gösterilerini sıklaştırdıkları günlere kadar sürüp gitmiştir. O zamana kadar, binlerce askerimizin gözleri oyulmuş; birçoklarının el ve ayakları budanmıştır. Mısır Abbâsiye hastanesinde ve tellerin içindeki bu feci manzarayı târif ve tasavvur edebilmek benim iktidarım dışındadır. Ben sadece, şahit olduğum hakîkatleri anlatmaya çalışacağım. Zavallı esirlerimiz, sabahtan akşama kadar kızgın güneşin altında, hastane avlularında, otuz kırk asker birbirine tutunarak katarlar hâlinde hareket eder; o sırayı bozmadan abdesthaneye giderek def-i hâcet ederlerdi. Mutfaktan yemek almaya gelirken, bir elleri arkadaşının elbisesinden tutmuş; diğer elinde yemek kabıyla birbirini yederek sürünmelerini ve yarı aç yarı tok hallerini gören gözler yaşlara boğulurdu.

Bu zavallılardan birinden, Ödemişli Ali Dayı’dan, bahsedeyim isterseniz. Bu zavallı ihtiyara on birinci telde tesâdüf etmişim. Koğuşuna gidemediği için yardım istiyordu ve en yakınında da ben vardım. Ödemiş kasabasında ufacık bir aktar dükkânı varmış. Dükkânın eşyasını bitamâmiha satıp bedelini ailesinin geçimi için bıraktıktan

sonra, davete uyarak muharebeye katılmış; birkaç cephede dövüştükten sonra da esir düşmüş. Bu kampta çile çekerken güneş ışığından ötürü ağrıyan gözlerine baktırmak gafletine düşmesiyle de vahşet başlamış. Kamp doktoru, kendisi ilgilenmek yerine hastaneye sevk yapmış. Ali Dayı'nın; sonradan akli başına geldiyse de zorla ameliyata alınarak gözü çıkarılmış. Urullu Mehmet ile Hüseyin Onbaşı anlatmıştı:

“Koğuşlara, esir muayenesine geldiklerinde, bizi gözümüzden ötürü ayırıp hastaneye gönderdiler. Gözlerimde hiçbir şey hatta ağrı bile yoktu. Birazcık kanlanmıştı, o kadar. Orada bir ilaç koydular ve gözlerim bir anda kan çanağına döndü. Hemen ameliyata aldılar; çok yalvardık ama dinletemedik. Ermeni doktorlar: ‘Bunlar size az bile’ diyerek gözlerimizi aldılar!”

Bu vahşet, Anadolu'dan gelen müjdeli haberlere kadar hiç hız kesmedi. Allah'tan ki Mısırlılar da son günlerde; İngiliz idaresine karşı sürekli miting yapmaya başlamışlardı. Özellikle Osmanlı bayraklarıyla yürüyorlar, *“Ya istiklâl, ya Osmanlı; yaşasın Mısır, Yaşasın Osmanlı; kahrolsun İngilizler!”* diye haykırıyorlardı. İngilizlerin; Araplardan nasıl ürkütüklerini de ilk defa bu vesileyle görüyordum ve bu beni çok şaşırtmıştı. Bulduğumuz teldeki İngiliz askerlerinin ayaklanarak; buradan gitmeyi ve artık savaşmak istemediklerini haykırmaları görülmeye değerdi doğrusu. İslâm coğrafyasının diğer ülkelerinde, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın yetiştirdiği yerli liderlerin yavaş yavaş harekete geçmesi, Afgan gönüllülerin Hindistan'a doğru ilerlemesi ve Bulicistan'a varması; bilhassa Hindli Müslümanların, Hilâfet-i İslâmiye ve Osmanlı hakkındaki açık desteği İngilizlerin kâbusu olmuştu. İngilizler, her gün bir yığın Mısırlıyı tutuklayıp hapse atsa da ertesi gün elindeki tutukluların kaçırıldığını ya da hapishanenin yerle bir edildiğini görünce daha da panikliyordu.

Başımızdaki asker ve çavuşların bize karşı tavırları da tamamen değişmişti. Evvelce, yüzümüze dahi bakmayan, daima soğuk ve asık bir suratla muamele eden İngiliz muhafızlarımız; sabahları güler yüzle yanımıza gelip bizlerle sohbet arayışına giriyor; ikrâmlarımızı memnuniyetle kabul ediyorlardı. Altmış beş yaşlarında bir Yahudi olan kamp kumandanı *–ki güzel Türkçe bilir, İzmir ve İstanbul'da geçirdiği yılları anlatmaktan bıkmaz–* evvelce; *“Türklerin âkıbeti çok fena olacaktır”* diyerken; ağız değiştirip *“Aşk olsun Türklere!”* demeye başlamıştı. Telin içindeki biz çaresiz Türk esirlerinin de göğüsleri iftiharla kabarmaya, cesaretimiz yeniden boy atmaya başlamıştı. Kamptaki İngiliz subayları ise tellerdeki bu değişimi görünce endişelenerek; evvela, gazetelerin içeri girmesine

hemen son verdiler. Ardından; esirlere bildiri üstüne bildiri dağıtılıp kanaatler değiştirilmeye, güven zedelenmeye çalışıldıysa da bir türlü başarılı olamıyorlardı. Hele Mısırlı Arapların, son günlerde yaptıkları mitinglerde; “Müslüman esirlere yapılan vahşiyâne muamelelere son verilmesi!” talebini dillendirmeleri bizim için tam manasıyla bir ferahlık olmuştu. Artık, gerek hastaların bakımında gerekse ölenlerin defin muamelelerinde daha titiz davranmaya başlamışlardı.

Filistin Cephesi'nde yaralı esirlerin taşınması

25 Ağustos 1335... Bütün Türk esirlerin memleketlerine iade edileceği yolundaki müjdeli haber kampı baştan başa hoplattı. Mamafih, İngilizlerin bizi kolayca tahliye etmeyeceğini biliyorduk. Bazılarımızın evrakındaki düşünceler hanesinde, “*Komitacı*” ibaresinin bulunduğu söylenmişti. Bu yüzden bizim etrafımızda, normalin çok üzerinde muhafız dolaşır; attığımız her adım kuşkuyla gözlenirdi. Kafileler hâlinde başlayan tahliyede; evvela bin beş yüz civarında esir götürüldü. Hemen harekete geçtik ve bir yolunu bularak ikinci kafile arasına karıştık. Tam trene biniyorduk ki Kıbrıslı hain bir tercüman bizi tanıdı ve ihbar etti. İngilizler bizim bu teşebbüsümüzden çok rahatsız olmuştu. Bizi ayrı bir tele kapattılar. Artık tek tek kaçırmaktan başka çaremiz kalmamıştı. Ayrılacak ve herkes kendi firarını planlayacaktı. Kapatıldığımız teldeki Doktor Mazlum Bey'in yanına gittim ve onun yardımıyla göz rahatsızlığı bahanesiyle hastaneye sevki başardım. Buradaki Katolik bir doktorun yardımıyla da üçüncü fırkanın hastane çadırına geçtim. Çünkü burada çalışan Arnavut Bahtiyar Ağa ile önceden tanışıklığım vardı. Bu

sayede, sevkıyât teline tekrar girmeye muvaffak olmuşum. 28 Teşrîn-i evvel'de (*Ekim 1919*) memleketine iade edilen iki bin kişilik diğer bir esir kafilesinin arasına karışarak ve Cenâb-ı Hakk'ın yardımıyla o zalim düşmanın elinden kurtuldum ve aziz vatanıma tekrar kavuştum.

İşte tam bu günlerde, esir kampında şâhit olduğum bir trajediyi daha anlatmak isterim. Daha esir kamplarına getirildiğimiz günlerde Müslümanları; Türk, Kürt, Arap, Boşnak veya Arnavut diye ayırıyorlar, ayrı tellere yerleştiriyorlardı. Sonra öğrendik ki bu tellerde propaganda yaparak bu insanları Osmanlı'ya karşı kışkırtıyorlarmış. Firarım sırasında, telden tele geçerken bu insanların arasına karışma fırsatım oldu ve buralarda yapılan propagandanın çirkinliğini ve insan dışılığını gördüm. Aralara karışan bozguncuların kimisi mezhepleri karıştırıyor, kimisi de tarihi çarpıtıyor ve düşmanlık tohumları ekmeye çalışıyordu. Fakat geçici de olsa bu fesat rüzgârına kapılanların kısa zamanda nedâmet gösterip geri geldiğine bizzat şâhit oldum. İngilizlerin hâlâ anlayamadığı husus: *bu insanların hepsinin aynı Allah'a, aynı Peygambere ve aynı Kitâb'a inandığı; sadece bu imanla harb ettikleri hakikatiydi.* Bu arada bir husus daha dikkatimi çekti. Bazı vilâyetlerden gelenleri ayırıyorlar ve sevkıyâttan men ediyorlardı. Mesela; Trabzonlu, Erzurumlu ve İzmirli-lerin sevkıyâtı yoktu. Bu durum, İngilizlerin bir zaafını da ortaya çıkarmıştı: rüşvet! Adı geçen vilâyetlerden olanlar, harîs İngilizlerin eline biraz para sıkıştırarak diğer tellere geçiyordu. Başlangıçta iki üç Osmanlı altını ile başlayan târife zaman içerisinde yarımşar liraya, nihayet birer ikişer mecdiyeye düşmüştü. Hatta son vakitte iki paket sigaraya bile razı olmaları İngilizlerin düştüğü zilletin derecesini gösterir.²⁸⁰

Haleb'te başlayıp Mısır'da devam eden ve dokuz aylık mezâlîm ve esâret hayatında çektiklerimi; gördüğüm hâdiseleri sigara paketinin kâğıtlarına, sağdan soldan tedârik ettiğim kâğıtlara yazdım ve birçok arama ve baskılara rağmen muhafaza edebildim. Geçen bu zaman zarfındaki daimi düşüncem; *İslâm dünyasının gerçek düşmanlarını gelecek nesillere anlatabilmektir.*

²⁸⁰ Evine gönderileceklerin bulunduğu tellere geçebilmek için 5 altın ile başlayan tarife zamanla çok daha küçük meblâğlara kadar inecek; ama sonrasında bunun kamptaki İngiliz subaylarının bir soygun planı olduğu ortaya çıkacaktır. Güya evlerine gönderildiği zannedilen masum ve mazlum esirler, parası alındıktan sonra bir başka kampa gönderilmiştir! Bu hain tezgah, gerçek tahliyeler başladığında açığa çıkacak ve parası alınan zavallıların çevredeki kamplarda olduğu, diğer esirlerce bizzat tespit edilecektir. (İbrahim ARIKAN; Osmanlı Ordusunda bir Nefer, İstanbul-2010 sh. 255-256.)

ÜRGÜPLÜ MUSTAFA FEVZİ²⁸¹

Türk-Acem hudûdu... Müstâkil Aziz Bey grubunun emri geldi: "Halil Paşa ordusuna yüklenen Rus kuvvetlerinin bir kısmını üzerimize çekebilmek için ileri harekât lazımdır." Komutanımız itiraz etti: "Mevcut kuvvetle ancak hudûdu muhafaza edebilirim. Bu durumda Ruslara karşı zafer temin edilemez; bu ovada ancak düşmana yem olurum." Fakat emir tekrarlandı ve biz de akibeti karanlık bir maceraya atıldık... Alay tam yürüyüşe geçmişti ki dört yanımızdan ateş altında kaldık... Saatler sonra gördüğüm manzara dehşet vericiydi. Her taraf şehit ve yaralılarla kaplanmıştı...

Ruslar, leş kargaları gibi etrafımızı sardılar. Boynumdaki dürbünümü, palaskamı, tabancamı ve ayağımdaki çizmelerimi sert bir hareketle çıkarıp aldılar... Kazak süvarileri, yaralı askerlerimizi palalarıyla acımasızca öldürüyor; biz geriye kalanlar da âhirete göçen arkadaşlarımıza gıpta ediyorduk. Gecenin sessizliğini yırtan; "Efendim yetişin!" bağırışlarını duydukça kahroluyoruz. Geceyi, kılıçlarıyla üzerimize gelen Kazak süvarilerin önünde koşarak geçirdik. Bizleri, *Urmıye gölü*'nün sahiline kadar yürüttüler ve "Oba" adı verilen yerlere kapattılar. Yorgunluktan yığılıverdiğimiz obalarda, henüz saat dolmamıştı ki müthiş bir kaşıntı ile fırladık. Yerde ve duvarlarda sürüler hâlinde akan bitlerin istilâsına uğramıştık ve çaresizdik. Kapıdaki Rus askerlerinden yardım istedik; fakat gördüğümüz hakâret bizi daha fazla yaraladı. Askerler kıyafetimize bakıp gülüyorlar, bizimle alay ediyorlardı. Çok acı ve feci saatler geçiriyordum. Ey Allah'ım! Daha iki gün önce, önümüzden kaçarken şapkaları başlarından fırlayan bu mujiklerin süngüleri ve hakâretleri altında

²⁸¹ Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer; Cepheden Cepheye-Esâretten Esârete, Ankara – 2000

Yazarın Notu: Ürgüplü Mustafa ile Faik, Doğu Cephesinin iki farklı bölgesinde savaşırken esir düşer. Aynı yollardan geçirilerek aynı kampa kapatılırlar. Birlikte kaçıp anavataana dönerler. Yıllar içinde yolları ayrılır. Birbirinden habersiz, anılarını yazarlar ve bu anılar, iki ayrı yayınevinde yayımlanır. Diğeri ise: Faik Tonguç; Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hâtraları, İstanbul-2001

bulunmak ne ağır! Elbiselerimiz pejmürde vaziyette ve parasızdık; çünkü parmaklarımızdaki yüzüğe varınca soyulmuştuk. Yetmiyormuş gibi sürekli hakâret ediyorlardı. Bizi gören Rus askerleri, hemen istihzâlî bir sesle “İstanbul’un ne kadar uzakta olduğunu” soruyordu.

İranlıların Ruslara hediye ettiği bu bit yuvası keçe obalarda tam on altı gün geçirdikten sonra bizi, nakliye gemisine bağlı bir mavnaya bindirerek sevk ettiler. Gece bir süre gittikten sonra mavnamızın ipinin boşan(dırıl)dığını fark ettik. Gölün ortasında öylece kalamıştık. Bu durum, sonradan fark edeceğimiz gibi Rus vahşetinin akıl almaz bir numûnesiydi. Saatler ilerliyor; fakat elimizden hiçbir şey gelmiyordu. Gündüzün sıcığı ve güneşin etkisiyle, arkadaşlardan bir kısmı bitkinlikten fenalaşarak kendilerinden geçtiler. Bizler kızgın güneşin altında çaresizlik içinde kıvranırken, nihayet gölün kuzey tarafından bir motor bot gelerek bizi tekrar aynı iskeleye getirdi. Kapatıldığımız yerde, baştabibi Sırp olan bir çadır hastanesi vardı. Bu çadırlar, Türk askerleri için birer ölüm yuvası idi. Yeterli doktoru ve ilacı olmayan bu hastaneye, yaralı esirler posta posta getiriliyor; postalar hâlinde de cenaze çıkıyordu. Ağır yaralıları, tedâvi etmek yerine acımadan öldürüyorlardı. Her sabah, 15-20 Türk evlâdının; arkadaşları tarafından, önceden hazırlanan büyük çukurlara, birbiri üzerine atıldığını çaresizlik içinde seyrediyorduk. Bir akşam, 30-40 civarında araba geldi. Henüz yarı canlı olan talihsizleri odun boşaltır gibi birbiri üzerine atıp gittiler. Gece boyunca ayaklar altında ezilen şehitlerin sabahleyin yine aynı şekilde çukurlara atıldığını sonsuz azap ve elemle seyrettik. Çok hafif yaralıları ise tedâvisinden sonra bir ücret mukabili demiryollarında çalıştırıyorlardı; fakat ücret, esirin değil; herhangi bir Rus memurun cebinde kalıyordu.

Karantina mahalli bu yerlerde geçirdiğimiz acı günlere ünsiyet çok zordu; ama yine de çabalıyorduk. Sürekli, sevgili vatanımızdan mahrumiyeti düşünüyor ve âkıbeti belli olmayan sefâlet içindeki hayatımızın kritiğini yapıyorduk. Bir sabah, bit kaynayan bu obalardan tekrar çıkarıldık ve trene bindirildik. Kırk kişilik vagonlarda ve kuru tahtalar üzerinde yolculuk ediyorduk. Ertesi gün uyandığımızda kendimizi Tiflis İstasyonunda bulduk. Ekseriyeti kendi vatandaşlarımızın teşkil ettiği bu Türk şehrinde süngülerini sallayarak dolaşan Rus askerlerini gördükçe içimizde bir hırs ve asâb bozukluğu husûle geliyordu. Bizleri görerek yanımıza yaklaşmaya çalışan Türk yavruları, gayet zekice davranarak sanki bize

para karşılığı bir şeyler satmaya çalışıyormuş gibi yaparak ellerindekileri kucağımıza bırakıp çekiliyorlardı. Hatta her türlü hapis ve işkenceyi hiçe sayan bir köylü, bir karpuz ve meyve sepetini hazırladı ve tam pencere-mizin altından geçerken elindekileri içeriye atıverdi. Adamcağızı hemen yakaladılar ve götürdüler. İçinde bulunduğumuz kötü duruma rağmen bu tablo bizleri kısmen canlandırmış; Fakat sevgili vatanımızdaki mahzun ailelerimizi ve yavrularımızı da hatırımıza getirmişti.

Ekim ayının ikinci günü yine trenlere doldurulduk; ancak akşamüze-ri tıkıldığımız vagonlar tam bir işkence vasıtası hâline getirildi. Sabaha kadar, istasyonda bir ileri bir geri gezdirilen vagonlarda bir an olsun uyutulmadık ve gece boyunca titredik. Sabaha karşı da *Bakü*'ye doğru yola çıktık. Şehre geldiğimizde bizi bir banyo mahalline götürerek dezenfekte ettiler ve tekrar vagonlara döndük. Etrafımızda dolaşan yerli Müslümanlar bize faydalı olmaya çalışıyor; olan bitenden haber veriyordu. "*Köylü kıyafetindeki bazı Türk subayları, telgraf hatlarını kesiyor ve yalnız yakaladıkları askeri arabaları soyuyorlarmış.*" Akşam olmuş, yatmak zamanı gelmişti. Sıralar üzerine, eşya raflarına ve duvar köşelerine bü-zülüp uyumaya çalıştık. Hava çok soğuktu ve yıpranmış bir ceket ve pantolonumuzdan başka da bir şeyimiz yoktu. Üstelik daha da soğuk bir bölgeye gidiyorduk. Trenimiz, *Grodna* ve *Viladikafkas*'ı geçip Hazar'ın kuzeyinden, âlimleriyle meşhur Dağıstan'ın Derbent şehrine ulaşmıştı. Trenin sağına soluna yaklaşan Şeyh Şâmil'in torunları, Kafkasların o cevval ve yakışıklı gençleri, kendilerini engellemeye çalışan askerle-ri atlatarak bize sokuluyor: "*Türk ordusunu bekliyoruz, Dağıstan'ı Urus'a vermezüh*" diyerek bizi teselli etmeye çalışıyorlardı. O geceyi de şiddetli soğukta titreyerek geçirdik.

Tren, Rus Avrupası'na doğru ilerledikçe, soğuklar giderek artıyor; yıpranmış yazlık elbiselerimizle, tahtaların üzerinde birbirimize sokulmuş titreyiyoruz. Dışarıda, ıslık çalan fırtınanın sesi duyuluyor; uzakta Don nehrinin deniz gibi dalgalı akışı görülüyordu. Nihayet Moskova'ya geldik. Üzerindeki elbisesinden başka bir eşyası olmayan zâbitler uzun bir barakaya dolduruldu. Bir ara, yan koğuştaki gürültüler başladı. Bir tartışmayı andıran gürültülerin mahiyetini öğrenmek istedik. Anlaşıldı ki İngilizler, Arap kökenli esir subayları Arabistan'da Osmanlıya karşı kullanmak için istiyorlarmış. Bereket ki '*Şerif ordusu*'na iltihak için teşebbüse geçene, bunun bir İngiliz oyunu olduğu telkin edildi de bu plan akîm bırakıldı. Ertesi gün, esir zabıtların hemen hazır olması

emrolundu. Bir mendil içerisinde verilen yolluk; koklayacak kadar peynir, biraz siyah ekmek, bir paket sigara, kibrit ve... Buz tutan bir gecenin altında tahta vagonlarda sabaha kadar bir ileri bir geri... Nihayet, yolculukta son durağın *Vetluga* olduğunu öğrendik; Fakat tren bizi *Şarya* istasyonuna kadar getirip bıraktı. Buradan öteye sepet kızaklarla gidecektik. Tek atla çekilen ve ince çubukların örülmesiyle bir leylek yuvasını andıran sepetlerin içinde yola çıktık. Karlar üzerinde sürüklenen bu kafileden bir kişinin bile kaput veya battaniyesi yoktu. Terleyen atların tüyelerinin bile anında buz tuttuğu şimâl rüzgârları, yarı çıplak vaziyetteki bizleri iliğimize kadar donduruyordu. Bu atlar, daha küçük birer tay iken her gün soğuk su duşu yaptırılır; ölen ölür, kalanlar da çok dayanıklı olmuş. Sonunda; tüyleri buz kaplı bu şimal atları, sürükledikleri; bu perişan ve yarı donmuş yığını *Vetluga*'ya ulaştırdı ve sonu belli olmayan hapishane hayatı başladı.

Hapislik yetmezmiş gibi Ruslardan gördüğümüz muamele, yeis ve sıkıntılarımızı her geçen gün artırıyor; ümitlerimiz tükeniyordu. Sıkıntı ve perişanlığımız çekilmez bir hâl almaya başlamıştı. Yirmi beş kişiye verilen üç kilo siyah ekmek “yaşamaya” yetmiyordu. Tahta kerevetler üzerinde, hâlâ ceket ve pantolonlarımızla uyumaya çalışıyorduk. Kuzey ikliminin dondurucu soğukları korkunç bir hâl almış, harâret sıfırın altında 35/38 derecelerde seyretmeye başlamıştı. Arkadaşlar arasında; verem, kansızlık gibi hastalıklar her geçen daha da artıyordu. Hastaneye kaldırılanların sayısı hızla tırmanıyordu. Tam da o günlerde genç bir subayın feci bir şekilde aklını bozması, başımızdaki muhafızları bile etkilemişti. Aylardır sabun yüzü görmeyen çamaşırlarımızı ne kadar kaynatsak da haşaratın önünü alamıyorduk. Sefâlet, aramızdaki beraberliği de olumsuz etkilemiş; tahammül iyice azalmıştı. Bilhassa kendi aramızdaki gerginlikler işkenceden beterdi.

Bir gün, muhafız askerin kontrolünde yiyecek almaya gitmiştim. Kasap dükkânına vardığımda boğazı kesilmeden ve başı gövdeden ayrılmadan yüzülmüş ve donmuş olan koca bir öküzün duvara yaslanmış olarak durduğunu gördüm. Dönüşte kulaklarım fena hâlde sızlamaya başladı. Soğuktan donma hadiselerine sıkça tesadüf eden Binbaşı Şâkir Bey, kulaklarımın donmuş olduğunu söyleyerek hemen karla ovulmasını sağladı da kulağı kurtardık. Kasabanın yanındaki ırmak bile, takribî bir buçuk metre buz tutmuştu ve her türlü araç rahatça geçebiliyordu. Günler ilerlemeye ve çevreyi tanımaya başlayınca ilk dikkatimi çeken

husus; Rusların, Meryem Ana tutkusu oldu. Ev ve iş yerlerine girişte, ilk O göze çarpıyordu. Hemen yanında da Cennet Cehennem tasvirleri yer alıyordu: Mahşer meydanına toplananlar amelinin hesabını veriyor; kötü olanlar, köprünün tahtaları arasından Cehenneme dökülüyordu.

Vetluga esareti, her gün biraz daha yıpratarak devam ediyor. Bir tarafta tahammül edilemez kavurucu soğuklar, gıdasızlık ve sefâlet; diğer tarafta idarenin baskısı, zulmü ve âtinin meçhûliyeti ruhlarımızda çöküntü yaratmıştı. Ülkenin genelindeki sefâlet, her geçen gün artıyor ve bu durum en ziyade bizi etkiliyordu. Artık; çavdar, yulaf ve kara bakla denilen nesnelere mâmul, mor renkli bir nesneyi ekmek diye mide bulantılarıyla yiyorduk. Bir de siyah darı pilavı vardı; bu da iğrenç kokusundan, yanına varılacak gibi değildi. Her tarafta kol gezen bu yokluk, kıtlık ve sefâlet semeresini vermekte gecikmedi! 3 Nisan 1917’de Çarlık idaresinin yıkıldığını duyduk. Hanedânın tamamı katledilmiş, ülke hızla bir kan gölüne dönmüştü. Rusya, “ihtilâl” çılgınlığının tam ortasında can çekişiyordu. Dağılan Rus ordusunun askerleri, başıboş sürüler hâlinde memleketin içlerine doğru kaçıyorlardı. Arkadaşlardan biri “Bolşevik” nedir diye sorunca bir diğeri “*baldrı çıplaklık*” diye cevapladı ve anlaşıldı ki komünistlik ve Bolşevikliğin tohumu fakirliktir, ahiri ise sefâlet! Bizler, acaba bu kargaşada feraha çıkar mıyız diye bir umuda kapıldıysak da her şeyin daha kötüye gittiğini anlamak zaman almadı. Başımızdaki muhafızlar yetmiyormuş gibi milis denilen sivil sorgucularla da muhatap oluyorduk. Bir gün, aklımızdan geçmeyen bir havadis aldık: Yusuf Akçura bir heyetle Vetluga’yı ziyaret ediyormuş! Haftalarca bekledik ama ziyaret gerçekleşmedi.

Bugün 4 Temmuz 1917, Kadir Gecesi... Söylediği uzun havalarıyla memleket hasretimizi her daim canlı tutan Yüzbaşı Recâi Bey kalktı ve sabâ makamında bir salât ve ardından ezan okudu. Bu yanık sesi duyan Ruslar da etrafımıza toplandı. Diğer barakalardaki arkadaşların da gelmesiyle müstesna bir gece başlamıştı. Kur’ân-ı Kerîm ve Mevlîd’ten parçalar okundu, esâretten kurtuluşa vesile olması temennisiyle uzun uzun dualar edildi. İçimizde Şeyh Efendi diye takıldığımız bir Yüzbaşı vardı. Haziran ayının yirmi saati bulan uzun günlerinde ve esâretin, sefâletin yüküne rağmen orucunu eksiksiz tutmuştu. Umûmi istek üzerine duayı o yaptırdı. Birbirimizle konuşma, dertleşme fırsatı bulmuştuk. Bu merâsim, sönmüş ruhlarımızda yeni rüzgârlar estirmişti. 10 Temmuz 1918 günü de aynı heyecanla ‘Bayram’ı yaptık. Bahçede toplanan Türk subayları, Bayramın

manasına dâir nutuklar irâd ediyor; arkadaşlar kucaklaşıp öpüşüyorlardı. Azaplı günlerin içinde bir nebze ferahlık yaşamıştık.

O günlerde arkadaşımın bahçede gezinirken birisinin “*Guten morgen*” dediğini duydum. Ben de Almanca karşılık verince, gezintiye çıkmış olan bir Alman aile yanımıza yaklaştı ve tanıştık. Aslen Stutgardlı olan bu aileyle tanışmamın, istikbâlime dair ne önemli bir tevâfuk olduğu sonra ortaya çıkacaktır. Aslında soylu bir aileye mensup ve oldukça zengin olan; Rusya topraklarında ticaret yapan bu aile, Harb-i Umûmi'nin başlamasıyla burada ikâmete mecbur edilmişti. Benim bir Türk zabiti olduğumu öğrenmeleri üzerine alakaları artan ve samimiyeti ilerlettiğim bu aile ile fırsat buldukça görüşmeye ve fırsattan istifade Almanca'mı ilerletmeye başladım.

Günler böylece geçerken hiç beklemediğimiz bir hâdise oldu. Bizim gruptaki Topçu Üsteğmen Hikmet'in firar ettiğini öğrendik. Bir yanda endişe, diğer yanda iç savaş ve otorite belirsizliğinin, arkadaşımızın firarına yardımcı olur temennisiyle beklemeye başladık. Hikmet kaçalı yirmi gün geçmişti ve hâlâ bir haber yoktu. *Kazan*'a ulaştığını ve Tatarlar tarafından misafir ve muhafaza edildiğini ümit ve tahmin ediyorduk. Bu bölgede ve daha güney doğudaki Müslüman Tatarlar, kaçan esirlere rehberlik ederek Çin ya da Afgan sınırından kaçmalarını temin ediyormuş. Derken, Hikmet'in Kazan taraflarında yakalandığı haberi geldi. “*Rus yanındır, firar etmek isteyenleri korkutmak için uydurulmuştur*” dedik. Fakat haberin gerçek olduğu; hatta beraberindeki Sivaslı Kazım Efendi'nin de dipçikle dövülüp kolu ve boynu kırılarak öldürüldüğü belli oldu. Ekmek almak için bir köye girmek zorunda kaldıkları söyleniyordu. Şehidimizin dinî merâsimle defnedilmesini istedik ve içimiz kan ağlayarak cenazeyi, etrafı açık bir çam ağacının altına defnettik. Birkaç gün sonra da Hikmet; aç ve perîşan, saç sakalı birbirine karışmış ve eziyetten tükenmiş vaziyette geri getirilmişti. Doğruca karanlık bir hücreye kapattılar. Değil onunla konuşmak, o tarafa doğru bakmak bile yasaktı. Hâlini ve hatırını sorabilmek için günlerce çırpındık ve bir yol aradık. Nihayet pratik bir yol bulduk. Arkadaşlardan Şakir Bey iyi kanun çalar, Yüzbaşı Ayetullah Bey de güzel şarkı söylerdi. Güya bir eğlence havasıyla ve türkülerle Hikmet'e sesimizi duyuracaktık. Yüzbaşı, -*sözde*- uzun havaya başladı:

- Ah Hikmet! Vatan hasreti ile düştün yollara!

Nasıl oldu da yakayı verdin ellere...

Hikmet ne yapmak istediğimizi anlayarak cevap verdi:

- Ey Yüzbaşım! Konuşmaya yoktur mecâlim

Görülmemiş dünyada böyle mezâlim

Gidince selam söyleyin benden vatana

Şu gurbette can verdiğim kıtsal vatana!

- . . .

Hikmet'in cevabı hepimizde şok tesiri yapmıştı. Kimse ağzını açıp konuşamaz oldu. İki gün sonra Hikmet'i, "Kumandanlığa" diye götürdüler ve bir daha da geri getirmediler. Bu arada, İhtilâlciler ile Çar taraftarları arasındaki boğuşma artarak sürüyordu. Kargaşa ve açlık son haddini bulmuştu. Artık, bir gün lâhana haşlaması, ertesi gün de lâhana çorbası veriliyordu. Durumu şikâyet edebileceğimiz bir merci arıyor ve bu amaçla sağa sola mektuplar yazıyorduk; ancak sonra öğrendik ki bizim mektuplarımız postaneye bile verilmiyordu. Bir incelemede, gönderdiğimiz kartların çöp kutusunda çıkması hepimizi yıkmıştı.

Kimsede bir kuruş para kalmadığı ve hepimiz yetersiz beslenmekten perişan olduğumuz için kaçabileceğimize ihtimal verilmiyor olmalı ki son günlerde kısmen serbest bırakılıyorduk. Ben de fırsattan istifade Alman dostlarımla görüşüyordum. Bir gün çanlar çalmaya başladı: *Mütâreke imzalanmış!* Müjdeyi duyan Alman aile, evlerine döneceklerini söyleyip eğleniyorlardı; ama bizim durumumuz hâlâ belirsizdi ve hâlâ endişe içindeydik. Gitme hazırlıklarına başlayan Alman dostlarıma fırsatını kollayıp kendi durumumu hatırlattım. "*Biz giderken pek tabii olarak sizi de yanımızda götüreceğiz*" cevabını alınca sevinçten bayılacak gibi oldum. Hemen planlar yapmaya başladık. Önce Almanların memleketi Stutgard'a gidecektik. Sonra Türkiye'ye gidip bir çiftlik alacak ve çok zengin olacaktık. "*Alman ırkı üstündür*" inancına sahip bu aileye göre, '*Almanya ile kader birliği yapan Osmanlı, sülhtan sonra da Almanya'nın sâdik bendesi olarak kalacaktır. Bu sebeple Türkiye'yi Almanya'nın bir parçası olarak görüyorlar; beni kazanmayı'* da bu yüzden önemsiyorlardı. Bu arada, Bolşevik-Menşevik boğazlaşması köylere kadar sirâyet etmişti ve bizim için tehlike hâlâ yüksekti. Bize eziyet edebilmek için her fırsatı değerlendiriyorlardı. Bir keresinde daha fazla dayanamayan bir Yüzbaş, göğsünü yırtarcasına açarak haykırmıştı: "*Artık yetişir! Biz ölümden korkan insanlar değiliz. Böyle muamele yapmaktansa göğsümüze bir süngü saplayın. Sizin bu yaptığımız insanlığa sığmaz!*"

Bir Türk'ü öldürmek onlar için Cennet saadetini kazanmak anlamındaydı. O yüzden, sadece Alman dostlarıma güvenerek böyle bir maceraya atılamazdım. Bir arkadaş bulmalıydım. Fakat hepimiz açlıktan perişandık ve adım atmaya mecâli olmayan sefiller yığınına dönmüştük. Barakaya döndüğümde Faik (*Tonguç*) ile karşılaştım. Öncesinde herhangi bir ahbablığımız yoktu ve bu arkadaş ileri seviyede *Turancı* idi. Durumu anlattım, bana inandı ve kabul etti. Hemen hazırlıklara başladık. Alman aile, benim keyfiyetimden ötürü titizleniyor ve bunun duyulmasından korkuyorlardı. Çünkü hayatımızı zehir eden esâret acısını, daha da çekilmez hâle getiren fitne ve casusluk olayları iyice artmıştı. Nihayet Alman dostum, 200 ruble gibi oldukça yüksek bir bedel karşılığı vesikalarımızı temin etti. Artık adım Hans idi ve Studgard'ta ikâmet ediyordum. Faik'in adı da Frederick olmuştu. Vakit kaybetmeden kampa dönüp Faik'i bilgilendirdim. Bakkaliye ihtiyaçlarını karşılayan Tatar Muzaffer vasıtasıyla birer bıçak, birer kaput ve çanta ile pusula temin ettik. Ekmekleri dilim dilim yaparak ocakta kuruttuk.

25 Mayıs 1918 gecesi... Cephede taarruza hazırlandığımız günlerde olduğu gibi, ayakkabılarımı dahi çıkarmadan tahtaya uzandım. Gözlerim kapalı olsa da kalbim heyecanla çarpıyordu. Bu vaziyette fecr-i kâzib vaktini yaptım. Sakladığımız çantaları alarak, Alman dostlarla buluşacağımız; şehre giriş köprüsünün bitişiğindeki ormana doğru yola koyulduk. Tam köprüye yaklaşmıştık ki iki kadın ile burun buruna geldik. Kadınlardan biri; "siz Türk subayınız değil mi?" diye sordu. Ben hemen "hayır biz Almanız" cevabını verdim. Kadın; "biliyorum, biliyorum; hadi siz gidin de bizimkileri gönderin" deyince büyük telaşa kapıldık. Bizi ihbar edecekler endişesiyle Almanları beklemek yerine ormana dalarak hızla uzaklaştık. O korku ile dört beş saat yürümüştük; fakat gücümüz iyice tükendi ve yere serildik. Artık dostlarla buluşamayacak olmamız ya da yakalanarak o sefâlete dönecek olmak endişesi bizi bedenen de sarsıyordu. Yorgun, bitkin ve çok açtık. Buna bir de vahşi hayvanlarla karşılaşmak korkusu eklenince, hemen bir ağaca çıktık ve dalların üstünde gece boyunca titredik. Ertesi sabah, orman yolundan yürümeye devam ettik ve bir süre sonra uzaktan bir köy gördük. Burada bir araba bulmak ümidi bizi canlandırmıştı; fakat yakalanmak korkusu da yakamızı bırakmıyordu. Biraz yaklaşınca, evin birinin önünde bir araba görmek ümidimizi ziyadeleştirmişti. Fakat o da ne! Arabada Alman dostlarımin eşyaları vardı ve biz biraz daha yaklaşmaya fırsat kalmadan kapıya çıktılar.

Her iki taraf da çok sevinmiştik. Hemen arabaya yerleşerek Şar-ya şehrine doğru yola koyulduk. Meğer Alman dostumuz dün sabah rahatsızlanmış ve aile yola bir hayli geç çıkmış. Vaktinde çıksalarmış eğer, bu buluşma Allah-u âlem hiç olmayacaktı! Şarya istasyonu mahşer yeri gibi kalabalıktı. Rus polisleri mütemadiyen kalabalık arasında dolaşıyordu. Faik ve ben bir izbe köşeye çöktük ve dualar ederek beklemeye başladık. Polis, Bolşevik-menşevik tefriki ile meşguldü. Bazen, “Kaçıyor! Yakalayın!” türünden sesler işitiyor ve ürperi-yorduk. Nihayet trenimiz geldi ve kontrollerin ardından yola koyulduk. Bizim için, Vetluga sınırında yakalanmak tehlikesi hâlâ çok büyüktü. Çok şükür korktuğumuz başımıza gelmedi. Trenimiz Kost-romo hudûdunu da geçince sevinçten çılgına dönmüştük; çığlıklar atıyor, Türkçe marşlar söylüyorduk. Merhum Sivashî Kâzım’ın başına gelenleri bir an olsun hatırımızdan çıkarmadan geçirdiğimiz o sancılı saatler artık sona ermişti. Bu dakikadan sonraki yolculuğumuz tamamen görmek ve incelemek üzereydi.

Sonraki günlerde beni etkileyen iki hâdiseyi bilhassa belirterek sözlerime nihayet vermek istiyorum. İlki; *Petrograd* şehrinde ikâmet eden büyük âlim ve fikir adamı Musa Cârullah ile tanışmamızdır. Elli beş yaşlarında, tıknaz, köse sakallı ve başında Tatar takkesi bulunan ve sohbetimizin ileri safhasına kadar evin uşağı zannettiğimiz bu mütevazı insanın ilmi bizleri hayran bırakmıştı. Bize gösterdiği teveccühe ilâveten söylediği son sözler ise altınla nakşedilecek kıymetleydi: “*Türk ve İslâm dünyası büyük bâdire geçirecektir. Fakat bela bâki değildir; karabulutlu gecenin sabahına erişebilenlere ne mutlu!*” Yine Petrograd’da dolaşırken yaşadığımız ikinci hadiseye gelince: Çarşıda dolaşırken Kubbesi altın kaplamalı bir kilise görmüştük. Merak ettik ve daha yakından incelemek kasdıyla bahçesine girdik. Kilisenin av-lusu eski zaman topları ile çevriliydi. Topların ağzı toprağa gömülü ve üçer metre aralıklarla birbirine zincirlerle bağlı durumda idiler. Toplara daha yakından bakıp da üzerlerindeki Osmanlı nişânelerini görünce çok şaşırdık ve çevredeki insanlara sorduk. Duyduklarımıza inanmamıştık. “*Yüzyıllardır burada olan bu toplar, Osmanlıyı yenme-nin nişânesi olarak sergileniyordu!*”

27 Haziran 1918... Nihayet sevgili vatanımıza, İstanbul’umu-za geldik! Sevincimize payân yok. Yoldaki katılmalarla oldukça kabarık bir yekûna ulaşmıştık ve Sirkeci Garı’nda bizi merâsimle

karşılacaklarını ümit eden arkadaşlarımız çoktu. İçimizde; Sibirya'dan, Moğolistan sınırındaki esir kamplarından, bin bir tehlikeye atılarak ve bizden çok daha kötü şartlarda kaçanlar da vardı. Yanımdakilere, kendimize bir kahraman, bir fedâi kuruntusu vermeye hakkımızın olmadığını söyledim.

“O sefâlet yuvası kamplarda bizi ayakta tutan vatan sevgisi, Ona olan borcumuzu ödemek arzusu değil miydi? Sakın unutmayınız! Buna bir de gurbet ellerde toprağa verdiğimiz Üsteğmen Hikmet'lere ve Sivaslı Kâzım'lara olan borcumuz eklenmiştir!”

MİRLİVA İHSAN LÂTİF²⁸²

“Kapı tekrar açıldı. Gözlerim kendiliğinden kapıya çevrildi. Kapının önünde iki kişi vardı. Biri sağlık memuru biri de gardiyan. Hastaları soruyorlarmış. Yanımda Tatar Fethullah vardı. Sordum: “Ne dersin? Hastayım desem hastaneye çıkarırlar mı beni?” Adamcağız güldü; “Senin benzinde daha renk var, hastaları şimdi görürsün...” Koğuşta, özellikle kapıya yakın kerevetin altı hasta ile doluymuş. Tifüs, dizanteri, tifo ve göğüs hastalıkları en belli başlı olanlarıydı. Ama böylelerini çıkarıp bakmıyorlar; adeta ölüme terk edilmişler! Hazır, koğuş da bir karantina bölgesiydi zaten(?) Varsın burada ölsünler; çıkarıp ne yapsınlar(!) Kerevetlerin altından siirüye siirüye iki ölü çıkardılar. Kerevetlerin altındaki, sağlık memurlarına yalvaran diğer hastalara aldırış eden olmadı...”²⁸³

Ben, Mirliva İhsan Lâtif... Sicil numaram:1309-P.6... 1873 yılında İstanbul'da doğdum. Mollagürâni ailesinden Lâtif Bey'in oğluyum. Doğu Cephesi'nde, birliklerimi kumanda ediyordum. Ah! O paslı bir çivi gibi mazime çakılan tarih; 22 Aralık 1330 (2 Ocak 1915)! O gün, ekserisi yaralı ve hasta 300 kadar askerimle Moskof'a esir düştüm. Aslına bakarsanız; cehennem andıran ateş ve şarapnellere altında daima mevcut olan ölümü pek tabii bir hâl olarak kabullenmiştim. Ama asla hâtır ve hayâlime gelmeyen “esâret”; bir bela yıldırımını gibi beynimi, karakterimi ve varlığımı alt üst ediverdi.

Artık, aylarca kıvranacağım esâret boyunduruğu altında, şu üç hususu bir an olsun zihnimden atamayacaktım: “Vukuuına lânetler ettiğim ve bana pek ağır gelen bu esâretten bir an evvel yakamı kurtarmak düşüncesi... Vatana kavuşarak düşmanla aramda yarım kalan hesabımı görmek

²⁸² İhsan Lâtif, Bir Serancâm-ı Harp, Ankara-1988

²⁸³ Hüsamettin TUĞAÇ; Bir Neslin Dramı/Çarlık Rusya'sında Tutsaklıktan Anılar, İstanbul-1995 sh. 108-109.

ve intikamımı almak arzusu... Ve; hayat ve mematlarından haber alamadığım ve felâketim dolayısıyla inim inim inlediklerinden şüphem olmayan ailemin halleri ve haber ulaştırabilmek çaresi..."

İlk durak olan Sarıkamış, aynı zamanda ilk donma tehlikesini yaşadığım ve ayak parmaklarımdan birkaçını kaybettiğim yer oldu. Bizi, karanlık ve pislik yuvası bir odaya tıktılar. Gece boyunca bu sefil yerde ayakta bekledim. Ertesi gün, trenlerle getirildiğimiz *Kamışlof* şehrinde, ağaç dallarından yapılmış tek atlı kızaklara torba istif eder gibi üst üste yığıldılar. Ocak ayının; -35 derece civarında seyreden soğuğu altında ve üzerimizde tek kat elbise olduğu hâlde üç gün bu vaziyette yolculuk ettik. Şiddetli soğuk ve yetersiz beslenme sadece bedenime değil, kafamda dönüp duran kaçma arzusuna da darbe vuruyordu. Bu vaziyette getirildiğim *İrbit* şehrinde, kısa süreli de olsa müsaade edilen çarşı gezintileri boyunca tek düşüncem; bir Rusyalı Müslüman bulmak ve ondan yardım görerek vatanıma dönebilmektir. Bu sefâlete ve muhatap olduğum hakâretlere direnme gücümün her geçen gün azaldığını hissediyordum, acele ediyordum. Nihayet korktuğum başıma geldi ve hastalanarak yatağa düştüm. Hastane dedikleri, büyükçe bir odadaki tahta sedirin üzerine elbiselerimle yatırıldım. Paltomu da üzerime örtterek tam yirmi beş gün boyunca gâh ateşler içinde kavruldum yahut soğuktan titredim. Yanı başımda, tifodan yatan beş Türk subaydan biri olan Teğmen Sabri, edilen zulüm ve tedavisiz bekleyişin neticesinde, kurtulamayarak vefat etti. Moskof zulmü, o vakit kendini bir kere daha gösterdi; o kadar istememize rağmen bu şehit Türk subayına dinî merasim izni vermediler ve sürükleyip götürdüler.

Nihayet ayağa kalktım ve kendimi iyice toparlayabilmek için açık havada kısa gezintiler yapmaya başladım. İşte o günlerde dualarım kabul oldu ve bir Müslüman tanıma fırsatı yakaladım. Şah Veli, gerçekten yiğit ve yardımsever biriydi. Onun dükkânında geçirdiğim saatlerde evimin sıcaklığını ve huzurunu yaşıyordum. Bu şehirden götürüleceğim tebliğ edildiğinde de hemen onun dükkânına koştum. Beni arkadaki odaya aldı. Varlıklı Müslümanlardan topladığı 600 rubleyi elime sıkıştırırken kendisine ait kalın bir fanilâyı da beraberinde uzatmıştı. "*Bunu saklayınız; bu size pek lâzım olacaktır. Çünkü Sibiryâ'nın soğuklarına ancak bununla mukavemet edersiniz. Merak etmeyiniz, bu fanilâyı sizden Dersââdet'te alırım.*" dedi. Bilhassa "*Dersââdet*" derkenki heyecanı görülmeye değerdi. Çok hislenmiştim. Ayrılık vakti geldiğinde, heyecanla ve gözyaşlarıyla birbirimize sarıldık. Ben kapıdan çıkarken hemen kibleye

döndü ve gözyaşları eşliğinde “Ezân-ı şerif” okumaya başladı. Sokağın başına kadar bu mübarek ezânı dinleyerek ve gözyaşlarıyla yürüdüm.

Yine yollardayız... İki gece ve bir gün yolculuktan sonra sabaha yakın saatlerde *Tomsk* istasyonuna geldik. Hava gayet soğuk, her taraf buz ve karlarla örtülüydü. Titreyerek salona girdik. Rus askerleri bir köşeye çekilerek, bize karşı eziyet olacak şekilde sıcak çay içmeye başladılar. Az ileride bir gazete tezgâhı görünce izin isteyerek oraya yaklaştım. Masanın üzerindeki gazeteleri incelerken “*Ukazat*” adlı, o bölgedeki trenlerin hareket saatlerini ve güzergâhlarını gösteren kitap dikkatimi çekti. Kitabı, bir ruble karşılığında hemen satın aldım. Kimseye belli etmeden kitabı incelerken ekinde 1.500.000 ölçekli bir Sibiryâ haritası da olduğunu görünce sevinçten uçacak gibi olmuşum. Bir an olsun aklımdan çıkmayan firar maksadına pek uygun olan bu kitabı hemen giysilerimin içinde sakladım.

Tomsk istasyonunda geçirdiğimiz bir iki saatin ardından, zoraki bir yürüyüşle bu şehirde kalacağımız hapis haneye geldik. Bizi, içerisi ve duvar kenarlarındaki ranzaları esirlerle dolu bir odaya aldılar. Mecburen ayakta beklemeye başladım. Donan parmaklarımın yaraları henüz iyileşmemişken saatlerce kar ve buz üzerinde yürümek; sonra bir de ayakta beklemek ızdırâbımı ziyadesiyle artırmıştı. Sabah olup uyanmaya başlayan Alman ve Avusturyalı esirler, benim general olduğumu öğrenince; istirahatımı temin için, hemen ot doldurulmuş mükemmel bir yatak hazırladılar ve ben de çileli yolculuğun yorgunluğunu bir nebze de olsa atmak fırsatını buldum.

Ertesi gün, biraz ısınabilmek maksadıyla bahçeye çıkmış, cılız güneş ışıklarının vurduğu yerlerde dolaşırken yanıma biri yaklaştı ve kendini tanıtarak konuşmak için izin istedi. Çevresindekilerin “*Baron*” diye hitap ettiği bu Avusturyalı genç teğmen; “*Burada, çok zor şartlar altında yaşamaya çalışan Türk esirlerin varlığı*”ndan söz etti. “*Koşuşlarda, yarı çıplak vaziyette ve en sıradan sağlık hizmetlerinden bile mahrum olarak kalıyorlarmış.*” Samimiyetini gözyaşlarıyla ispat eden Baron Efendi ile hemen o koşuşlara gittik. Hakikaten kendimi çok acı bir manzara karşısında buldum. Üzerindeki elbiseleri Moskoflar tarafından yağmalanan Anadolu’nun çilekeş çocukları -30 derece soğuk altında birbirlerine sokulmuş; soğunun ve berbat hastalıkların pençesinde kıvranıyorlardı. Bu manzara karşısında daha fazla kendimi tutamadım ve duvarın dibine çökerek hüngür hüngür ağladım. Para sıkıntısı çekmeyen bu Avusturyalı genç, gelirken bir miktar malzeme ve elbise getirmeyi de ihmâl

etmemişti. Ben de İrbit'te Şah Veli'nin firarım için topladığı paranın bir bölümünü bu mazlum vatan yavrularına dağıttım.

Bir akşam, Tomsk şehrindeki konaklamanın bittiğini ve sabah yola çıkacağımızı söylediler. Tren istasyonuna kadar, parasını bizden aldıkları kızaklarla götürüp bir vakit karın altında beklettiler; nihayet tren geldi ve bizi bir çuval gibi vagonlara tıktılar. Vagonlardaki kalabalık öylesine fazlaydı ki âdeta nefes alamaz durumda *İrkutsk* şehrine doğru gidiyorduk. Yanımdaki Avusturyalı subay, kısa zaman önce tanık olduğu bir manzarayı anlatmaya başladı: "*Rus Avrupa'sında bulunan "Perza" isimli şehrin istasyonunda; üçra bir köşeye terk edilmiş iki Furgon(hayvan nakliyesine mahsus penceresiz vagon)'da kilitlenen 70-80 civarındaki Türk esiri, günlerce aç ve susuz bırakılmış; bu biçareler bu kilitle ve pis vagonlar içerisinde günlerce feryat ederek, inleyerek ölmüşlerdi."*

Bizzat yaşadığım, gördüğüm veya işittiğim böylesine hâdiselerle geçen esirlik günlerimin her dakikası, ruhumu bir akrep gibi zehirliyor dimağımı uyuşturuyordu. En korktuğum ise; bütün bunlardan sonra kendime olan güvenimi yitirmek ve esâret rüzgârına kapılıp savrulmak ve dahi kaybolup gitmekti. Nefes alabilmek, dört duvarın dışındaki dünyaya bakabilmek, tel örgülerin ya da demir parmaklıkların bölmediği şeyleri de görmek umudunu canlı tutabilmek istiyordum. Ve... Bana eziyet edenlerden, mânen olsun intikam alabilmek için kaçmak!

Bu çileli yolculuk sırasında tanıştığım ve hemen kaynaştığımız Yarbay Fethi Bey ile hep hürriyetin hayâlini kuruyorduk. Her ne olursa olsun, ilk fırsatta kaçacaktık. Esâret ikametgâhımız olan *Chita* şehrine getirildiğimiz günün hemen ertesi sabahında da yaptığımız planı icrâya başladık. Her akşam, çok erken saatlerde barakamıza çekiliyor; hemen yatarak ertesi gün öğleden sonraya kadar uyuyormuş gibi yatakta kalıyorduk. Böylece, günün 14-15 saatini uyumak âdetinde olduğumuza Rus nöbetçileri inandırmak ve üzerimizdeki denetimi buna göre gevşetmelerini sağlamak istiyorduk. Ayrıca, hemen her gün, odamızda ve avluda en az 2-3 saat durmadan yürüyerek bacaklarımızın direncini artırmaya gayret ediyorduk. Bütün bu hazırlıkların bir işe yaraması; elbette bir rehber bulabilmemiz hâlinde bir mana ifade ediyordu. Bizleri, bu çetin şartlara sahip coğrafyadan çıkaracak *-tercihen Müslüman-* bir rehber bulmak için de sürekli teyakkuz hâlindeydik. Tanıştığımız ve güvendiğimiz bütün Müslüman kardeşlerimizden; evvelen ve bilhassa isteğimiz buydu.

Baskı ve hakâretlerin ruhumda açtığı yaralar ile şiddetli kışın bedenimdeki yıkımına direnerek mart ayını da geçirdim. Rus komutandan ısrarla talep ettiğim dışarı çıkabilme ve haftada bir de olsa hamama gidebilme müsaadesi çıkınca firarına itikadım ziyadeleşti. Şehirde yaklaşık 300 hane Müslüman Tatar yaşadığını ve bir de camilerinin olduğunu öğrenmiştim. Bilhassa camiinin varlığına çok sevindim. Bu sayede, Rusların gözü önünde hareket etme sıkıntısından kurtulacaktım. Hemen, Cuma namazlarına gitmek için izin talep ettim ve çok şükür bu izni de kopardım. Erken saatlerde camiye gelip mümkün olduğu kadar çok Müslüman ile tanışıyor; uzun sohbetlerle, bu insanlar arasında güvenebileceğim birini arıyordum. Vakit buldukça minareye çıkıyor, ezan okurken bir taraftan da şehrin kuşbakışı krokisini çıkarıyordum. Dönüşlerde ise her defasında farklı bir yolu deneyerek sokak ve caddeleri tanıyordum. Bu arada, peşimde dolaşan Rus nöbetçilere de küçük hediyeler almayı ihmâl etmiyordum. Fethi Bey de boş durmuyor, firarımız esnasında ihtiyaç duyacağımız malzemeleri tedârik etmeye çalışıyordu.

Rehber olmadan firar etmek mümkün olsa da; 5-10 saatlik yol gitmeden behemehâl yakalanacaktık. Zaman geçiyor; fakat aradığımız rehberi bir türlü bulamıyorduk. İki hafta önce, rehber bulamadan kaçan Avusturyalı ve Alman subayların ormanda kaybolmaları ve kısa sürede yakalanmaları, ısrarımızın ne derece isabetli olduğunu göstermişti. Cami sohbetleri ile bir ilerleme olmayınca geceleri de gizlice kamptan kaçmaya ve güvendiğimiz evlerde toplantılar yaparak bir netice aramaya başladık. Gece karanlığından faydalanarak tren istasyonuna sokulup trenlerin hareket saatlerini ve güzergâhlarındaki diğer istasyonlar ile bunlar arasındaki mesafeleri öğrenmeyi de ihmâl etmiyorduk. Gece kaçmalarını, Fethi Bey'le sıraya koymuştuk. Her ihtimale karşı, birimiz odada bekliyor ve muhtemel bir ânî bir denetimde açığa düşmek istemiyorduk. Fethi Bey nihayet; bir gece görüşmesi sonrasında, sabırsızlıkla beklediğimiz haberle döndü: Bir süredir görüştüğümüz gayretli, cesur ve fedakâr bir dindaşımız bir başka dindaşımızı rehberliğe ikna etmişti!

23 Mayıs 1331 Pazar... Akşam erkenden odamıza çekildik ve ışıkları söndürdük. Saat on gibi; ben önden, Fethi Bey arkadan barakaları terk ederek rehberle buluşacağımız dükkâna gittik. Rehberin gelmesiyle de hemen kıyafetlerimizi değiştirdik. Evvela, bu günleri hesaplayarak uzattığım sakalımı kestim. Fethi Bey de sarıya çalan saçlarını boyadı ve dö-küntü elbiseler giyerek alelâde işçi kimliğine büründük. Pasaportlarımız

da hazırды. Artık Tebrizli Cafer ve Ali Ekber olmuştuk. Birer amele tavrıyla, Rus askeri kaynayan tren istasyonuna geldik ve bizi *Chita* şehrinde kurtaracak olan *Viladivostok* trenine bindik. Kalplerimiz sevinç ve heyecandan çatlayacak gibiydi ve uyumak kabil değildi; fakat biliyorduk ki en mühim silahımız soğukkanlılık olacaktı. Tren ilerlerken; parçalara ayırarak elbisemin arasına yerleştirdiğim haritayı ara sıra çıkarıp nerede olduğumuzu anlamaya çalışıyordum.

Tren yolculuğu, Rusları alıştırdığımız “*uyku süresi*” olan 14-15 saat sonra bitecek; sonraki yolculuğumuzu, ıssız yollardan yürüyerek sürdürebilecektik. 24 Mayıs öğle saatlerinde, Sibiryâ'nın çölü olarak bilinen *Bulak*'ta trenden indik. Hiç durmadan yürüyeceğimiz bu arazide, gözün görebildiği her yer bembeyazdı. Yola koyulmadan önce, âbdest alıp Hakk yoluna iki rekât namaz kıldık ve bizleri Yaratan Yüce Kudret'ten selâmet diledik. Hazırlıklarımızı bir kere daha gözden geçirdikten sonra da “*Besmele*” ile ilk adımımızı attık. Bizden yaşlı olduğu için “*Baba*” diye hitap ettiğimiz ve tam bir gönül bağı kurduğumuz rehberimiz önde biz arkada çöle daldık. Hem soğuk ve kar ile hem de çevrede yaşayan ilkel ve savaşçı köylülerle boğuşarak yol alacaktık.

Yolculuk pek çetin geçiyor ve bizi hızla yıpratıyordu. Günde en az 30 km yürüyüş mecbûriyeti, etkilerini göstermeye başlamıştı. Önce ayaklarımız şişti ve yaralar oluşmaya başladı. Üç-dört gün sonra da önceki donma faciasında sağlam kalan parmaklarımın tırnakları düşmeye başladı. Izdırâbım çok fazlaydı ve adım atmakta dahi zorlanıyordum. Üstelik düz yolda da değil; kimsenin fark etmemesi için, demiryoluna paralel olarak 1-2 km kuzeyindeki araziden doğuya doğru yürüyorduk. Gizlenerek ve acılar içinde kıvranarak devam eden yürüyüşle *Mançurya* şehrine ulaştık. Akşam karanlığının çökmesiyle beraber, en emin sığınak olduğunu düşündüğümüz Şehir kıyısındaki “*İslâm mezarlığı*”na girerek saklandık. Rehberimiz bizi orada bırakarak yardım bulmak ümidiyle hemen şehre yollandı ve birkaç saat sonra da iki Müslüman yerli ile geldi. Gerçek kimliğimizi bilmeyen bu insanlar, bizi Türkistanlı iki kaçak zannediyordu. Bulduğumuz yer ile ilgili bilgi vererek başladıkları sohbet biraz sonra elîm bir hâdisenin hikâyesine dayanmıştı. “*İçinde bulunduğumuz mezarlıkta, esirliğe götürülürken trende hayatını kaybeden Anadolu yiğidi sekiz Türk yavrusu yatıyordu! Bu âlicenab insanlar, gelişigüzel atılveren cenazeleri alarak dini bir merâsimle buraya defnetmişlerdi.*” Yüreklerimizde kabaran öfkeyi

dindiren gözyaşlarımızla; geceyi, hepsinin ruhlarına “Kur’ân”lar okuyarak ve dualarla geçirdik.

Yolculuk ilerledikçe; buz denizi, çamur deryasına dönmeye başlamış; etrafımız insanı yutmaya pek hevesli bataklıklarla çevrildi. Artık ayaklarımın üzerinde duramıyorum ve âdeta dizlerimin üzerinde sürünürcesine ilerliyorum. Ruslarla bir an evvel hesaplaşmak arzusu, bu dayanılmaz acılarımın yegâne tesellisi olmuştu. İlerleyen günlerle birlikte âdeta mevsimden mevsime geçiyoruz. Çevremizdeki coğrafya sürekli değişiyor. Şimdi de *Yemen*’i andıran bir çölün sıcaklığında kavrulmuş yol almaya gayret ediyoruz. Güneş, zayıf bedenlerimizi perişan ediyor. Rehberimiz tam, *Tsikar* köyüne yaklaştığımızı ve orada biraz dinlenebileceğimizin müjdesini veriyordu ki bir anda etrafımız Rus askerleriyle çevriliverdi. O kadar dikkat etmemize rağmen köylüler bizi görmüş ve ihbar etmiş olmalıydı. Çıldırılmamak ve soğukkanlılığımı muhafaza etmek için âzami gayret ediyor, gerçek kimliğimizin anlaşılmasını için sürekli plan yapıyordum. Askerler ise durmadan: “*hainler!*” diye bağıyor ve bize hakâretler yağdırıyorlardı. Kendi aralarındaki konuşmalardan; bizi, demiryolu hattını havaya uçuran Alman veya Avusturyalı casuslar zannettiklerini anlayınca müthiş sevindim. Rehberimiz ise bıkip usanmadan, bizim sıradan işçiler olduğumuzu anlatıyordu. Söylenenleri, kıyafetimizi ve sırtımızda bilhassa gezdirdiğimiz çuvaldaki acınacak üç beş parça eşyamızı görünce biraz sakinleştiler. Bizi bir odaya kapattılar ve merkeze haber verdiler. Artık; dua etmekten ve bizi teslim almaya gelecek görevliyi beklemekten başka yapacak bir şey gelmiyor elimizden. Rehberimiz ise, bir taraftan bizleri rahatlatmaya gayret ediyor; diğer taraftan da gelecek bu görevliye usulünce verilecek bir miktar para hazırlıyordu. Bu arada, gerçek hüviyetimizin açığa çıkmaması için yanımızda ne varsa inhâsı gerekiyordu. Çuvarlarımızdan yiyecek bir şeyler çıkarıyor gibi yaparak belge ve üzerimdeki haritaları birer birer çığneyip yutuyordum. Birkaç saat sonra gelen o görevlinin, bizleri çınlı çıplak soyarak araması, tedbirimizin ne kadar yerinde olduğunu gösterdi. Rabbime binlerce şükür! Adam, aldığı paranın da etkisiyle, bizim casus olamayacağımızı söyleyerek bizi serbest bıraktırdı. Kapatıldığımız odadan çıkıp istasyona doğru yürürken şafak sökmeye başlamıştı. Yakalanmamız ve ardından gece boyu süren bu sorgulamada yaşadıklarımızı anlatabilmek için sadece şunu söylemem kâfidir: Rehberimizin uyarısıyla dehşet içinde fark ettim ki saçlarımın bir bölümü beyazlamıştı!

Artık Çin sınırına epeyce yaklaşmıştık. Son yaşadıklarımızdan

sonra, sürünerek dahi olsa yürüyecek mecâlimiz kalmamıştı. Her şeyi göze alarak trene bindik. İşçi ve köylülere mahsus olan dördüncü mevki vagona henüz girmiştik ki bir Rus kadın, döküntü halime öğrenerek baktı ve elindeki çaydanlığı uzatarak “*kyiyatuk*” adı verilen yerden sıcak su getirmemi emretti. Fethi Bey ile göz göze geldik. Kadın bilmiyordu ki karşısında Cihan Devleti Osmanlı’nın bir generali ve yarıbayı bulunuyor! Üzerimizdeki acınacak kıyafetten dolayı bizi dilenci zannetmişti. Sükût, sabır ve tevekkülle suyu getirdim. Gece yarısı, *Haerbin* şehrinin ışıkları görünmeye başladığında istasyona girmeden trenden atladık ve yakalanma korkusuyla doğruca Çinlilerin mahallesine gittik. Bu mahallenin bir bölümü Çinli Müslümanlara aitti ve bu cemaatin bir camii ile bir de medresesi bulunuyordu.

Yaraların kapladığı ayaklarımız ve tamamen tükenmiş bedenimize rağmen; Çin’in, Japon işgalindeki topraklarında daha 250 km’lik yolu-muz vardı. Bin bir zorlukla, üzeri hasır parçası örtülü bir katır arabası bulduk. Hava gayet yağmurlu, geçtiğimiz arazi yumuşak ve insanı gömecek çamur ve batakla kaplıydı. Bu şartlarda yola devam ettik ve iki günde, Viladivostok hattındaki *Asha* köyüne ulaştık. Buradan *Kirin*’e varışımız ise çok daha zorlu ve rahatsız edici sekiz günlük yolculukla mümkün oldu. *Çhita*’dan başlayan firarımızın üzerinden 25 gün geçmişti. Hemen her durakta tanıştığımız Müslümanlardan, sahip olduklarına kıyasla çok büyük yardım görüyorduk. En zor anlarda kapısını çaldığımız bu insanlar, sofrasını bize açmakta zerre miktar tereddüt göstermiyordu. Yakalandıklarında kurşuna dizileceklerini bildikleri hâlde; aç kaldığımızda bir lokma ekmeği, donmak üzereyken samimiyetin sıcaklığını da taşıyan bir ocak başını onlarda bulduk. En sert soğuklarda, amansız yağmurlarda perîşan elbiselerimizin içinde titrerken ve yara bere içinde âdeta sürünürcesine kaçmaya çalışırken hep yanımızda oldular. Bu tanışmalar sırasında bazen ilginç durumlar da oluyordu. Mesela *Çangçung* şehrinde karşımıza çıkan Kafkasyalı Hayri Bey ile Erzurumlu Kaskaroğlu Mustafa, Kasapoğlu Mehmet ve Abdullahoğlu Avni Efendiler ile tanışmamız gerçekten entere-sandı! Savaşın başladığı aylarda, Rusların zulmüne yakalanmamak için buraya kadar kaçmışlar; burada fırıncılık yapmaya başlamışlardı.

Çangçung’ta; artık hürriyete çok yakın olduğumuza kâni olarak, üzerimizdeki döküntü kıyafetleri terk ettik. Esâretin manevi baskısından kısmen sıyrılmış gibiydik. Fakat ne Fethi Bey’de ne de bende kimliğimizi ispat edecek hiçbir belge yoktu ve takdir edersiniz ki Çin topraklarında

daha fazla dikkat çekiyorduk. Buna rağmen trenle yolculuğumuza devam ederek Pekin'e yollandık. Endişeli bir yolculuğun ardından şehrin kenar mahallelerine ulaşır ulaşmaz; artık iyice öğrendiğimiz gibi, tren-den atlayıp hemen Müslüman mahallesine koştuk ve ilk gördüğümüz Çinli Müslüman'a camiyi sorduk. Fakat camii yerine Müftü Efendi'nin evine getirilmişti.

Hükümet ve polis nezdinde, rûhanî mevkiisinin pek yüksek olduğunu gördüğümüz Müftü Efendi de bizi, Pekin'in en büyük camisinin med-resesine yerleştirdi. Bu camide kaldığımız zaman zarfında yaşadıklarımız bambaşka idi. Daha ertesi gün, koşarak ziyaretimize gelen iki Müslüman vardı ki anlatmaya kelimeler kifâyet etmez. Bizim Osmanlı subayı olduğumuzu öğrenince gözyaşlarıyla boynumuza sarılıp “*Elhamdülillâh, Müslüman Emîrleri de görmek nasip oldu!*” diyerek ağlamaya başlamışlardı. Sonraki gün ise; Türk milletine olan sevgilerini bilhassa vurgulamayı arzu eden bir grup Müslüman genç geldi. Onlarla da tanıştık ve uzun uzun sohbetler ettik. İslâm'a sadâkatle hizmetin ehemmiyetini çok iyi kavramışlardı. Fıtraten çok zeki ve çalışkan olan bu insanlar; Allah'ın(cc), kendilerine bahşettiği bu meziyetlerini besleyecek en önemli imkândan mahrum idiler: Eğitim! Gelişme ve yükselme yolunda onlara yegâne rehberliği de bizim milletimizin yapacağına inanıyorlardı.

Fırarın Pekin durağından sonrası deniz yoluyla mümkün olacaktı; fakat bu yolculuk için gerekli olan hiçbir resmi evrâka mâlik değildik. Yine Müftü Efendi aracılığıyla, Alman Sefâretinden Sefir Von Hindje ile görüşmeyi başardık. Sefir; büyük bir metânentle gerçekleştirdiğimiz fırası dinledikçe heyecanlanıyordu. Nihayet, elinden geleni yapacağını söyleyerek bizden süre istedi. Böylece iki hafta daha Pekin'de kaldık.

Günler sonra, sıcak bir haziran günü Sefârethane'ye davet edildik. Orada, Von Hindje'nin tanıştırdığı ilginç bir kişilik çıktı karşımıza. Mösyö Black olarak tanıştırılan bu zat, 25 yıldır Pekin'de görev yapıyordu ve bizi çok güzel, çok akıcı bir Türkçe'yle karşıladı. Vatanımdan bu kadar uzakta, Türk Ediblerinden Kemal'leri, Ekrem'leri ve Hamid'leri severek okuyan biriyle karşılaşmak gerçekten çok şaşırtıcıydı. Hep beraber oturarak yolculuğumuzun bundan sonrasını konuştuk. Hind okyanusu çok tehlikeliydi. İngilizler, bu yoldan geçen bütün gemileri çok sıkı bir şekilde tarıyor; tek bir Müslüman'ın bile seyahatine izin vermiyorlardı. Kara yoluyla Hindistan'a gitmek ve *Bombay* üzerinden deniz yoluyla devam etmek de mümkün görünmüyordu. Geriye yegâne

istikamet kalmıştı: Şanghay'dan hareket eden ve Japonya'dan geçen bir vapura binip Büyük okyanusu aşarak Amerika'ya gitmek. Amerika'yı batısından doğusuna trenle geçtikten sonra da yine deniz yoluyla Almanya'ya gelmek ve Berlin üzerinden Dersaâdet'e vâsıl olmak!

Samimi bir ev sahipliği ile iki haftadır bizleri saklayan Pekin Müf-tüsü ve Müslüman kardeşlerimize vedâ vakti gelmişti. Bu güzel günle-rin hâtırası olarak topluca fotoğraf çektirdik. Bu âlicenab dostlarımız: *“Harpten sonra, Türk Müslümanları ile eğitim, kültür ve ekonomi alanla-rında ilişkiler kırmak istediklerini; bu maksatla yapılacak girişimlerin âtide pek büyük yararlar sağlayacağını bilhassa ifade ederek, gelecek günlerin her iki tarafa da güzellik ve başarı getirmesi duasıyla”* bizleri, güzel bir haziran sabahı Şanghay'a uğurladılar.

Şanghay'a gelir gelmez, İngiliz varlığının kendini tam manasıyla gösterdiğini hemen fark ettik. Ana caddelerde ve şehir merkezinde nereye baksak onları görüyorduk. Bu sebeble, iki hafta boyunca kenar mahallelerdeki otellerde saklanarak pasaportlarımızın hazırlanmasını bekledik. Endişeyle geçen günlerden sonra nihayet; Romanyalı Piyano tüccarı Haymaviç ailesinden Yanko'ya ait pasaportu 500 frank karşılı-ğında teslim aldım. Ayrıca, Rusça yazılmış aile ve ticaret mektupları da vardı ki yeni kimliğime tam manasıyla bürünebilmek için bunlara ihtiyacım pek büyüktü. Arkadaşım Fethi Bey için aranan Pasaport ve diğer belgeler ise gecikecek ve yola çıkışından dört hafta sonra O da Polonyalı bir işçi pasaportuyla yola çıkabilecek ve mutlu bir tevâfuk eseri olarak New York'ta buluşacaktık.

12 Temmuz 1915 günü, bir Japon kaptanın yönettiği *“Tenya-Maru”* isimli gemi ile Şanghay'dan ayrıldım. Bir dilenci kılığında ve omzumda yırtık bir çuval parçası ile akla hayale sığmayan türlü yokluklar içinde yola çıkmıştık. Fırtınamız; Aç, susuz ve yirmi beş günü yağmurlu ve fırtınalı bir sema altında; çamur deryasında, dağ başlarında yaya olarak devam etmişti. Bu, sefil kahvehane köşelerinde ve gariplerin sığınağı camii avlularında, hasır üstünde geçen bir buçuk aylık korku ve heyecan sarsıntısının ardından, *“Ba'sü bâdel mevî”* misâli bir surette yeniden normal hayata dönüyordum. Lüks bir vapurun 1. mevkiinde yolculuk etmeme rağmen esaretin ruhuma sinmiş korkularından sıyrılamıyorum. Hâlâ sinir buhranlarıyla, humma nöbeti gibi ateşli ve kâbuslarla ge-çirdiğim gecelerin yegâne tesellisi; gündüzleri güverteden seyrettiğim masmavi okyanus ve derinliğine berrak gökyüzüydü.

“Güneşe baktım, al duvaklı gelin gibi; ardı geceye varacak,
Düşmana baktım, yerde akan kara bulut gibi; önü kanla dolacak!”

MÛLÂZİM EMİN²⁸⁴

Elimizde ekmeğimiz, tabağımız koşar adım siperlerimize doluştuk. Her şey birden başlamıştı. Öyle ki; siperin üzerindeki makineli tüfeğin şeritleri bile takılı değildi. Güneşe son bir kez daha baktıktan sonra sipere atladım. Bir erin silahını kaptım ve karşıdan gelen kapkara bulutun içine 15 kurşun sıktım. Daha sonra da sağa kayarak, durumu görmek maksadıyla ilk basamağa çıktım. İngilizlerden dökülen dökülmüş; sağ kalanlar da ölen atları mevzi almış bize ateş ediyorlardı. İşte o anda karanlıklar içinde kalıverdim. Yüzümden aşağı ılık ılık kanlar akıyordu. Yanımdakiler telâş içinde gazlı bezle yaraları sarıyorlardı. Ağzımdan burunumdan gelen kanları dindirmek için bir gazlı bez daha sarıldı. Şöyle siperin arka yanına uzanıvermişim. Yanımdan gelip geçenler; “*Bizim takım kumandanı vurulmuş*” diye aralarında konuşuyorlar. Biraz kendimi topladıktan sonra iki kişi koltuğuma girerek beni kaldırdı ve daha sakın bir kenara çektiler. Tabancamın ve kılıcımın bağlı olduğu kayışı çıkarıp atmışlar; üzerimde sadece dürbünüm kalmıştı. Bu arada, İstanbul Beyazıt çarşısından aldığım; küçük, yaldızlı ve muşambaya sarılı olan Kur’ân-ı Kerîm’i çıkarıp birine verdim ve “*bunu uygun bir kovuğa koyun*” dedim. Gerçi benim için çok ağırdı; ama içinde bulunduğumuz şu hengâmede, teslim olmaktan başka yapılacak başka bir iş kalmamıştı. Başka ne yapabiliirdik ki? Her şey bir anda olup bitmişti. Üstelik son kurşunumuza kadar savaşıyorduk.

İki İngiliz’in atlarını çekerek bize doğru geldiğini söylediler. İngilizler geldi ve beni siperden çıkarıp bir ata bindirdiler. Kestiremediğim bir istikâmete doğru gitmeye başladık. Etrafımdan, sürekli araba sesleri geliyordu. Yanımdakilerin; “*top arabaları geçiyor*” dediğini duydum. Bu vaziyette bir müddet daha ilerledikten sonra durduk ve beni attan

²⁸⁴ Emin ÇÖL; Çanakkale – Sina Savaşları, Ankara-1977

indirdiler; altına bir at çulu serip başımın altına da yastığa benzer bir nesne koydular. Günün yorgunluğu ve yaralarımın etkisiyle hemen bayılmışım. Uyandığımda güneşin, olanca sıcaklığıyla bedenimi kavradığını hissettim. Beynimde ilk çakan ışık “görmek arzusu” oldu. Başıma tam olarak ne geldiğini anlayabilmek ve görmek! Sargı bezlerini kaldırmak istedim; ancak yapışmış olduğu için fazla zorlayamadım. Yine de umutluydum. Gözlerime kan dolmuş da onun için göremiyorum sanıyordum. Bilâhare açlığımın farkına vardım. İki gündür bir lokma bir şey yememiştim. Yanımdaki ayak seslerini işitince hemen elimle yiyecek işareti yaptım. Meğer insanın acıyan yeri ayrı, acıkan yeri ayrı imiş! Çok geçmeden çay, et konservesi ve peksimet getirdiler.

Dünyam ıpıssız; ne bir kuş sesi, ne bir sinek vızıltısı, ne bir insan sesi var. Duvarsız, uçsuz bucaksız bir zindanın içinde öylece oturuyorum. Artık güneş, al duvaklı bir gelin gibi süzülerek batmayacak benim için. Özlemiyle yanıp kavrulduğum; cebimdeki cüzdanın içinde iki ipek mendile sarılı olarak taşıdığım resmi çıkardım ve kokladım. Koku yoktu! Hâlbuki daha dün kokladığımda gölümde güller açtıran kokusu vardı. Demek ki burnum koku almıyor! Kurşun ciddi zarar vermiş olmalı. Hâlimi idrâk ettikçe gözlerimden, tam manasıyla kanlı yaşlar akmaya başladı. Pes etmiş olmamak için resmin; hangi yüzü olursa olsun dedim ve öptüm, öptüm...

Kulağıma birtakım sesler gelmeye başladı. Kendi aralarında konuşarak bana doğru gelen iki İngiliz olmalıydı. Geldiler ve çat pat İngilizce’min yardımıyla tanıştık. Benim tedavimi tâkip ile vazifeli İngiliz sıhhiyeciymiş. Birisi yüzümdeki sargı bezlerini çıkarırken diğeri de ıslak pamuk ile kanları temizliyordu. Onlar bezleri sökmeye çalışırken ben de hırsla görmeye çabalıyordum; ama nerede! Güneşin; iğne deliğine sığacak kadar olsun ışığını göremiyorum. İngilizlerin yanında, bir ağlama krizine düşmek istemediğimden başımı öne eğdim ve dişlerimi sıktım. Kolumda fosforlu bir saat vardı. Sıhhiyecilerin onu kurcaladığını hissedince daha rahat çıkarsınlar diye kolumu uzatıverdim. Cüzdanımı incelemeyi de unutmamışlardı. Yerine koyarken de “*başış Coni!*” deyip elimi sıktılar ve gittiler. Sağ olsunlar; doğrusu İngilizler, bana beklediğimden çok daha iyi davranıyorlardı.

Görmek ve koklamak gibi; dış dünyaya açılan iki büyük hassamı yitirmiştim. Hâlbuki daha 25 yaşındaydım. Benim de aşkım, umudum, murâdım ve heyecanlarım vardı. Bütün bunlar bir anda yıkıldı ve koca

bir taş yığımına dönüverdi. Dünyanın bilmem hangi coğrafyası ile birlikte benim dünyamın da akşamı olmuştu. O topraklar, güneşi tekrar selamlayacak ve sabah olacak; benim ise sabahım hiç olmayacak artık... Şekiller, sesler bir bir siliniyordu hâfızamdan. Ayı, yıldızlı gökyüzünü, dağları ve çiçekleri görememek bir yana; o güzelim baharın kokularını da kaybetmiştim.

Birkaç gün sonra beni yataklı bir arabaya aldılar ve yola çıktık. Neresi olduğunu kestiremediğim bir yere geldik. Bir kapıdan içeriye girdik. Burası *Beyr-i Sebi*'de, tutsaklarla doldurulmuş bir hastaneymiş. Beni de tıklım tıklım dolu olan bu odalardan birine aldılar. Geceyi, bir yatağa yatırırılar ümidiyle ayakta bekleyerek geçirdim. Sabah pansuman için geldiler ve sabırsızca bezleri çekiştirmeye başladıklarında: “*Yahu biraz insâf edin, kanatacağımız!*” dediğimde; “*Burası esârettir. Hem pansuman gereçlerimiz de yoktur*” cevabıyla beni terslediler. Daha sonra tekrar bir arabaya bindirildim. İshak(a.s)’ın ihtiyarlıktan, Yâkub(a.s)’un ise oğlu Yusuf(a.s)’a ağlamaktan gözlerini kaybettiği *Beyr-i Sebi*’den; ben de hem gözlerimi hem koku hassemi kaybetmiş olarak ayrılıyordum.

Kumsal bir yere geldiğimizde arabadan indirildik. Çevremde tanıdık sesler duyuyordum. Bunlar benim askerlerimdi. Zaten onlar da beni görmüş ve koşarak yanıma gelmişlerdi. Hepsi, tutukluğunu fark edebildiğim bir ses tonuyla; “*Geçmiş olsun Kumandanım*” deyip susuyorlardı. “*Çok şehit ve yaralımız var mıydı?*” diye sordum. Cevap yerine şu an bulunduğu yeri anlatmaya başladılar. Anlattıklarına göre; süvarilerle çevrili bir çemberin ortasında oturuyormuşuz. *Yunus Han* dedikleri yerdeymişiz. Askerlerim, elimden tutarak kaldırmak istediler; fakat “*no...*” diye bir ses geldi. Beni tekrar bir sedyeye yatırıp kum üzerine kurulmuş bir çadırın içine aldılar. Çadırın içinde benim gibi tutsak edilen beş subay ve bir ast-subayla birinci takım kumandanı Çumralı Mehmet Efendi vardı. Hepsi de “*Geçmiş olsun arkadaş... Nasıl yüzünde bir zarar var mı?*” diye sorunca “*Daha bilmiyorum*” diyerek konuyu kapattım. Az sonra sıhhiyeler gelerek yine sargılarımı açtılar ve yaralarımı temizlediler. Ben, inatla ve küçük de olsa bir ümitle gözlerimi açmaya, bir ışık parçası olsun yakalamaya çalışıyordum. Ama yok... yok! Var olan sadece karanlık!

Burada geçirdiğimiz saatleri müteâkip beni ve buradaki diğer esirleri bir trene bindirdiler. Sanki İngiliz yaralılar da vardı. Ne kadar geçti bilmiyorum, bir yerde durduk. Dışarıda çok ses vardı “*El Aris*” gibi bir kelime iştim. Burası, *Hiinkâr İskeleyi Anlaşmasına* göre Mısır ile aramızdaki

sınır kasabasıydı. Oradan *Kantara*'ya getirildik ve bir çadıra konulduk. Hepimize, siyaha boyanmış olduğunu söyledikleri İngiliz asker elbisesi ve iç çamaşırları verildi. Birkaç gün bekledikten sonra tekrar trene bindirildim; fakat bu defa yalnızım. Bir istasyonda epey vakit bekledikten sonra bir otomobille yola devam ettik. Nihayet bir kapıdan geçtik ve büyük bir odaya kapatıldım. Daha içeri girerken beni; “*Hoş geldin yahu! İki gündür nerede kaldım?*” diyen tanıdık sesler karşıladı. Meğer bizim ekip, bir başka trenle aynı yere getirilmiş. Biz istasyonda beklediğimiz için gecikmişiz. Burası, Abbas Hilmi Paşa'nın çiftliği iken hastane olarak tahsis edilmiş. Yanı başında bir de ‘*çocuk esir kampı*’ vardı. Bu çocuklar; Yemen, Hicaz, Ürdün, Filistin, Irak ve Suriye'den getirilen, Türk subaylarının ve mülkiye memurlarının çocuklarıydı.

Günler tek düze geçip giderken bir gün beni bir komisyonun önüne çıkardılar. Anladığım kadarıyla; benden hiçbir şekilde zarar gelmeyeceğini ve beni eve göndermelerinin daha uygun olacağını tartışıyorlardı. Oturduğum sandalyenin karşısında, kalabalıkça olduğuna hükmettiğim bu heyet, uzun uzun tartıştıktan sonra beni göndermekten vazgeçtiler. Bu kararın ardından hemen eşyalarımı toplattılar ve 1918 yılının ilk haftasında, *İskenderiye* yakınlarındaki “*Seyd-i Beşir*” esir kampının subaylar barakasına kapatıldım.

Seyd-i Beşir Kampı'nda, bizim bulunduğumuz yerdeki barakalar, tellerle bölünerek dört bölüme ayrılmıştı. İlkinde Almanlar, ikincisinde ise Türkler kapatılmıştı. İlk evvel yapılan üçüncü barakanın tabanı, yarım metre yüksekliğinde tahtalanmıştı. Sonradan eklenen dördüncü barakanın tabanı ise betonu ve duvarlar, tek sıra kesme taştan yapılmış; ara yerleri bölünmüş, üstleri muşambadan dört kişilik odalardan ibaretti. Para ile alışveriş kesinlikle yasaktı. Her subaya, Osmanlı ordusundaki maaşına kıyasen “*marka*” denilen pullar veriyorlardı. Kantin ihtiyacımızda bunları kullanıyorduk. Yemek yeme yerleri ayrı bir bölümdü. Yemekler tabaklara konup hazır olduktan sonra zil çalar; herkes, önceden belli olan yerine oturarak yemeğini yerdi.

Her telde kahvehaneler vardı. Kültür faaliyetleri serbestti. Subaylar; müzik, resim, tiyatro vb işlerle uğraşırlardı. Barakaların önünde esirlerin tamamını alacak genişlikte bir yoklama alanı mevcuttu ve çizilen çizgilere göre dizilip yoklama verirdik. Her esir çizgilerin kesiştiği yerde durur; böylece gelmeyen olduğunda hemen anlaşılırdı. Barakanın kapısından helâya ve banyo yerine giden bir metre genişliğinde beton bir

yol vardı. Yolun bu özelliğinden ötürü kolayca gider gelirdim. Bir gün, Beyrut Astsubay okulundan mezun ve arkadaşım olan Tahsin Efendiyi, bana refakatçi olarak tayin etiler ve kendisine bir belge imzalatıldılar.

Yemeğe ve sağa sola birlikte gidip gelmeye başladık. Bu arada bir şey dikkatimi çekti. Kampa sokulan gazetelerdeki yazılar bu arkadaşımı tesiri altına almaya başlamıştı. Annesi Arap olan arkadaşımın tavrı ve konuşmaları her geçen gün asabileşiyor ve aramızda hoş olmayan konuşmalar geçiyordu. İlk zamanlar; kendisinin milliyetini böyle yüksek sesle dillendirmesindeki amacının buradan kurtulabilmek olduğunu düşünüyordum. İngilizler, Türkler ile diğer Müslüman kardeşlerimiz arasına nifak sokmak gayesine mâtûf tavırlarına hiç ara vermiyordu. Bu aldatmacalara kananları ise daha iyi şartlara sahip bölümlere çekiyor ya da serbest bırakıyordu. Arkadaşımın da bunun için İngilizlere yanaşmaya gayret ettiğini düşünüyordum. Ben, arkadaşımı gücendirmemek için çok dikkat ediyordum; kendime sürekli sabır telkin ediyordum. Fakat o; her gün Arap arkadaşlarının odasına gidiyor, geldiğinde ise iyice azıtmış oluyordu. “Zâlim Türklere baskısı altında inlemekten kurtulduk” gibisinden laflar etmeye başlayınca; tadı tuzu kalmayan bu arkadaşlığı bitirmek için kamp idâresine dilekçeyle müracaat ettim ve ilişkimizi bitirdim. Meğer sessizlik ve yalnızlık ne kadar da huzur vericiymiş!

Tam buradaki düzene alışmaya başlamıştım ki bir sabah yine trene doldurulduk ve yola çıkarıldık. Kahire’ye -*Helipolis Kampı’na*- götürülüyormuşuz! Bizi burada erat kampına aldılar. Bu kamp oldukça geniş bir alanda kurulmuştu. Çevresi dikenli tellerle çevrili alanın içinde 12 bölüm bulunuyordu. Bütün giriş çıkışlar tek bir kapıdan yapılıyordu. Her barakadaki bölmeler; kamış, tuğla ve kerpiç karışımı olup kapı ve pencere yoktu. Koğuşun içinde; ortada çukurca bir yürüyüş yolu, yolun iki yanında ise duvar boyunca uzanan kaldırım gibi bir tümsek vardı. Bu kaldırım üstlerine hasır serilir ve yatak gibi kullanılırdı. Helâları ve yıkanma yerleri betondan yapılmıştı. Bir de temizlenme(!) havuzları vardı. Yeni gelen esirler tamamen soyundurulur ve dar bir koridordan geçirilerek içi asit gibi yakıcı bir maddeyle dopdolu bu havuza sokulurdu. Her Türk evladını utanca boğan çıplaklık yetmiyormuş gibi bir de cebren bu havuza dalmaları istenirdi. Havuzun yüzeyine lebaleb şekilde bir kalas konulmuştu. Havuza atılanlar, bu kalasın altından geçirilir; böylece, bu asidin içine tamamen gömülmüş olurlardı. Bu havuzun suyu öyle berbat bir şeydi ki; insanın derisi kavrulur ve zavallı erat günlerce

acı içinde kıvrırır, gözyaşı dökardı. Havuzdan çıkanlara; İngiliz askerlerinin, siyaha boyanmış elbiseleri giydirilirdi. Her barakanın dâhili yönetimi, esirlerin içinden seçilen bir çavuşa verilmişti. Bazen bunların rütbeli olmasına da bakılmıyordu. En esaslı şart; açığız olmaları ve İngilizlere tam itaat etmeleriydi! Bundan sonraki günlerimizin evveline nazaran oldukça sıkıntılı geçeceğı aşikârı.

Burada, bizim dışımızda 16.000 erat daha vardı ve gerçekten perîşan vaziyette tutuluyorlardı. Her şeyden evvel, verilen yemekler çok kötüydü. At ya da katır eti veriyorlardı. Yağlar nebâti olup asidi de alınmamıştı ve askerin neredeyse tamamına yakını “*tavukkarası*” ya da “*Trahom*” illetinin pençesinde kıvranıyordu. Birçok eratın gözleri, ya büsbütün yahut da kısmen kör olmuştu. Akşam olup karanlık çöktü mü trajedi başlardı. Gece helâya ya da dışarı çıkacak olanları el ele tutuştururlar; bu zavallı insanlar, bu vaziyeti bozmadan gidip dönmeye çalışırlardı. Hâlbuki vitaminsizlikten olan bu Tavukkarasının ilâcını her Anadolu insanı bilirdi. Karaciğer külbastısı bu illete birebir gelirdi; ama bırakın eti, bu zavallılar pek basit bir yemekten bile mahrumdu. Bu rezilliğe bir dur demek gerekiyordu.

Yemek grevine başladık. Yoklamaya çağırıyorlar, çıkmıyorduk. Hiçbirimiz tek lokma yemek yemiyorduk. Yanımıza getirilenleri de döküyorduk. İsteğimiz, bu durumun üst rütbeli İngiliz subaylarınca fark edilmesiydi. Dördüncü gün de yoklamaya çıkmayışımız İngilizleri çok kızdırmıştı. Gelenlere, yürüyemeyecek kadar dermansız olduğumuzu söyledik. Bunun üzerine bizi doktora gönderdiler. Bize bardakla “*hintyağı*” içirmeye kalkıştılar. İlk içen arkadaşımız; “*Oooo... Bu hint yağı içilir mi yahu, midem karıştı!*” deyince hep birlikte bir odaya sığındık. Pencereden bakan arkadaşlar, İngiliz askerlerinin telin içine girerek bize yaklaştığını ve her hareketlerini haber veriyorlardı. Heyecanlananlar olduysa da “*Korkmayalım... Pısrık olmayalım*” sesleri hâkimdi. İngilizler “*Yoklamaya çıkın, yoksa zorla çıkarırız*” deyince; “*Yoklamaya çıkmakla bir şey olmaz*” dedik ve çizgilerdeki yerimizi aldık. Meğer her şey yeni başlıyormuş. Etrafımdaki konuşmalardan anladığım kadarıyla İngilizler kollarını sıvayıp hazırlanmaya başlamışlar. Kendilerince, bize bir ders verecekler; sonra da “*elebaşı*” saydıkları bir grup arkadaşımızı alıp gideceklerdi. Bunları vermeye yanaşmadığımız için şiddetli bir kavga çıktı. Her iki taraf; yumruk, tekme, tokat, çelme, ısırma... Tam manasıyla birbirimize girmiştik. Yan tellerden, “*Korkmayın ha! Vurun ha!*” sesleri

geliyordu. Hele arkadaşlardan biri, bir diğèrinin değneğini ele geçirmiş; önüne kattığı İngilizleri dört döndürüyormuş. Ah! Ne kadar mutlu olacaktım, bunları görebilseydim. Nihayet İngilizler, bizden koparmayı düşündükleri arkadaşlarımızı alamayacaklarına kâni oldular ve kavga da bitti. Söylendiğine göre, koşuşlarımıza doğru yürürken, kulelerdeki makinelilerin hepsi bizi takip ediyormuş.

Biraz sonra bir grup arkadaşımızı görüşme için çağıldılar. Aralarında benim de olduğum grubu boş bir odaya aldılar. Bir General bizimle konuşacaktı. Tercümanın Ermeni olması başlangıçta bizi endişelendirdi; fakat her şeyi olduğu gibi aktaracağına söz verdi ve sözünde de durdu. General, çıkan kargaşanın sebebini sorunca; yemeklerin çok kötü olduğunu ve esirlere muamelenin de insafa gelir yanı olmadığını anlattık. Bunun üzerine; “Eğer başka bir şey olsaydı hepimizi kanala sürerdim” karşılığını veren General bu aksaklıkları düzelterceğini söyleyerek bizi barakalarımıza gönderdi. İlk iş olarak bizi eratin arasından alarak; dışarıda, ayrı bir yere yerleştirdiler. Biz, tam olarak neler döndüğünü anlayamadan da “elebaş” olarak tespit edilen altı arkadaşımızı aramızdan çekip alıverdiler. Bu arkadaşlarımızı, nöbetçi kulübesi olarak inşa edilmiş kulelerin altındaki beton odacıklara kapatmışlardı. Yanına bir lazımlık, bir sürahi ve bir de bardak bırakmışlardı. Yukarıdaki nöbetçi, üstte bulunan yegâne pencereyi sık sık açarak içeridekini kontrol ediyormuş. Fakat kampın çevresinde nöbet tutan askerlerin çoğunluğu Pakistanlı Müslümanlardan olduğu için bu arkadaşların sıkıntısı bununla sınırlı kaldı.

Barakaları çevreleyen dikenli tellerin içinde, her türlü ezâyaya rağmen ayakta kalmaya çalışan on binlerce esirden okuma yazma bilenlerin oranı %30’u ancak bulurdu. Bunların büyük kısmı da bölük pörçük medrese eğitimi almış kimselerdi. Fakat kimse kendini bırakmıyor, atâletin kahreden sıkletinden uzak durmak için mutlaka bir uğraş buluyordu. İnce zevki, yeteneği ve hüneri ile bu Türk yiğitleri neler neler yapıyorlardı: Çeşit çeşit renkli boncuklardan; yılan, kaplumbağa, kurbağa, yengeç gibi el işleri örüp İngilizlere satıyorlardı. Koşuşların orta yerine çamurdan kabartmalar yapılmış; üzerleri çeşitli renklerle boyanmıştı. Meselâ Çanakkale Boğazının kabartması öyle güzel yapılmıştı ki; toplarımız ateş ediyor, kumandanlar dürbünle düşmanı gözetliyordu. Boğazın kıyılarında; düşman zırhlılarının bir kısmı yan yatmış birkaçı ise batmanın arifesinde kuyruğu havaya dikmişti. Ben bile, el yordamıyla incelediğim bu eser karşısında hayran kalmıştım. İngilizlerin, gelip geçerken

dalgın dalgın bu manzarayı seyrettiklerini anlattıklarında doğrusu pek mutlu oldum.

Bir bando birliği Kızılay kampında eğitim yaparken

İlerleyen haftalarda yerlerimizi yine değiştirdiler. Yeni yerimiz, He-liapolis cehennemine göre çok daha konforluymu. Duşu ve kantini bile vardı. Bu arada bana, Kızılay kanalıyla para yardımı gelmeye de başlamıştı. Gelen yardımı nakit olarak vermiyorlar; daha önce de belirttiğim gibi “marka” uygulamasıyla kantin ihtiyacımızı gidermek mümkün oluyordu. Burada bir müzik aletini almayı öğrenmek; Türkçe, İngilizce yahut Almanca çalışmak; piyes, tiyatro düzenlemek gibi birçok faaliyet vardı. Sırf tiyatro gösterileri için bir koğuş ayrılmış ve dekoru da tamamlanmıştı. Burada, “Güvercin” adlı bir gazete çıkarmaya başladık. Aslında gazete çıkarmak oldukça müşkül bir işti. Yazarak çoğaltılan gazetemiz için yazmayı bilen; hem de güzel yazabilen insanlara ihtiyacımız pek fazlaydı. Bir grup arkadaşımız da İngilizce’den çeviriler yaparak buradaki insanların dış dünyadan haberdar olmasını temin ederlerdi. İçeride bulunduğumuz zaman zarfında; Avrupa’da ve Anadolu’daki birçok hâdiseyi bu arkadaşların gayreti sayesinde öğrendik. Özellikle

Anadolu'daki İstiklâl Mücadelesini, İngiliz basınından takip etmek ayrı bir heyecan veriyordu.

Önceleri yaşadığımız eziyetler iyice azalmıştı. Bunda en büyük âmil; Kuvâ-yı Milliye ordularının kazandığı zaferlerdi. Diğer kamplarda da tavırların genel itibariyle iyileştiğini öğrendikçe ümidimiz artıyor; mutlu ve huzurlu günlerin çok yakında olduğu üzerine sohbetler ediyorduk. Bir sabah beni tekrar heyet önüne çıkardılar ve bu defa işi fazla uzatmadan, saliverilmeme karar verdiler. Her şey o kadar ânî olmuştu ki bir süre inanamadım. Yarım yamalak bir bedenle de olsa yurduma, evime dönmek; sevdiğim seslerini bir kez daha duyabilmek, onlara sarılabilmek karanlık dünyamın yegâne ışığı olacaktı. Gitme hazırlıklarına kantinden başladım. Bir hayli birikmiş olan kantin markalarını topladım ve yettiği kadar tereyağı, reçel, süt, peksimet ile et alarak geride kalan arkadaşlarıma unutamayacakları bir ziyâfet çektim.

31 Ekim 1917'den bu yana; 23 ay 7 gün süren esâretim sona eriyordu. O gün, sabah yoklamasının ardından eşyalarımızı hazırlamamız emredildi. Benimle birlikte; aynı koşu da kaldığımız arkadaşlardan büyük bir kısmı daha serbest bırakılıyordu. Büyük bir telaş içinde akşamı yaptık. Telin içine girişte verilen kaputları alıyorlarmış; fakat bana ilişmediler. Bir nakliye katarına doldurulduk ve koruyucularımız olan Hind Müslüman'ı askerler eşliğinde yola çıktık. Kanalin üzerinde; dubaların birleştirilmesiyle elde edilen köprüden karşıya geçip kumlar üzerine kurulu çadırlarda sabahladık. Ertesi sabah, İngilizlerin *Hayfa*'ya kadar uzattıkları demiryolundaki uzun yolculuğumuz başladı.

Tıklım tıklım insan doldurulmuş daracık vagonlarla *Hayfa*'ya doğru ilerliyorduk. Aylar önce görenek geçtiğim bu yerlerden, şimdi bir yarasa misali geri dönüyordum. Oysa ben her gittiğim yerde; dağları, ovaları, köyleri görmek için can atardım. *Hayfa*'dan ayrıldıktan bir müddet sonra yine durduk. Şam'a gelmişiz; aktarma olacaksınız dediler. O vakit dışarıdan hayli gürültü geldi. Sonradan öğrendik ki dışarıda toplanan Ermeniler bize saldıracakmış. Koruyucularımız olan askerler süngülerini takmış, etrafımızı çevirmiş; bizi öylece nakletmişlerdi. Bir sonraki istasyonda daha geniş vagonlara alındık ve trenin artık alıştığımız sarsıntılı yolculuğu devam etti. Vagondaki arkadaşlarım, me'yûs hâlime bir çare olsun diye bana, geçtiğimiz yerleri hatırlatıyorlardı. İşte İslâhiye... Şimdi tünelden geçiyoruz; Bak Osmaniye'ye giriyoruz dediler... Bu kimsesiz istasyonda bir mola verdik. Ortalıkta bir durgunluk, bir hüznün dolanıyor

gibiydi. Tekrar yoldayız... Pencereden etrafı seyreden arkadaşlarımı dinliyorum. Tarlalarda, yollarda, kırlarda kimsecikler görünmüyormuş. Etrafta koyun ya da sığır sürüleri otlatılmıyormuş.

Ceyhan'dayız... Buralı olanlar, vagonlardan bir kuş gibi ayrılıp gittiler. Aslında Anam, kız kardeşim ve dayım buraya bağlı *Kösere-li köyü*'nde! Ama karşılıklarına bu vaziyette çıkmaya cesaret edemedim. Hem beni oraya kadar götürecek kimse de yok...

Adana'dayız! Hani; Cihan Harbine giriş günlerinde seferberlik ilânıyla; kaynayan ve bir deniz gibi coşan Adana şimdi; Seyhan nehrinin kıyısında kabuğuna çekilmiş, sessizliğe gömülmüştü. Bir zamanlar; oğlunu, kardeşini, kocasını, nişanlısını yollarken, ayrılık yaşı döken gözlerden, mendil sallayan ellerden, "*Uğurlar olsun!*" diyen dillerden ve heyecanla çarpan yüreklerden; "*Gönderdiklerimizden geriye gelen var mı?*" diye ne arayan ne soran vardı! Şimdi, Seyhan'ın kıyısına; "*Kilikya*" diye sayıklayan bir avuç hoyrat oturmuş, "*Simiüt!*" diye bağırın Ermeni çocuklarının marazlı sesleri yankılanır olmuştü. Yanımıza sokuluyorlar ve küstah bir sesle; "*Asker ağa! Demir kaşığınız varsa parasıyla alırtız, hem simit de veririz*" diyorlardı. Her şeyi göze alan hamiyetperver bir tren memuru ise kompartımanları dolaşüyor; "*Sakın satmayın! Fişek yapacaklar. Hem küfür ederlerse sakın kapılmayın; hâdise çıkartmak için her pisliği yapıyorlar*" diye elinden geldiğince bizi uyarıp peşinden ekliyordu: "*İstasyon karakolu da Ermenilerin elinde!*"

İşte, aylar önce *-yoksa uzun yıllar önce miydi?* -ayrıldığım Mersin'e giriyor trenimiz. Bir zamanlar, idâdiye'ye uzanan caddede, elimizde kırmızı ve ak bezden bayraklarla yürüyor; "*Ey vatan! Ey Ümmü, müşfik şâd-ı handân ol bugün!*" marşıyla etrafı çınlatıyorduk. Şimdi ise, sokaklar terk edilmişti sanki. Fransızların *Firer Okulu* ve kilisesinin kulesinde durmadan çalan çanlar; hıçkırıklara boğulmuş bir adamın yüzüne çarpılan kahkahalar gibiydi.

KÜÇÜK EFENDİ²⁸⁵

Ottan, ağaçtan nasipsiz Nargın adası, tam Bakü'nün karşısına düşer. Buraya, azılı katiller ile kürek mahkûmları sürülmüş. Şimdi adayı bize göre taksim etmişler ve kuzey kesimindeki yeni kurulan çadırları bize; yâni Türk, Alman ve Avusturyalı esirlere ayırmışlar. Adanın asıl ev sahipleri olan mahkûmlar ise güney tarafındaki büyük hapisanede. Adaya getirilişimizin üçüncü günüydü. Türk, Alman bir grup esir subayla geç vakte kadar lafladıktan sonra çadırlarımıza çekildik.

Bir vakit sonra; bilmiyorum, uzaklardaki bir vapurun gecenin sessizliğinde yaklaşan sesine mi yoksa kürek kemiğimin altındaki şişkinlik mi beni uyandırdı? Yataklarımız; birer yastıkla toprağın üzerine serilmiş bir kilimden ibâretti. Yavaşça yerimden doğrulup kilimin ucunu kaldırınca şaşkınlıktan ne yapacağımı bilemedim. Orada öylece çöreklenmiş irice bir karayılan! Pul pul başını kaldırdı ve kocaman kocaman gözleriyle bana bakmaya başladı. Sonra da şaşkınlığıma bir anlam verememiş gibi süzildi gitti. Çadım paylaştığım diğer iki arkadaşım; İsmail ile Mehmet Hakkı, olanlardan habersiz muşıl muşıl uyuyorlardı...²⁸⁶

26 Ağustos 1915... Mülâzım Ahmet'in birliği, zorlu Rus birlikleri karşısında sıkıntılı saatler yaşamaktadır. Tabur kumandanı Kaymakam Halil İbrahim Bey iyice bunalmıştır. Birliklerine, dikkatlice geri çekilme emri verir. Ancak iyi başlayan çekilme harekâtı, ilerleyen saatlerde disiplinini kaybeder. Çekilme, bir anda bozguna dönmüş ve başındaki kumandanını şehid veren askerler kaçmaya başlamıştır. Günlerdir devam eden şiddetli çarpışmalar yüzünden, birliklerdeki subaylar tükenmiş; Kaymakam Halil İbrahim Bey, Karargâhtaki yâverlerini bile ileri hatlara göndermek mecbûriyetinde kalmıştır. Şimdi ise; Aras Mıntıkası Cenûb Müfrezesi, önlenemez bir tehlikenin içine düşmek üzeredir.

²⁸⁵ Ergun GÖZE; Rusya'da Üç Esâret Yılı (Ahmet GÖZE), İstanbul-1989

²⁸⁶ Prof. Dr. Bingür Sönmez, Reyhan Yıldız; 1.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Türk Esirleri, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Ocak-2009, sayı.265.

Aylardır metrelerce kar ve şiddetli soğuk altında çarpışan askerin bozgunu önlenemezse netice çok vahîm olacaktır. Halil İbrahim Bey çaresizce, bir subay aramaktadır çevresinde. O kargaşaya yetişip yatıştıracak bir subay... Bu kargaşanın önüne dikilebilecek ve gittiği yerden dönmeyi aklından silmiş bir subay!

Asteğmen Ahmet, kumandanının ne kadar bunalmış olduğunu görünce daha fazla bekleyemez ve ayağa kalkarak kendini görmesini sağlar. Kumandan; bu, yaşı da rütbesi de küçük subayın ismini hatırlayamadığı için:

– *Küçük Efendi buraya gel! Evlâdım şimdi sana bir at verecekler; şu karşıdan sökülmüş bozğunda gelen 52. Alayın 2. taburunu döndürüp mevziye sokacaksın. Haydi, göreyim seni!*

Küçük Efendi, o sâniyeden sonra başka hiçbir şey düşünmeyecek ve altına verilen ata atladığı gibi mahmuzu çakacaktır. İşte artık bozulan birliklere iyice yaklaşmıştır. Onların dikkatini çekebilmek için gayr-i ihtiyârî belinden çektiği tabancayı peş peşe ateşlemeye başlamıştır. Bir taraftan da haykırmaktadır:

– *Ey askerler, Ey yiğitler! Karınızı, kızınızı düşmana bırakıp nereye gidiyorsunuz? Şu anda sizi Peygamberin ruhu görmüyor mu sanıyorsunuz? Yarım ahrette Allah'a (cc) ve Resûl'üne ne cevap vereceksiniz?*

Mülâzım Ahmet çılgınlar gibi haykırmakta ve mütemâdiyen buna benzer şeyler söylemektedir. En öndeki askerler, tabanca sesini ve “Allah”, “Peygamber” lafızlarını duyunca bir tereddüt geçirerek duraksar. Artık kendini kaybetmiş olan Ahmet de hemen atından atlar ve emir verir:

– *Herkes el ele tutuşsun!*

Panik, yerini robotlaşmışçasına bir itaate bırakmıştır. Öndekiler el ele tutuşunca arkadan gelenler de duraksar. Mülâzım Ahmet'in kaybedecek vakti yoktur. Hemen emirlerini sıralar:

– *Yere yat! Mekanizma doldur ve kapa! Mesafe bin beş yüz ateeş! Olmadı yeniden doldur, yayılım ateeş! Doldur kapa, hep beraber ateeş!*

Birden yayılım ateşi altında kalan Ruslar hemen en yakındaki siperlere çekilirler. Durumu dürbünle izleyen Yarbay Halil İbrahim Bey'in yüz hatları günler sonra ilk defa yumuşamıştır. Yarım yamalak bir gülümsemeyle mırıldanır:

– *Bizim Küçük Efendi muvaffak oldu!*

***

Aradan dört ay geçmiştir ve herkesin, “*Küçük Efendi*” deyip bağrına bastığı “*Teğmen*” Ahmet şimdi; 124 yiğit arkadaşı ile birlikte *Kuzuçam* sırtlarını tutmaktadır. Buraya gönderilen bu birliğin görevi; geriye çekilerek yeni bir hat kuracak olan asıl Türk ordusuna zaman kazandırmak ve ilerleyen Rusları her ne pahasına olursa olsun burada tutmaktır. Kuzuçam tepesine gönderilen bu birliğe iki şey verilmiştir. Birincisi, Türk ordusunda pek görülmeyecek kadar bol cephane ve daha mühimi, verilen emir:

– Ölüünüz!

Müfrezenin başındaki Yüzbaşı bu emri şöyle açıklamıştı:

– Arkadaşlar, *biliniz ki hepimizin sicillerine daha şimdiden “Şehid” kaydı düşülmüştür. Bunu söylememdeki gaye, nasıl çarpışacağımızın iyi anlaşılması içindir.*

Bu sözlerin sahibi Yüzbaşı da dâhil yüz on üç kişi, geçen üç gün zarfında verilen emre harfiyen riâyet ederek “*Şehid!*” olmuşlardı. Birlikten geriye kalan on erin kumandası da, “*Küçük Efendi*” diye nâm salan Mülâzım Ahmet’e kalmıştı. Akşam saatlerinde; siperlerine çekilmiş, Rusların attığı obüslerin mesâfe tâyinlerini yapıyorlardı -*ki bu, onlar için bir nevi eğlence şekliydi-* birden, hepsinin beti benzi soldu! Bu seferki sesi pek net duymalarına rağmen kimsenin ağzından tek kelime çıkmadı. Çünkü bu sesini duydukları obüs, tam beyinlerine iniyordu başka yere değil! Ve indi... Karlar, topraklar ve ağaç dalları havaya savruldu. Her birisi bir tarafa fırlamıştı. Bir vakit öyle konuşmadan kaldılar. İlk, Mustafa Çavuş konuştu:

– Mülâzımım, *ben öldüm mü?*

Mülâzım Ahmet de aynı soruyu kendine sormakla meşguldü. Üst başlarını toparlayıp yavaşça kalktılar. Bir obüs beyinlerine inmiş; fakat hiçbirine hayâti bir tehlike erişmemişti. Muammayı, arkalarına baktıklarında çözdüler. Adam boyunca bir obüs toprağa saplanmış ama patlamamıştı. Asıl sırrı da o sırada çözdüler. Obüs, Kuzuçam tepesindeki “*Yatır*”ın üzerinde duruyordu!

Hasankale’nin Kuzuçam tepesinde, karlara oydukları siperlerde, günlerdir cansiperâne mücadele veren Mülâzım Ahmet ve askerleri; 1915 yılının son gününü karşılamaya hazırlanırken çok farklı duyguların pençesindeydiler. Sivaslı Mülâzım Ahmet’in; daha 21 yaşını bitirmeden şu başına neler gelmişti. Gencecik yaşında, Koca Osmanlı’nın yıkılışına

“Şâhitlik” etmek düşmüştü payına; üstelik “Şehîdlik” pahasına! Şu an bulunduğu siperlerde, bu “Koca Devin” düşüşüne mânî olmak için kendi canından geçmiş, ha bire kurşun sıkıyordu. Hem de ne şartlarda! Daha üç gün önce 124 kişi olarak geldikleri bu tepede şu an; geriye kalan 10 askeriyse binlere kafa tutuyor; iki gündür üzerlerine gelen Rus askerlerini canları pahasına geri püskürtüyorlardı. Rus birlikleri bu tepeyi ele geçiremeden; arkadaki Türk birlikleri yeni mevzilerine yerleşmiş olmaydı. İşte bu 11 yavru bunun için buradaydılar!

Ruslar da buradaki bir avuç yiğidin gayesini anlamıştı. Bu yüzden; Kuzuçam tepesini taarruzla ele geçirerek zaman kaybetmek yerine; yoğun top ateşiyle âdeti tepeyi düzlemeye karar vermiş gibiydiler. Üç gündür kendilerini bu tepenin eteklerine mihlayan bu bir avuç askeri aşabilmek için bu gün de daha güneşin doğuşunu beklemeden, saatler sürecektir top atışı başladı. Tepedeki askerler ise oradan oraya kaçarak yüzlerce kiloluk bu mermi sağanağından korunmaya çabalıyordu.

Birden, Rus bataryalarının sesi kesildi. Bu sessizlik, topların kulakları yırtan tarrakalarından daha korkunçtu. İşte bekledikleri an gelmişti. Rus birlikleri şimdi, seller misali tepeye doğru akacaktı. Uzun zamandır karların içinde yatan Mülâzım Ahmet’in idrâki artık bulanıklaşmış; zaman, zemin ve istikâmet mevhumları birbirine girmişti. Evet, işte karşıdan sökün ettiler. Karlı ve yer yer kanlı sırtlara saldıran binlerce Rus’un “Hurra!” sesleri kulaklarında yankılanıyor. Nişan almaya da lüzum yoktu. Gelişigüzel atılan mermiler bile boşa gitmiyordu. 1915 yılının son güneşi tepenin ardından sıyrıldığında; ilk evvel, tepedeki 11 Mehmedin Cennete bakan gözlerine vurdu; ardında da tepeye doğru kapkara bir sel gibi akıp gelen Rus askerlerini gördü. Cennete gidecek son kafilenin yiğitleri kalan kurşunlarını da sıktıktan sonra kumandanları “Küçük Efendi”ye baktılar. Rus askerleri, sîmaları seçilebilecek kadar yakına gelmişlerdi. Mülâzım Ahmet, insiyaki bir şekilde; “süngü tak!” diye haykırdı. Yattıkları yerden süngülerini taktılar ve son emri beklemeye başladılar. Manzara çok garipti. Sel gibi akan binlerce Rus askerine karşı 11 süngü! Vaktin(!) geldiğine kânî olan Ahmet beklenen son emri verdi: “Hücum!”

Ahmet ikidir hamle ediyor fakat bir türlü yerden kalkamıyordu. Zira saatlerdir aynı yere mihlanıp tüfek boşaltmaktan ötürü vücudu bulunduğu yerin karlarını eritmiş; kaputu buzlanarak yapıştığı yerden boşanamıyordu. Günlerdir, doğru dürüst bir şeyler yiyemeden ve dinlenme

fırsatı bulamadan savaşmanın yorgunluğu da eklenince... Rus taarruz dalgasının en önünde Kazak askerleri vardı. Eğer *Küçük Efendi*'nin kaputu yerdeki buza yapışmasaydı on askeri ile birlikte işte bu gruba saldıracaktı; ama olmadı... Kazak neferleri yıldırım gibi yetiştiler. İri, pos bıyıklı birisi, genç bir Türk askerinin yerdeki çırpınmasını görmüştü. Yetiştii, baktı; bu daha çocuk denilecek yaşta bir delikanlıydı! Meseleyi anlamakta da gecikmedi. Bu çocuk denecek çağdaki asker, kaputu buz tuttuğu için yerden kalkamıyordu. Elindeki süngü ile buzları kırdı ve bu delikanlıyı yerden kaldırdı.

1915 Aralık ayının son gününde; Sivaslı İzzet Hocanın oğlu, İstanbul Darülfünunu'ndaki Satı Bey, Filozof Rıza Tevfik ve Fazıl Ahmet (*Aykaç*)'in ateşli talebesi, gönüllü Mülâzım Küçük Efendi, Ruslara esir düşmüştü! Bir an Kazak askeriyle göz göze geldi. Kazak askerini; belindeki tabancaya baktığını görünce hemen çıkarıp ona verdi. İşte o an, esirlik acısının gönlünü kavurmaya başlayan ateşini hissetti. İlk sorgulamayı yapan Rus subay, Ahmet'in subay olduğunu duyunca kulaklarına inanamadı. Karşısındaki ince, kumral ve gencecik esire baktı ve "*hadî canım sen de*" dercesine elini salladı.

Geceyi, gerideki alay karargâhında geçiren Ahmet, ertesi sabah trene bindirilerek yola çıkarıldı. İlk durak Bakü açıklarındaki *Nargin adası*'ydi. Küçücük bir kara parçasının üzerine yığılan binlerce insanın hele de yaz aylarında; sıcağa, susuzluğa ve özellikle yılanlara rağmen ayakta kalma mücadelesi verdiği kâbus adası Nargin! Mülâzım Ahmet, buraya kış aylarında geldiği ve henüz تنها olduğu için Nargin'de çok sıkıntı çekmedi. Adada her milletten esir vardı: Almanlar, Bulgarlar, Avusturyalılar ve Osmanlı ordusunun Türk, Arap, Kürt vb değişik unsurları...

Ahmet'in ilk fark ettiği; esâretin insan ruhunda açtığı yaralar ve açığa çıkan zaafılar, korkular oldu. İster nefer, ister subay olsun; küçücük meseleler büyük infiallere sebep oluyordu. Kendilerine çok fazla eziyet edilmese de Mülâzım Ahmet boş durmadı; kısıtlama ve yetersizlikleri Kızıllaç'a şikâyet etti. Şikâyetine gelen cevap çok sıra dışıydı doğrusu! Bir gün ufukta gemiler göründü, koskocaman zırhlılar! Herkes birbirine neler olduğunu soruyordu. Kamptaki Rus subaylar büyük bir telaşla sağa sola koşturuyordu. Nihayet anlaşıldı ki *Çarın Şevketli Amcası*, Nargin'e ziyarete gelmişti. Hazırlıklar tamamlanıp da esirlere konuşma yapmaya başlayınca, ziyaretin de gayesi açığa çıktı: Mülâzım Ahmet'in şikâyetleri

bölgeden sorumlu olan “Amca”ya iletilmiş; o da buna pek bozulmuştur. Çarın Amcası, önce hakâretlerini sıraladı, peşi sıra da tehditlerini yağdırdıktan sonra iki isim okundu:

– *Ahmet İzzet ve Hakkı Burhaniye; katıksız hücre hapsine!*

Baba adını soyadı gibi kullanan Rusların ifadesiyle, Ahmet İzzet için gerçek esaret ve tabii firar düşüncesi işte bu hücre hapsiyle başlamıştır. Adada geçirilen esâret günlerinde, ilginç hâdiselerle de karşılaşılacaktır. Meselâ bir *Ayşe Hanım* vardır. Bu muhterem kadın petrol kuyuları olan, hâli vakti yerinde bir insandır ve izin alabildiği sıklıkta adaya gelmekte; elinden geldiğince, Müslüman esirlere yardım etmektedir. Esirler de *Ayşe Hanımın* adaya her gelişini adeta bir devlet merâsimine çevirerek; tabur halinde sıraya geçip Hanımını selamlayarak karşılamaktadır.

Ruslar Nargin adası; billhassa Türk esirler için, Sibiryâ’ya gönderilmeden önceki bir tevzii merkezi gibi kullanılmaktadır. Ahmet de hücre hapsi biter bitmez trene bindirilerek Kuzey Buz Denizi’ndeki liman şehri *Arhanjelsk*’e gönderilmiştir. Burası; kötü hava şartları, yaşamaya elverişsiz arazi yapısı ve uzaklığından ötürü; Türk esirler için sanki özellikle seçilmiş, firarın imkânsız olduğu bir yerdir. Burada, Bakü’nün yumuşak iklimi yerine; sert, uzun ve şiddetli bir kış hüküm sürmektedir. Soğuk o kadar şiddetlidir ki, sütler bile buz tutar ve litre ile değil metre ile satılırdı. Mübârek Ramazan ayının arefesinde geldiği bu şehirde Müslümanların da olması Ahmet’in en büyük tesellisi olmuştu. Fakat şehirdeki Müslümanların çektiği sıkıntı pek ziyadeydi. Zîrâ iftar sonrasında değil sahûra; terâvihe ve hatta akşam namazına bile vakit kalmamakta; güneş tekrar doğmaya başlamaktaydı.

Çetin hayat şartları ve kaybolan umutlar esirleri pek asabî yapmıştı. Herkes barut gibiydi. En basit söz bile karşıdakini çileden çıkarmaya yetiyordu. Bunu bizzât yaşayanlardan biri de Mülâzım Ahmet olmuş; kendisinden alınan kitabı geri istediğinde bir Yüzbaşının şaka olsun diye; “*Bunu senden almadım ki*” demesi üzerine, kampın avlusunda gözüne ilişen bir sığır kemiğini kapıldığı gibi adamın kafasına indirivermişti. Bu olay onun için önemli bir ders oldu ve o günden sonra zihnini meşgul etmek gagesiyle kendini tamamen, okumaya ve lîsan öğrenmeye verdi. Orada tanıştığı bir Yahudi’den Fransızca ve Almanca öğrenmekte; buna mukabil olarak Yahudi’ye, Türkçe ve Arapça öğretmekteydi.

Çok dindar bir ailede yetişen Ahmet, son zamanlarda, bilhassa Dârülfünûn'daki hocalarının etkisiyle, akılcı olduğu iddiasını dillendirir olmuştur. "İman" ise bir çocukluk hatırasıydı(!) artık. Fakat bu şehre gelip de etrafını çeviren uçsuz bucaksız buz denizini görünce âcizliği ve aklının iflâsı gözünü açacak; "İşte o zaman, Allah'ın (cc) azâmeti gönli-me düştü, içime sindi; anladım ki Allah'ı (cc) inkâr mümkün değil. Zaten, sebeblerin sustuğu bu coğrafyada; darlığa düşmüş bir insana O'ndan başka hiçbir varlık yardım edemezdi." diyecektir.

Kamp sakinleri, her geçen gün daha da çökmektedir. Bilhassa manevi yıkım pek şiddetlidir. Mülâzım Ahmet, "Cuma namazını olsun birlikte kılalım." teklifini atar ortaya. Fakat dini bilgisiyle böbürlenmiş bazıları; esirlikte böyle bir ibâdetin olamayacağına diretir. Tartışma büyüyünce Ahmet müdâhale eder; "Bana bakın!" der, "Şu fetvayı verecekseniz verin de Cumamızı kılalım. Yoksa fetvayı ben vereceğim; hiçbiriniz itiraz edecek delilleri getiremez ve rezil olursunuz!" Tartışmalar bu minvâl üzere bir müddet daha devam ettikten sonra "Hocayım" diyenler; "Bu namaz bir emr-i hayr"dır diyerek fetvayı vermekten başka çare bulamazlar.

Cuma namazına bütün kamp, büyük bir hasret ve dikkatle hazırlanır. Herkes şevke gelmiş; kimisi hatiplik, kimi müezzinlik, vâzlik veya hut imamlık vazifelerini aralarında taksim etmişlerdir. Kampta, namaz için temiz bir yer hazırlanmış; kible dahi tâyin edilmiştir. Kampın Rus subayları da bu lâhutî havasının etkisiyle bir kenara dizilip saygılı bir sessizliğe gömülmüşlerdi. Tam o sırada âyin kıyafetine bürünmüş vaziyette, Nikolenski Ortodoks Kilisesinin rahibinin geldiği görüldü. O da büyük bir ihtiramla bir kenara ilişti ve namazı beklemeye başladı. Biraz sonra, buzlar şehri Arhanjelsk'in semasında, ezan sesleri ilk defa bu kadar gür yankılandı. Şehirdeki Müslümanların da iştirâk ettiği namaz pek heyecanlı olmuş; nice vakitten sonra maneviyâtı çoşan esirler, namazla iktifa etmeyerek o zamanlar âdet olduğu üzere; "Haleka" tâbir edilen zikir halkasına da girmişler "Hu!" sesleriyle inlettikleri bu, dünyanın öbür ucunda; Yeri Göğü Yaratan'dan yardım niyâzıyla soluklanmaya başlamışlardı.

Arhanjelsk kampında her milletten insan vardır. Alman, Avusturyalı, Bulgar ve Osmanlı... Herkes kendi derdinde, işinde gücündedir. Fakat ilerleyen aylarda ilginç gelişmeler olmaya başlar. Aynı yerde olan Arap asıllı subaylar ile Türk subaylar arasında küçük de olsa tartışmalar yaşanmaktadır. Bir akşam; albaylığa kadar yükselmiş bir Arap asıllı

subay ölçüyü kaçıracak üstelik de Kuzuçam mevkiinde yaptıklarını anlatmaya başlar: “Gece ordudan, taarruz beklediği ve teyakkuзда olunması emri verdiler. Nöbetçilerin çoğaltılması isteniyordu; ama ben tersini yaptım ve nöbetleri kaldırttım. Neticede Ruslar, savaş çok uzamadan bölgeyi ele geçirdi. Böylece Osmanlıdan milletimin öcünü al...” demeye kalmamıştır ki “Vay alçak!” narasıyla birlikte, o vakte kadar sabreden Ahmet bu albayın boğazına saldırır. Bir anda herkes birbirine girmiştir. Kavga edenler ayrılınca Ahmet; bu albaya, milletinin yüz karası olduğunu söyleyerek yine Arap olan komutanını, Bağdatlı Yüzbaşını, anlatır. Bu kahraman Yüzbaşı, emrindeki neferle birlikte “Allah!” “Allah!” nîdası ve kelime-i şahâdetler getirerek düşmana taarruza kalkmış ve bir Rus mitralyözü tarafından biçilinceye kadar bir an olsun durmamıştır. Onun bu azâmetini gören nefer de bir an olsun tereddüt etmeden kumandanın ardından Cennet bahçelerine dalmışlardı.

Alman entelijans servisi kendi esirlerini bir an olsun yalnız bırakmadığı halde Türk esirler adeta terk edilmiş gibiydiler. Bu unutulmuşluk tahammüllerini çözüyor; metânelerini hızla çökertiyordu. Oysa çeşitli kılıklerle şehre girip ortalıkta gezinen Alman ajanları, Alman esirlere hem morâl takviyesi yapmakta hem de onları örgütlemektedir. Bilhas- sa, el altından yayılan dedikodularla; güya “Rus komutanların Almanlarla anlaşarak elindeki birlikleri Almanlara sattığı” gibi, Rus görevlilerinin morâllerini bozmaya yönelik dedikodular çıkarmaktadırlar. Bu ajanlar, Türk esirlerle de irtibât kurmaya ve onları da örgütlemeye çalışıyordu. Bu günlerin birinde bir fısıltı daha yayıldı. Kaçışa hazır olmaları emrediliyordu. Zaten kaçmaktan başka bir şey düşünmeyen Mülâzım Ahmet de hemen hazırlıklara başladı. Esirlerden; para ve levâzımât hazırlığı yapmaları; ilâveten, en az 24 saat aranmayacakları şekilde bir düzen kurmaları isteniyordu.

Mülâzım Ahmet, en yakın arkadaşı olan ve daha Nargin adasında- ki hücre hapsinde tanışıp kaynaştığı Burhaniyeli Hakkı ile hazırlıkları tamamlama gayretindedir. Tek sorun Hakkı’nın dil bilmemesidir; fakat onu da Ahmet halledecektir. Kışın en şiddetli günlerini yaşayan bu şehirden kurtulmaları için tren istasyonuna kadar bir kızak bulmaları gerekmektedir. Firarı organize eden Binbaşı İbrahim Bey ile Ahmet, kafa kafaya verirler ve nihayetinde bunun ancak bir kadının yardımıyla aşılacağına kanaat ederler. Onlar böylesine hummalı bir hazırlık içindeyken Rusya da iyice karışmıştır. Bolşevikler, ülkenin her köşesinde

harekete geçmişler; işçi hareketleri bilhassa şehirlerde etkisini göstermeye başlamıştır. Mülâzım Ahmet, bu kargaşanın; planladıkları firar için en uygun fırsat manasına geldiğinin farkındadır. Nihayet, yakınlık kurdukları Çamaşırcı bir kadın vasıtasıyla kızak temin edildi ve bir sabah oldukça erken saatlerde kampı terk ettiler.

Büyük bir endişeyle gidiyorlardı. En büyük tehlike; yakalanmak ve kurşuna dizilmektir. Alman ajanlar; yakalanmadan istasyona varırlarsa yeşil boyalı eczanenin yanındaki fırının sahibi Ekmekçi Klement'i bulmalarını söylemişlerdir. Bu yolu kazasız belâsız atlatmak ve istasyona varabilmek... Yetmiyormuş gibi, bir de tanımadıkları birinden yardım istemek, imkânsızmış gibi geliyordu. Nihayet istasyonun bulunduğu kasabaya ulaştılar. Kenar mahalledeki bir hanın önünde kızıağı terk ettiler ve kapıdan içeri süzuldüler. Aman Allah'ım o da ne! Bahçede bir, iki, üç değil tam on beş Rus jandarması!

Felekleri şaşmıştır. İşi pişkinliğe vurmaktan başka yol yoktur. Yoktur da... Hakkı'yı dersin tam bir '*Alman sarışını*'! Onu kimseler görmeden hemen yatırır Ahmet ve jandarmalara arkadaşının hasta olduğunu söyler. Bildikleri bir eczane(!) olup olmadığını sorduğu jandarma ise pek onlarla alâkadar olacak gibi görünmemektedir. Grup, kendi sohbetlerinden sıyrılmaya bile gerek görmeden uzaklaşır. Ahmet ve arkadaşı da hemen arkalarından sokağa fırlarlar ama aksilikler bitecek gibi değildir. Bu sefer de bir polise çatmışlardır. Polis onları karakola götürmekte ısrarlıdır. Karakola doğru yürümeye başlamışlardır ki Ahmet'in dikkatini polisin tavrı çeker ve şansını denemeye karar vererek birkaç ruble uzatır. Rubleleri eline alan polis, yüzünü ekşitip "*Defolun!*" diyerek sanki onları hiç görmemiş gibi yürüyüp gider. Nerede şu eczane? Ara ki yeşil eczaneyi bulasın! Bir tane eczane vardır; o da sarıya boyalıdır. Meğerse daha iki gün öncesine kadar yeşilmiş; fakat sonra sarıya boyanmış! Hemen yanındaki fırına dalarlar. Tezgâhtaki iriyarı, sarışın adam, daha onların konuşmasına fırsat kalmadan sanki ekmek veriyormuş gibi yaparak sorar: "*Ahmet İzzet sen misin?*" Evet, işte Klement'i bulmuşlardır. Tam "*oh*" çekmeye hazırlanırken Klement seçtiği iki somunu onlara doğru uzatıp sanki ücretini talep ediyormuş gibi yaparak tıslar:

– Defolun! Beni takip ediyorlar; size hiçbir yardım edemem. Ekmek alıyormuş gibi yapın ve defolun!

Nasıl? Demek... Peki, ama şimdi ne yapacaklar? İşe, fırından çıkmakla başlamak en iyisidir ve onlar da bunu yaparlar. Ya bundan sonra? Kaderden kaçılmaz ki... Pek tabii olarak kaderlerinin peşinden gideceklerdir. İş başa düşmüştür. Dosdoğru istasyona yürürler. Bir an önce, gidebildikleri kadar uzağa gitmeleri gerekmektedir. Çünkü birkaç saat sonra kaçtıkları anlaşılacak ve peşlerine düşülecektir. İstasyon, karmakarışık ve ana baba günü gibidir. Yıkılmaya yüz tutmuş muharip bir devletin perîşanlığı buraya kadar gelmiştir. Upuzun bilet kuyruğuna girerek sadece Moskova'ya bilet satılan gişede sıranın kendilerine gelmesini beklemeye başlarlar. Fukara Hakkı sıranın dışında, arkadaşının bilet almasını beklerken Ahmet'in dikkatini çeken bir şey olur. Bilet satan memur bilet sattığı kişilerden "*Respiska*" diye bir şey istemektedir. *Respiska*... Yani hüviyet vesikâsı! Firari bir Türk subayında hüviyet ne gezer?

Mülâzım Ahmet aniden bunalmıştır. Belki de Ekmekçi Klement'e bunun için gönderilmişlerdi. Fakat o imkân da ortadan kalkmıştı. Ahmet ızdırâpla kıvranırken önündeki yolculardan birinin yüz hatları itibariyle bir Tatar'a benzediğini fark eder. Ama ya Müslüman değilse? Çünkü Hıristiyan Tatarlar da vardır. Bunu nasıl anlayacak? Sonunda kararını verir; "*Lâ İllâhe İllallah*" diyecek ve bekleyecektir. Eğer Müslüman'sa "*Muhammeden Rasûllullah*" diye tamamlayacağını ummaktadır. Hemen harekete geçer ve kendi kendine konuşuyormuş gibi sıkıntıyla, "*Lâ İllâhe İllallah*" deyip susar. Öndeki yolcu biraz bekleyip de ardının söylenmediğini görünce döner ve asabi bir tavırla; "*Muhammeden Rasûllullah*" der. Dünyalar Ahmet'indir artık. Ancak, bu Müslüman Türkçe bilmemektedir; Ahmet de Tatarca... Yarım yamalak da olsa anlaşılır ve Kırımlı Türk aslında çok basit olan çareyi gösterir: rüşvet! Yıkılan Rusya'da artık tek hükümran paradır. Ahmet sırası geldiğinde iki bilet ister ve üç yüz ruble yerine beş yüz ruble atar ve gayet rahat bir tavırla; "*üstü kalsm*" der. Eee böyle bonkör bir asilzâdeden de hüviyet istenecek değil ya!

Trendeki yerlerini almış, hareket saatini beklemektedirler ki... O uğursuz kelime tekrar dolanmaya başlar ortalıkta: *Respiska*! Jandarmalar, trenin giriş ve çıkışlarını kontrol altına almış; tek tek belge kontrolü yapmaktadırlar. Mülâzım Ahmet, içine düştükleri bu hâlin dehşetiyle tekrar kıvranmaya başlamıştır. Tam her şey yoluna girdi diye düşünürken kapana kısılmışlardır. Jandarmaların kendilerine doğru yaklaşmasını çaresizce takip ederken birden tanıdık bir sîma seçilir kalabalığın

arasında: *Ekmekçi Klement! Yoksa bizi ele mi veriyor?* Olur ya... Klement de telaşlı hareketlerle birilerini arıyor gibidir. Tam o anda göz göze gelirler. Klement hızla o tarafa gelirken bir taraftan da kaşını gözünü oynatmaktadır. Ahmet, ne olduğunu anlamaya çalışırken Klement; onları öylesine görüvermiş gibi hareketler yapar ve içeridekilerin dikkatini çekecek bir ses tonuyla söylenir: “*Bunlar Çingene be!*” Ahmet’in beyninde şimşek çakar. Öyle ya; o yıllarda Çingenelerin hiçbir ülkede nüfus kayıtları yoktur! Klement son anda yine yardımlarına yetişmiştir. Tam bir Çingene pervasızlığı ile cevap verir:

– *Çingene isek ne olmuş, Biz de İsa Efendimizin kulu değil miyiz?*

Klement de rahatlamış, keyifli bir sesle devam etmiştir:

– *Aman dikkat edin, bilhassa cüzdanlarınıza sahip çıkın; bunların affı hiç yoktur!*

Mülâzım Ahmet de durmaya niyetli değildir:

– *Bak bakayım sen; bizim biletimiz var; hem para ile aldık. Kimsenin parasında da gözümüz yok.*

Bu atışma vagonun havasını değiştirmiş; herkes keyifli bir seyre koyulmuştur. Mesele halledilmiş, tren de Moskova yolunda hızla ilerlemeye başlamıştır. Tabii bu arada; ikinci mevkide seyahat hakkını kaybeden bizim Çingeneler, arkadaki yük vagonuna geçirilirken Ekmekçi Klement, Ahmet’in kulağına bir sonraki adresi fısıldamayacağına da başlamıştı: *İsviçre Konsoloslusu...*

Moskova’ya vardıklarında, verilen adresi epey bir uğraştan sonra bulurlar; fakat görevliler, vize işinin birkaç gün sürebileceğini; bu zaman zarfında burada kalamayacaklarını ve şehirdeki zengin bir Müslüman olan Abdürrahim Abdürrahimof’tan yardım istemelerini öğütler. Gerçekten de hayli zengin olan bu zât her şeye rağmen onları evinde saklamaktan çekinmez. Bu muhterem, her katında ayrı şekerlemelerin satıldığı büyük bir mağazanın sahibiydi ki belki dünyada eşi benzeri yoktu. Abdürrahimof Efendi, Türklerin bu coğrafyadaki meşhûr âlimi Musa Carullah ile tanıştıktan sonra böyle bir hizmete seve seve atılmış ve bu güne kadar da tereddütsüz devam etmişti. Bu arada İsviçre Konsoloslusundan; çıkması geciken vizenin âkibetine dâir haber de gelmişti: “*Kendi başlarmın çaresine baksınlar!*”

Vize çıkarmak yerine, -*sözlü olarak*- Saint Petersburg’a gitmeleri öğütlenmişti. Gerçi, vesika olmadan da bilet almanın yolunu öğrenmişlerdi.

Önce *Saint Petersburg*'a gidecekler; oradan da *Viyana*'ya geçeceklerdi. Yolculuğun bundan sonraki kısmı; öncesine göre çok daha az risk taşıdığı için oldukça rahat hareket ediyorlardı. Rusya'yı avucunun içine alan ihtilâl kargaşası da, onların işini kolaylaştıran en büyük kozları olmuştu. İstasyonlar, şehirler ve yollar ana baba günü gibidir. Hem zaten, firarın bundan sonraki bölümlerinde de Alman ajanlardan yardım almaya devam edeceklerdir. Daha *Saint Petersburg*'a varır varmaz; tek gözlü bir ajan, Mülâzım Ahmet ve arkadaşının önüne düşüp onları sınırdan kolayca geçirmişti. Üstelik Ahmet ve arkadaşının "*Barış görevlileri*" olduklarını söyleyerek! Hele görevli kadın ile aralarında geçen tiyatro harikaydı. Sırtlarında çuvallar, üzerlerinde dökülen elbiselerle bayanın karşısına dikilip "*Barış görevlileri*" olduklarını söyleyince kadın görevli:

–*Nerelisiniz Ekselans?* diye sordu muzip bir yüz ifadesiyle.

Hemen bir isim uydurdu Ahmet –*ki tekrarlatsalar kesinlikle hatırlamazdı-* ve *Viyana*lı olduğunu ekledi. Kadın, hâlâ işin alayındaydı.

–*Ya, demek Rusya ile sulh yapmaya geldiniz? Arkadaşlarımız nereli acaba?* diye ekledi.

Mülâzım Ahmet şöyle bir dönüp arkasına baktı. Hakkı'nın haricindeki diğer altı Türk esirle, daha birkaç saat önce bir araya gelmişlerdi ve isimlerini bile toparlayamıyordu. Ahmet de tiyatroya devam ederek saymaya başladı; "*Arkadaşım Tameşvarlı, yanındaki dostum da Tameşvarlı... -öğrenciyken coğrafyadan hep nefret etmişti ve şimdi de aksi gibi, hiç şehir ismi hatırlamıyordu-* Görevli kadın ise muzip bakışlarla Ahmet'in nasıl kıvracağına bekliyor; kıkır kıkır gülüyordu. Ahmet de fazla uzatmadan noktayı koyuverdi; "... *Gerisi de hep Tameşvarlı işte!*" Son kapıyı da da gülüşmeler eşliğinde aşarak hür insanlar sınıfına geçivermişlerdi nihayet... Artık ver elini *Viyana* ve oradan da...

Günler süren tren yolculuğun ardından işte *Sirkeci Garı*... *Küçük Efendi* Mülâzım Ahmet, eğilmiş toprağı öpmekte; kefareti olan gözyaşları ile vatan toprağını yoğurmaktadır.

NÂM-I DİĞER; “İNGİLİZ KEMAL”²⁸⁷

“Yunanistan’daki bütün Türk esir subaylar, hiç kimse ile görüştürül-
meyip her türlü hizmet dahi kendilerine yaptırılmaktadır. Cephede yaralı
olarak esir edilen subay ve erler iyi tedavi edilmeden hastaneden taburcu
edilmekte malul kalmalarına sebebiyet verilmektedir... Esir edilen bütün
subayların elbiseleri soyulmuş, paraları alınmış, dövülmüş ve yolda her
türlü hakaretler edilerek Atina’ya getirilmişlerdir... En küçük bahane-
lerle esir edilen sivil memurlar ile halktan 14-15 yaşlarında çocuklar ve
70 yaşında ihtiyarlar çadırlarda ve toprak üzerinde yatmaktadır. Ve-
fat eden Türk esirlerine dinen lâzım gelen hürmet yapılmayarak ve dinî
merâsimden mahrum bir surette Hristiyan mezarlığına defnedilmektedir.
Esirlere gelen mektuplar kendilerine verilmeyerek yakılmaktadır.”

(esir) Albay Cafer Tayyar

28 Eylül 1921

Atina Askerî Hapishanesi²⁸⁸

İzmir’de, Kordondaki *Kuronaridi* gazinosunda yemek yiyordum. Ye-
meğin sonlarına doğru kapı açıldı; içeriye tanıdık bazı sîmalarla beraber
Necâti denilen şeytan girdi. Bu adam vaktiyle Antalya’da da beni ta-
nımış; kendisine görevde olduğumu söyleyerek ağzından söz almıştım.
Yanıdakilerin kulağına eğilerek bir şeyler fısıldadı. Diğerleri de kötü
kötü bana bakmaya başlayınca vaziyeti anladım ve hemen hesabı öde-
yip gitmeye davrandım. Grup da vakit geçirmeden içerdeki Yunanlı
iki subayın masasına gidip beni göstererek konuşmaya başladılar. Tam
kapıdan çıkıyordum ki o iki subay yetişti ve Rumca; “*Pasaportunuz?*”
dediler. Ben, kapıya doğru ilerlerken İngilizce olarak; “*Anlamadım, ne
soruyorsunuz?*” cevabını verdim. Bir taraftan yürüyoruz, bir taraftan da

²⁸⁷ Zekeriya TÜRKMEN; İngiliz Kemâl / Milli Mücadele Dönemi Hâtıraları, Ankara-2000

²⁸⁸ Hülya YARAR-Mustafa DELİOĞLU; (M.S.B.) Cepheden Mektuplar, Ankara-1999 sh.
140-141.

sürekli etrafıma bakınarak bir kaçış yolu arıyordum. Az ilerideki rıhtım-
da bir İtalyan bahriye subayını görünce hemen atılarak yanımdaki İtal-
yan pasaportunu gösterdim ve rahatsız edildiğimi söyledim. Allah'tan
bu İtalyan subayı ilgilendi; bir araba durdurarak bindik ve İtalyan Kon-
solosluğuna gittik.

Konsolosluktaki ilk işim, o âna kadar kullandığım sahte Amerikan
pasaportunu imhâ etmek oldu. Daha Antalya'da iken bir tanıdık vası-
tasıyla yine İtalyan Konsolosluğundan "*Trablusgarplı Ali*" adına aldığım
gerçek pasaport şimdi çok işime yarayacaktı. Konsolos, pasaportumu ve
diğer evrâkımı inceledikten sonra; "*Merak etmeyiniz size kimse dokuna-
maz*" diyerek beni oldukça rahatlatmıştı. Fakat heyhât; uzaktan uzağa
ayak seslerini işittiğim belâdan bu kadar kolay kurtulamayacağımı ne-
reden bilecektim! Gerekirse Konsolosluğa girilerek tutuklanmam için
İzmir Polis Müdürü Niko Foriki'ye kesin emir verildiğini çok sonra öğ-
rendim. Gerçi buna da gerek kalmadı ya...

Birkaç gün sonra yanımda Konsolosluk kavasası da olduğu halde şehre
çıktık. Kordon'a henüz gelmiştik ki bizi takip ettiklerini düşündüğüm
15-20 asker etrafımızı çevirdi ve bizi karga tulumba bir arabaya aldılar.
Kavas itiraz edecek gibi olunca onu da tutuklayıverdiler. Getirildiği-
miz binada ilk gördüğüm insan Necâti olunca öyle bozuldum ki eğer
bıraksalar bir hamlede namussuzun kafasını patlatacaktım. Polis Mü-
dürü sürekli sorular soruyor; ama ben anlamamış gibi yaparak sürekli
İngilizce; "*Rımca bilmiyorum; ben bir Amerikan gazetecisiyim*" diyordum.
Bir netice alamayacaklarını anlayınca beni bir odaya kaptılar ve geceyi
bir iskemlenin üzerinde geçirdim. Hayâlimden, daha üç beş gün öncesi-
ne kadar; bir Amerikan gazetecisi kimliğimle balolarda, yüksek rütbeli
Yunan subaylarıyla geçirdiğim saatler; Yunan Kralıyla sohbetlerimiz ve
birlikte yaptığımız cephe ziyaretleri geçiyordu.

Beni gammazlayan o grubun içinde, Yunanlılara yeni sığınmış olan
Çerkez Edhem de vardı. Muhtemeldir ki Necâti denen uğursuz, beni
onların peşlerine düşmüş bir ajan olarak tanıtmıştı. Bu kanaatim, polis
müdürünün sorularıyla vuzuha kavuşunca hemen karşı taarruza geçtim
ve Çerkez Edhem ile arkadaşlarının; Anadolu'daki direnişi kolaylaştı-
rmak adına Yunanlıların arasına sokulmuş olabileceğini anlatmaya baş-
ladım. Geçtiğimiz haftalarda elde ettiğim fakat benim bilemeyeceğimi
düşünecekleri bazı gizli bilgileri de araya sıkıştırıyordum ki inanmaları
kolaylaşsın. Çerkez Edhem'in özellikle Karadeniz Pontus Rumlarını

nasıl katlettiğini uydurarak damarlarına basıyordum. Bir Amerikan gazetecisi olarak şahit olduklarımı anlatmak benim vazifemdi(!)

Günler, haftalar geçiyor; fakat durumumda bir gelişme olmuyordu. Bu arada, Yunanlıların; Avrupa'nın gözü önünde Müslümanlara yaptığı mezâlim ve baskılara birebir şahit oluyordum. Benim bir Amerikalı olup olmadığımı netleştirememiş olduklarından bana henüz dokunmuyorlardı. Elimden geldiğince bu vahşeti kâğıda döküyor ve bana sadâkatini takdir ettiğim, Arjantinli bir Musevî olan arkadaşım Jan Matalon vasıtasıyla yabancı ülke konsolosluklarına gönderiyordum. Maalesef çabalarım neticesiz kaldı. Medeni Avrupa bu feryadı duymaya yanaşmadı.

Edhem, Necâti ve arkadaşlarının hakkımda söylediklerini boşa çıkarmak için yeni bir yol bulmuştum. Değişik isimlerle yazdığım mektupları; gâh Yunan Kralı'na, gâh Ester Kıyadis'e, bazen Yunan Genel Karargâhına bazen de istihbarât başkanına göndererek Edhem ve arkadaşlarını ihbâr ediyordum. Yunan yetkililerin kafası bir hayli karışmış olmalı ki nihayet bu arkadaşlar hakkında tahkikâta başladılar. Bu arada, benim de ilk sorgum yapıldı. İstihbarât başkanı Albay Rangavis'in odasında bir hayli sıkıştırıldım. Amerikalı bir gazeteci olduğumdaki ısrarımı sürdürdüm. Hatta bir ara ayağa kalkarak Amerikan danslarından örnekler dahi gösterdim. Rangavis'in aklının bir hayli karıştığı belli oluyordu. Sorgu sona erdiğinde; benim masum olduğuma inandığını ve bunu Kıyadis'e söyleyeceğini söyleyerek tekrar hücreme gönderdi.

İlk sorgunun üzerinden birkaç gün geçti. Şimdi de cin fikirli ve kurnaz Kıyadis'in huzurundayım. Rangavis gerçekten sözünde durmuş ve benim için Kıyadis'le konuşmuştu. Fakat keskin bakışlarıyla ruhumun derinliklerine girmek isteyen Kıyadis hiç de iknâ olmuş gibi görünmüyordu. Ertesi gün, Divan-ı harpten celp kâğıdı gelince hiçbir ilerleme kaydedemediğim belli oldu. Mahkemeye çıkmasına çıkacaktım; fakat hiç param kalmamıştı. Sağ olsun burada tanıştığım ve hemen kaynaştığımız Manisalı Mehmet Efendi, hapisanede kahvecilik yaparak kazandığı parayı tereddütsüz elime tutuşturdu. Bu kıymetli insana ömrüm boyunca minnettar kalacağım. O günlerde arkadaşım Matalon da; Fevzi (Çakmak) Paşa'nın dolaylı yollarla gönderdiği 100 lirayı ulaştırınca kurtulacağıma itimâdım tekrar artmış; enikonu rahatlamıştım.

Nihayet mahkeme günü geldi. Öğrendiğime göre İzmir'in Türkçe, Rumca ve Fransızca gazeteleri benden bahsediyormuş. Bu arada Çerkez

Edhem de Eşmeli Râif adında biriyle haber göndererek; “*mahkemeye gelip şahitlik yapmayacaklarını*” bana iletmişti. Salon hınca hınç doluydu. Yunanlı savcı; benim Anadolu’dan gönderilmiş bir casus olduğumu söyleyerek idamımı istedi. Ben ise tercüman vasıtasıyla; bunun bir düzmece olduğunu, Amerikalı bir gazeteci olduğumu yineledim. Hâkim; “*Bunu nasıl ispât edersiniz?*” deyince, daha önce yaptığım gibi bilinen Amerikan danslarından örnekler verdim. Casusluğuma delil bulamadıkları gibi bir de yaptığım gösteri tüm mahkeme heyetinin kafasında soru işaretleri belirmesine yetmişti. Fakat son bir hamle daha yaptılar ve benim gerçek kimliğime ulaşabilecekleri bir şahit çağırdılar. Şahidin adını duymamla ürpermem bir olmuştu. Çünkü şahit olarak, pansiyonunda kaldığım Madam Mari’yi çağırmışlardı. Birçok geceyi dışarıda geçirmeme ve bazen istihbarat toplamak için haftalarca cepheye gitme me rağmen bu kadıncağız, benim her gün muntazaman eve geldiğimi ve kesinlikle çok efendi bir Amerikalı olduğumu söyledi. Kendisine şükran hisleri beslediğim bu kadının bana gösterdiği himayeci tavrın yegâne îzâhı; onun pırlanta misâli iyilik dolu kalbiydi. Kıyadis’in baskısı altında olduğu âşikâr olan savcının idamımdaki ısrarına rağmen mahkeme heyeti beni beş seneye mahkûm etti. Karardan memnun kalmayan Kıyadis, pek tabii olarak bu heyeti cezalandırmakta hiç vakit kaybetmedi ve ilk iş olarak divan-ı harp reisini hemen görevden aldı.

Kim bilir ne vakte kadar meskenim olacak hapishaneye tekrar dönmüştüm. Beni idamlıklara mahsus, mezara benzer bir hücreye kapatmışlardı. Hücremden nâdiren çıkıyor, vaktimin çoğunu hücreme çekilip düşünmekle geçiriyordum. Bu benim lehime bir durumdu; çünkü diğer yüz kişilik koğuşlara beş yüz civarında insan kapatıyorlardı. Bunların çoğu, sudan bahanelerle İzmir vilâyeti civarından getirilen Türklerdi. Yunan subay ve askerleri bu masum insanlara, insanlıkla bağdaşmayacak işkenceler yapıyorlardı. Maksatları; bu günahsız Müslümanları açlıkla, havasızlıkla ve murdarlıkla öldürmekti. Her sabah koğuşlara gelen subaylar sorgusuz sualsiz; ellerindeki tel kamçılarla Türk esirleri, vücutlarını parçalayınca kadar döverlerdi.

Gece gündüz, aklım fikrim hep firar etmek çarelerini düşünmekle meşguldü. Tam o günlerde hapishaneye yeni insanlar getirildi. Bunlardan Sadâ-yı Hak gazetesinin sorumlu müdürü Hüsnü Bey, Uşak ve çevresinde propagandacılık ithâmıyla tutuklanmıştı. İzmir’in önde gelen tüccarlarından Alaiyeli Halim ve Kadızâde Mustafa Beylere ise

bir sebep göstermeye bile gerek görmemişlerdi. Bu arada ben de yeni projemi uygulamaya koymuştum: Henüz pek bilinmeyen bir şey olan "Bolşeviklik" taraftarı gibi hareket etmeye başladım. Bu sayede Rumlara ve özellikle de Ermenilere yaklaşma fırsatı buldum ve netice almakta da gecikmedim. Ermenilerin yardımıyla gardiyanlar arasında emniyet telkinine de muvaffak olmuştum. Bir gün, bana çok güvenen Ermeni Arşadis'e güya bir sır verdim; "Moskova'da, Bolşevizm propagandasında kullanmak üzere bana verilen çok miktarda altın vardı ve ben yakalanacağım endişesiyle onu Mersin'de bir yere gömmüştüm. Şayet buradan çıkmaya muvaffak olursam onu seve seve onunla paylaşabilirdim! Hatta bu altın, bize yardım etmeyi kabul eden gardiyanlara bile yetecek miktardaydı. Üstelik bize yardım etmeyi kabul eden gardiyanın aklına kötü bir şey gelmesin diye önceden teminât olarak 200 lirayı bankaya yatırmak da mümkündü..." Plan etkisini göstermekte gecikmedi. Ermeni dostum, Lefter isimli bir gardiyanla çıkageldi ve etraflıca konuştuk. Lefter üç gün sonra kapı nöbetçisi olacak ve o gece kaçacaktık. Ertesi gece yatağımda uzanmış düşünüyorken Ardaşis telaşla içeri girdi:

– Eyvah! Ümitlerimiz suya düştü!

– Neden? Ne oldu ki? diyerek fırladım.

– Ne olacak, Lefter gidiyor. Hapishane çok dolmuş; ağır mahkûmların bir kısmını Atina'ya naklediyorlar. Lefter de refakatçi olarak görevlendirilmiş!

Beynimden vurulmuşa dönmüştüm. Mahkûmiyet cezasını duyduğumda bile bu kadar yıkılmamıştım. Bütün vücudum lerzeye gelmiş gibi sarsılmaya başladı. Bu hâl bir hafta kadar devam etti. Hâlbuki içine düştüğüm ümitsizlikten bir an evvel sıyrılmaya ve umudumu tazelemeye ihtiyacım pek fazlaydı. Haftalar sonra yavaş yavaş kendimi toplamaya başlayıp azmim yerine gelince, yeni plan arayışlarına giriştim. Hapishanede tanıştığım Çamköylü İbrahim Yusuf Efe vardı. Ara sıra yanıma gelirdi ve görüşürdük. Kendime gelmeye çalıştığım günlerde sohbet ederken buradan kaçmanın bir yolu olduğundan ama kendisine yakışmadığından bahsedince hemen atılıp sordum. Burada daha önce de 12 yıl yattığını ve bu binanın lağım kanallarının denize açıldığını anlattı. Deniz çıkışındaki mazgalların da demir keski ile bertaraf edilebileceğini söyledi.

Yeni planımı hemen yaptım; ertesi gün dostum Matalon vasıtasıyla çizme ve diğer ihtiyaçları kimseye sezdirmeden getirttim. Gece olunca tuvaletin duvarını delerek lağıma indik. Aman Allah'ım! Kesif

kokudan nefes alamıyordum. Bir aralık bayılır gibi oldum. Dakikalar sonra kendimi toplayınca ilerlemeye başladık ve mazgala gelir gelmez hemen işe koyulduk. Ama demirler beklediğimizden çok daha kalındı. Saatler sonra hâlâ aynı vaziyette saydığımızı görünce meyûs ve mahzûn dönmek zorunda kalmıştık. Yine olmamıştı! Üzerimizi değiştirip hemen yerlerimize çekildik. Ertesi gün, teşebbüsümüz Yunanlılarca anlaşılmissa da bir netice elde edemediler.

Ö günlerde hapishanenin müfettişi değiştirilmiş; gayet zâlim bir adam gelmişti. Tek suçü Türk olmak olan zavallı esirlerin ailelerinden gelen hiçbir şey kendilerine verilmiyordu. Herkesi hapishanenin iğrenç kokulu pirinç lapasına mahkûm etmişlerdi. İşkencelere, kalabalığa, havasızlığa şimdi de bu eklenmişti. Esirlerin neredeyse tamamı hastalanmıştı. Ardından ölümler başladı. Her gün üç beş cenaze çıkarılıyordu. Bu duruma müdahale etmek gayesiyle İtilaf Devletleri Temsilcilerine mektuplar yazmaya başladım. Yine bir iyileşme olmayınca esirleri isyana kışkırtmaya karar verdik. Tüm kararları daha önce bahsettiğim Hüsnü Bey, Alaiyeli Halim ve Kadızâde Mustafa Beylerle alıp tatbik ediyorduk. İnsanlar kısa zamanda kararımıza itaat ettiler. Zaten ölümün kıyısında gezinen bu mazlumlar hiçbir şeyden korkmadan “Açız!” diye haykırıyorlardı. İsyanı duyan halk telaşa kapılmış, dükkânları kapatarak evlerine çekilmişler.

Ester Kıyadis, olayın vahâmetini anlamamış olmalı ki üzerimize asker sevk etmişti. Hapishanenin duvarları yıkılmaya başlayınca o da hatasını anladı. Amacımız İtilaf Devletleri Temsilcilerini harekete geçirmektir. Asker kurşun sıkıyor, esirler taş atıyordu. Yunan askerlerinden iki yaralı, esirlerden sekiz ölü vardı. Bu kargaşanın arkasında benim de olabileceğimi anlamaları zaman almazdı. Ö yüzden, muhtemel bir suikasta kurban gitmemek için önlem almayı ihmâl etmemiştim. Nitekim ortalık yatışıp da odama dönünce; birilerinin, battaniyenin altına yastık koymak suretiyle yaptığım meşhur aldatmacaya çok miktarda kurşun sıkıldığını gördüm. Maksadımız hâsıl olmuş; temsilciler olaya müdahale etmiş ve isyan da yatışmıştı. Pek tabii olarak Kıyadis'in ilk aradığı ben oldum. Kendimi, bir bedel ödemeye çoktan hazırlamıştım. “Kışkırtıcılık” suçlamasıyla, yirmi kadar Türk esirle birlikte kelepçelendik ve kapatıldığımız yerde üç gün yemeksiz bırakıldık. Henüz bana dokunmaya cesaret edemeseler de diğer zavallıları o işkence mütehasıssı müfettişin insafına terk ettiler.

Cebimde hiç param yok. Dostum Matalon'u da yanıma yaklaştırmıyorlar. Sonradan öğrendim ki zavallıyı sınır dışı etmişler. Günler sonra, birkaç Türk esirle beni bir kenara ayırdılar. "Acaba kırşuna mı dizecekler?" diye endişelenmeye başlamıştık ki mesele anlaşıldı: Bizi Atina'daki hapishaneye naklediyorlardı. *Punta*'dan duba biçiminde bir gemiyle yola çıktık. Ellerimin kelepçeli olmasının verdiği ızdırapla geceyi uykusuz geçirdim. Tutukluluğumun 12. ayında *Pire*'ye ve oradan da *Atina*'ya gelmiştim. Ekseriya askerî tutukluların bulunduğu *Paramigmata* hapishanesine kapatıldık.

Yunanlılara karşı verilen mücadelede en faydalı olacağım zamanda, dört duvar arasına düşmenin acısı yüreğimi kavuruyordu. Sürekli, bir yolunu bularak buradan kaçmayı planlıyordum. Benimle birlikte 150 civarında Türk esir vardı. Amerikalı olduğum için(!) beni Rum askerlerin koğuşuna aldılar. Paraya olan ihtiyacım had safhaya varmıştı. Neler yapabileceğimi uzun uzadıya düşündükten sonra bir karar verip uygulamaya geçtim. Yan yataktaki Ermeni'ye konuyu açtım: Boksör olduğumu, eğer arzu ederse ona da öğretip koğuşta yapacağımız gösteriler yoluyla para kazanabileceğimizi anlatınca hemen razı oldu. Hemen işe koyuldum ve Ermeni'ye kolay ve çok kullanılan birkaç hareketi tâlim ettirdim. Ertesi gün yaptığımız daha ilk gösteri oldukça coşkulu ve kazançlı geçti. Benim durumum hapishanenin her yanına yayılmıştı. Jandarmaların arasında da boksa meraklı bir asker varmış ve benimle maç yapmayı istemiş. Ben adamın yanında çocuk gibi kalıyordum. Fakat daha ilk hamlede acemi olduğumu anlayınca rahatladım ve gösteriyi galibiyetle tamamladım.

Günler böyle geçerken bir kazanç kapısı daha keşfetmiştim; falcılık! Buraya kapatılan Yunanlılar, ya Konstantin taraftarı veya Venizelosçu idi. Alttan alta kimin nereye yakın olduğunu öğreniyor; kahve fincanının telvesinin arasından ona göre bir gelecek uyduruyordum. Her defasında; türlü türlü girişler, benzetme ve tasvirler yaparak gâh sakallı gözlüklü bir adamın (Venizelos) Yunan hükümetinin başına geçeceğini, gâh uzun boylu bir askerin tahta çıkacağını uydurup uydurup söylüyordum. Zavallılar, benim adeta kehânette bulunduğuma inanıyorlar; paracıklarını bana bırakıp tatlı hayaller kurmak üzere uzaklaşıyorlardı.

Günlerce düşünmenin ardından, "nasıl firar edebilirim" arayışına bulabildiğim yegâne çare; Bolşeviklik propagandası ile Yunanlı askerleri kışkırtarak bir isyan çıkartmaktı. Aynı suçlamayla buraya kapatılan

Yunanlı subay ve askerlerle tanışıyor ve alttan alta kışkırtıcılık yapıyordum. Hapishane müdüründen boks öğretme bahanesiyle kopardığım izin çok işime yaramıştı. Serbestçe tüm koşulları dolaşabiliyordum. Çalışmalarım tam da kıvamını bulmuşken yine bir aksilikle karşılaştım. Türk olduğu söylenen ve “Acemzâde” lâkaplı bir işbirlikçi mahkûm beni takip ediyormuş. Bu hain, bazı saf Türk mahkûmları konuşturarak asıl kimliğime dair elde ettiği bilgileri müdüre yetiştirince; âcil kaydıyla buradan gönderilmeme karar verilmiş. Bir sabah erken saatlerde eşyalarımı toplattılar ve beni Atina’daki *Paleovastratos* hapishanesine naklettiler.

Paleovastratos’taki ilk intibaım; geldiğim Paramigmata’nın buraya nazaran bir saray olduğu yönündeydi. Yunanistan’ın en azılı katil ve hırsızları buradaydı. Her türlü silahın sokulabildiği koşullarda, en ufak meseleler kanlı boğuşmalara dönüşüyor ve üç beş cenaze olmadan da bitmiyordu. Günlerim endişeyle bile olsa geçiyordu ama parasızlık belâsı yine başıma dolanmış, sıkıntım tahammül edilemez dereceye ulaşmıştı. Ne arayanım vardı ne de soranım. Anadolu beni unutmuştu. Bulduğum koşušta “Yani” isimli bir adam vardı. Koşuş ağalığını yapan ve kimsenin hazzetmediğı Yani, bu zavallı insanları sıkıştırarak haraç topluyordu. Bu serseriye, bana ilişmediğı için bu güne kadar uzak durmuşum. Nihayet bir gün bana da bulaştı ve benden para istedi. Hâlbuki parasızlığın da etkisiyle günlerimi yarı aç yarı tok geçiriyor; gittikçe tâkatten kesiliyordum. Üzerine bir de bu belâ gelince kendimi tutamayarak ayağa fırladım ve bir yumrukta adamı yere serdim. Bayılmıştı! Şansa bakın ki eğer ayağa kalksaydı ikinci yumruğu atacak gücüm de yoktu. Bu olay benim koşuştaki itibarımı artırıdıysa da pek bir işe yaramadı. İşte o günlerde tanıştığım iki Türk esir; Kâsım ve Cevdet Beyler de olmasa hapishane köşelerinde telef olup gidecektim. Bu iki muhterem insan, beni de aralarına alarak kader birliğı etmişler; kendilerine ulaşabilen her lirayı benimle paylaşmışlardı.

Günün birinde bulunduğum kalabalık koşuşa, üstü başı temiz ve efendi takımından bir grup Yunanlı getirildi. Öğrendik ki bunlar, Cumhuriyet taraftarı olan ve krala karşı gruplaşan siyâsilermiş. Aradan birkaç gün geçmeden de koşušta, gergin saatler yaşamaya başladık: Yunanlı meşhur kabadayı “Batayya” geliyormuş. Tutukluların anlattığına göre bu herif çok yaman bir şeymiş ve içerideki Cumhuriyetçileri bir bahâne ile temizleme görevi verilmiş. Herif daha koşuşa girerken ağız dolusu küfürlerle Cumhuriyetçilere saldırmaya kalkınca zaten yeterince

bunaldığım ve moralim bozuk olduğu için hemen öne atıldım. Zavallı siyasiler, atmacadan kaçan kuşlar gibi arkama sığınmışlardı. Batayya, ellerinde kesici silah taşıyan bir grupla birlikte üzerimize geliyordu. Attığım yumrukların boşa gitmemesi için çok dikkatli duruyordum ki havaya kalkan bıçaklı bir el gördüm. Bütün gücümle atılıp yumruğu adamın suratına indirdim. Herif yıldırım çarpmış gibi kanlar içinde yere yığılınca grup bir anda durdu ve hepsi bir tarafa çekilmeye başladı. Davayı biz kazanmıştık. Bir anda siyâsilerin kahramanı olmuştum. Hepsi sıraya girmiş, ellerindeki defter benzeri şeylere adımları yazdırıyor; imzalarını atıyorlardı.

Günlerim tekdüze geçiyordu. Acaba ne oluyor? Anadolu'daki Milli Mücadele ne vaziyette? Türk Milletinin bu işkenceden kurtuluşu ne zaman olacak? Ah şuradan bir kurtulsam! Elime biraz para geçse bu pekâlâ mümkün olacaktı. Çalmadığım kapı kalmadı; fakat hiçbir ses seda yok. Bir sabah uyandığımda koğuştaki müthiş bir telaş gördüm. Herkes sövüp sayıyor; fakat küfürlerin kime olduğu anlaşılıyordu. Tutuklulardan birine, ne olduğunu sordum: “*Yunan Orduları hapı yutmuş! Yunanlılar İzmir'e kaçıyor!*” Bir anda sevinç delisi olmuştum. Vücudum titriyor, içimden bağırarak arzusu yükseliyordu. Fakat bu dakikada birilerinin hele de Türklerin sevinç gösterisinde bulunması, onun yok edilmesine neden olabilirdi. Güya bu havâdisle alakam yokmuş gibi arkamı dönüp yürüdüm. Hâlbuki koşmak, bağırarak, ağlamak istiyordum. Kulağıma vatan sesleri geliyor, ruhuma vatan kokuları yayılıyor; hayâlimde, Türk dilâverlerinin hücumu tüm heybetiyle canlanıyor; zafer, nurâni bir ışık gibi karanlıkları yararak göklere yükseliyordu. Zor da olsa bir vakit sabrettikten sonra itidâlimi koruyarak Kâsım ve Cevdet Beylerin yanına gittim. Kimselere hissettirmeden sevinç gözyaşlarıyla birbirimize sarıldık.

Atina'ya getirildiğimden bu yana fırsat buldukça buradaki İtalyan Sefâretine yazılar yazarak tâbi olduğum(!) İtalyan Hükümetinin bana sahip çıkmasını talep ediyordum. Bu yazılarıma bir türlü cevap alamasam da durumu yaşanan keşmekeşe bağlıyor; ümidimi yitirmeden yeniden yazıyordum. Artık her gün, Yunan Ordusunun bir başka bozgun haberi geliyor; bunu duyan bizim koğuştaki Yunanlı cumhuriyetçiler de sevinç içinde, kendilerini hapseden hükümetin düşmesini bekliyorlardı. İki gün sonra beni müdürün odasına götürdüler. Odada beni bekleyen İtalyan Sefâreti yetkilisine teslim edildim. Aman Allah'ım! Yazılarım nihayet netice vermiş ve yaşanan hezîmetin de etkisiyle bir anda kurtulmuştum.

Savaş bitene kadar Yunanistan'da kalmak ve her gün zâbitaya kendimi göstermek kaydıyla serbest bırakılmıştım. Sizin zâbitanızı kim sayar! Zindan duvarlarına pes etmeyen azmim zâbitayı dinler mi?

Tek sıkıntım yol paramın olmayışydı. En kısa zamanda yetecek miktar para temin ederek Anadolu'ya kavuşmalıydım. Çözümü, Atina caddelelerinde dalgınca yürüme hatasına düşen bir Rum'un cebinde buldum ve hiç tereddütsüz aldım. Bu benim için alelâde bir intikam anlamına da geliyordu. Ben, vatana kavuşmak ateşiyle kavrulmuş bir züğürttüm; o da Yunan Hükümetinin cebine cüzdan dolusu para koyduğu(!) bir vasıstaydı. Hem bana yapılanların yanında bunun ne ehemmiyeti olabilirdi ki... O akşam Yunanlı ağlayarak evine giderken ben de sevinçle vatan yolculuğuna başlamış olacaktım.

Soluğu Pire'de aldım ve ilk gördüğüm elbiseci dükkânına girerek evvela görüntüyü düzelttim. Limandaki *Mesajri Vapurı*'nun hareketini beklemeye başladım. Geminin tayfaları alış veriş için karaya çıkmıştı. Önce aralarına karışarak girsem diye düşündüm ama pek mümkün görünmedi. Tayfaların ellerindeki dolu sepetlerle gemiye gitmelerini bekledikten sonra en yakın manavdan bir sepet temin edip içine sebzeler doldurdum ve koşarak sahile geldim. Güya önden gidenleri kaçırmış gibi telaşla bir sandala atladım. Rolümü o kadar mahâretle yapıyordum ki iskeledeki kontrol görevlisi askerler şaşırmış, alık alık bakıyorlardı. Beni götüren sandalcının bile şaşkınlıktan eli ayağına dolaşmıştı. Ben ise sözde telaşla gemiye doğru seslenirken bir taraftan da sandalcıya acele etmesi için Fransızca küfürler yağdırıyordum.

Daha gemiye yanaşırken atladım ve koşarak güverteye çıktım. Bura-yaya kadar her şey yolunda gitmişti. Şimdi vapurdakilere bir şeyler uydurmalıydım. İlk karşıma çıkan Rum kamarota *-ki aynı zamanda geminin kontrol sorumlusu imiş-* Rumca konuşarak; Ermeni muhâciri olduğumu, İzmir'deki tüm mallarımın Türkler tarafından yağmalandığını, şimdi de beş parasız vaziyette İstanbul'a gittiğimi anlattım ve beni himaye etmesini rica ettim. İkimiz de bir müddet Türkler hakkında atıp tuttuktan sonra beni kendi kamarasına götürdü.

Nihayet vapur kalktı. Fransız bayrağı altında Türk vatanına doğru akıyorduk. İzmir'e yanaşmaya başladığımızda daha fazla kendimi tutamadım ve gözyaşlarına boğuldum. "Ah, mübârek vatan! Sen kurtuldun ya... Sana kavuştum ya..."

DENİZİN ORTASINDA BİR KERBELÂ²⁸⁹

Darıca açıklarında motorla İzmit'e harp malzemesi naklederken Yunan torpidoları tarafından esir edildik. Yakalandığımda, motorda benden ayrı beş arkadaş daha vardı. Evvela "Dafni" namındaki askeri bir vapurda beş gün boyunca dövülüp hakaretler edilerek hapsedildik; ardından "Averof" zırhlısına getirildik. Burada da on üç gün boyunca ağır ve türlü işkencelere tâbi tutulduktan sonra Mudanya kumandanlığına teslim edildik. Burası gayet pis ve küçük olduğu gibi hücrelerde, alabileceğinin kat kat fazlası esir; aç ve susuz, perîşan halde idik. Her gün bin türlü hakaretlerle ve dövülerek, belki bir hayvana lâyük olan angarya altında eziliyorduk. Yetmezmiş gibi zavallı esirlerin sırtından kırbacı bir an olsun eksik etmiyorlardı. Mudanya hapishanesinde iki buçuk ay bu vaziyette mahkeme edilmeden tutuldum. Sadece Mudanya'da, 15-20 civarında sivil insanın işkence altında can verdiğini gördüm.²⁹⁰

Mudanya iskelesinde de yirmi dört saat yağmur altında tutulduktan sonra 40 İslâm esiri ile birlikte bir vapurun gayet pis ambarına kapatıldık. Aç bırakılarak devam eden iki gün iki gecelik bir yolculuğun ardından İzmir'e çıkarıldık. Rum ve Yunanlılara teşhir edilip çarşı pazarda doluşturılıp yüzümüze tükürtüldü. Üzerimize patlıcan, domates ve çürük yumurta atırılıp elbiselerimiz kirletildi. Kordona toplanmış olan bu kalabalık adeta çıldırmış gibiydi. Ellerine ne geçerse üzerimize atıyorlar; "Bunları bize teslim edin, biz öldürelim!" diye bağıyorlardı. Bütün bu hakaret ve eziyetlerin ardından bu defa da başımızdaki askerlerin türlü hakaretleriyle geçici ikametgâhımız olan "Tepecik Esir Karargâhı"na götürüldük. Burada da aralıksız devam eden on iki günlük eziyet ve

²⁸⁹ Yunan İllerinde Zavallı Esirlerimiz, Matbuat ve İstihbarât Müdüriyet-i Umûmiyesi, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul-1978

²⁹⁰ Vaniköyü'nden Merhum Mustafa Paşa'nın Torunu Ali Sami

işkencenin ardından tekrar İzmir limanına getirilerek *Atina* yakınlarındaki “*Lutiye Esir Karargâhı*”na sevk edildik.²⁹¹

Vapura bindirilmiştik. İster kaptanın gaddarlığı ister başımızdakilerin zalimliği deyin; vapurda su olduğunu kesin olarak bildiğimiz halde “*Vapurda su yoktur.*” dediler. Yetmezmiş gibi hepimizi ambara indirip merdivenleri de kaldırarak Pire iskelesine çıkıncaya kadar üç gün boyunca, “*Kerbelâ Vak’ası*”nı unuttururcasına; bir katre su vermedikleri gibi “*su...*” diyen olursa da fena halde döverek her türlü tehdit ve mezalimi yapmaktan çekinmediler. Vapurda gelirken Makedonya ve Trakya Müslümanları aleyhindeki imhâ siyaseti için, rehine namıyla Milos adasına nakledilen 2000 Trakyalıdan 675 bedbahtın vapurdan denize atıldığını üzüntüyle haber aldık. Kalanları da İzzeddin Kalesine kapatıp açlık ve susuzluktan ölmeye terk ettiler.²⁹²

□aked□ayada □eri □ekilen □smanlı □irli□i

Pire’deki iskeleden hareketimizden itibaren yol boyunca ahalinin hakaretlerine maruz kalarak karargâha götürüldük. Bir hafta kadar açıkta yatıp kalktık. Geçen zaman zarfında bir lokma ekmek dahi verilmedi. En ufak ihtiyacımız için dahi para istiyorlar, gaflet edip elimi kesesine atan olursa da neyi var neyi yok yağmıyorlardı. Su temin etmek adeta imkânsızdı. İhtiyacımız olan suyu, bin bir eziyetle ve yüksek paralarla

²⁹¹ Eskişehir Dede Mahallesi Muhtarı Hâfız Ahmet

²⁹² Edremit Ceza Riyâsetinden müstafi Davavekili Faik Kemal

temin ediyorduk. Fakir esirlerimiz ise bundan da mahrum kalmış ve birçoğu dizanteri hastalığından vefat etmiştir.²⁹³ Dayak veya zehirlenme neticesi vefat edenler de olmakla birlikte, esirleri daha ziyade dizanteri hastalığı bitirmiştir. Herkes gibi hastalığa yakalananlar da çamur içinde yatar, hastaneye götürülmezdi. Zaten hastaneye gidip de sağ dönen hiç olmadı. Bazen günde on civarında ölüm vak'ası meydana geliyordu. Öyle ki bir vakit sonra; kapatıldığımız karargâhın yanında, büyük bir mezarlık meydana geldi. İnsan hayatının devamına hizmet etmekten uzak keyfiyetteki bir parça ekmek veya katık için saatlerce yağmur altında ıslanmak ve uzun mesafelerden sırtla odun, su ve sair taşımak, türlü sövüp saymalara muhatap olmak ve umumiyetle dayak yemek mecburiyeti vardı.²⁹⁴

Bizim kafile, hesapsız dayak, zulüm ve işkence görmekteydi. Hatta 35 arkadaşımı beni, bir gece ipe her iki kollarımızı gayet sıkı bağlayıp birbirimize raptederek sırasıyla yoruluncaya kadar dövdüler. Daha Lutiyi Karargâhı'na getirilirken yolda elbiselerimiz, potin ve paralarımızı gasp edilmiş ve yalınayak, yarı çıplak vaziyette kendimizi karargâha zor atmıştık.²⁹⁵ Buraya ilk getirildiğimiz gün, başta büyük rütbeli subaylar olmak üzere; zorla, dövülerek ve işkence ile zavallı sivillerdeki altın yüzük, saat nev'inden para edebilecek her şeyi aldılar. Hatta yanımızda bulunan esir arkadaşlarımızdan bazılarının ağızlarındaki altın dişlerini dahi kasaturalarla söktüler.

Angarya namıyla, bacaklarımızı sıvatıp sırtımıza yüz kıyyelik tuz çuvalalarını yükletiyorlar; üzerine de birer Yunan keferesi binip arkadan gelen bir kişi de kamçı ile bacaklarımıza vuruyordu. Bacaklarımızdan akan kanlar, geçtiğimiz yolları kırmızıya boyamıştı. Tüm angaryayı bizlere yapturmalarına rağmen “İş görmüyorsunuz!” diyerek ayaklarımızdan bağlamak suretiyle meyve ağaçlarına asıyorlar; hırsları teskin oluncaya kadar dövüyorlardı. Aile fertlerimizi haberdar etmek gayesiyle yazdığımız mektupları “göndereceğiz” diyerek topladılar; fakat daha sonra hepsini gözümüzün önünde yaktılar. Aramızda bulunan hoca ve âlimleri aşağılayıp dövüyor; Ezân-ı Muhammedî'yi okutturmadıkları gibi, onlara da bize de ibadet fırsatı vermiyorlardı.²⁹⁶

²⁹³ Aksekili Hacı Hüseyinzâde Mehmet Nuri

²⁹⁴ Eskişehir Dârü'l Hilâfetü'l Âliyye Medresesi Müdürü Ali Osman

²⁹⁵ Sapançalı Hâfız Ahmet Hamdi

²⁹⁶ Karahisar'dan Mollazâde Hacı Ali Paşa'nın Oğlu Mümtaz Efendi

Lutiye Esir Karargâhu; Yenişehir şosesi ile Patras ve Selanik şimendiferleri arasında umuma ait bir tarla olup burası; Selanik deposundan ele geçirdikleri, “*Doksan üç Harbi*”ne şahit olmuş esik konik çadırlarla, Harbi Umûmi sonunda Fransızlar tarafından inşa edilerek bırakılmış dört pavyondan ibaret bir garnizondur. 2000 civarındaki toplam esirden 800 kadarı sivildir. Sekiz-on kadın da vardır. Esirler arasında; doksan yaşında ihtiyarlar, üç beş yaşında çocuklar, iki gözü kör âmâlar, yürümeye muktedir olamayan kötürümler ve emzikli olanlar vardı. Yirmi arkadaş iki çadıra sığıştık. Başlangıçta, ortalık yaz olduğundan çadırların yırtıklığına ve sağının solunun noksanlığına katlanıyorduk. Fakat havaların soğuması ve günlerce devam eden yağmurların başlamasıyla beraber, çadırlarımız hükmünü kaybetti; hepimiz su ve çamur içinde yatmaya başladık.

Karargâhta mükemmel bir su deposu ve çeşmeler vardı. Fakat esir bulunduğumuz süre zarfında bir defa bile aktığını görmedik. Suyun; borç ödenmediği için akmadığı bahanesiyle bizi defalarca soydular, fakat suyun aktığını gören olmadı. Yemek namına verilenleri yiyebilmek de ayrı bir işkenceydi. Verdikleri şey, bizim değil insan namını taşıyan herhangi bir canlımın yiyebileceği bir şey değildi. Bazen, paskalyaları veya bayramları şerefine etli yemek verirlerdi. Öküz etinden bir kaburgayı kazana atarlar ve saatlerce kaynatırlardı. Fakat bu etin kırmızılığı her ne hikmetse kaybolmazdı. Zavallı esirler hemen bu eti kapışırılar, çekiştire çekiştire yemeye gayret ederlerdi. Ertesi günü de bir ishaldir başlar ve çadırların etrafı takatten kesilip yerlere serilen insanlarla dolardı. Bir defasında, yan taraftaki bir çadırda hüviyetlerini bilemediğimiz üç hastanın vefat ettiğine şahit oldum.

Karargâhta, hasta yatıracak muntazam bir yer olmadığı gibi ilâç da yoktu. Ağırlaşıncaya kadar bekletilen hastalar nihayet hastaneye kaldırılır, üç gün sonra da ölmüş olarak geri dönerdi. Hastaneye götürülüp de iyileşerek dönen bir hasta gören yoktur. Hastaneye götürülen esirler, bodrum katındaki mermer zemine yatırılır ve bir-iki gün daha bekletilirdi. Ölürse ne âlâ, ölmezse sedyeyle aç bî ilâç bir odaya terk edilir ve adeta ölüme mahkûm edilirdi. Üç-beş gün sonra da mevta, cenaze arabası ile karargâha iade edilirdi. Çok nadir de olsa, eğer defin işleri bizlere bırakılırsa; aramızda para toplanır, odun tedarik edilerek ateş yakılır, su ısıtılarak cenaze gasil edilirdi. Nihayetinde, kefen yerine bulunabilecek bir bez parçasına sarılan cenazemizi, namazın ardından yan taraftaki mezarlığa defnederdik. Çoğu zaman olduğu gibi, eğer izin

verilmezse cenaze kokmaya başlayınca kadar öylece kalır, sonra alel acele yıkamadan ve kefensiz olarak gömülürdü.

Her gün bir bahane ile hadsiz insan, ölüyor veya öldürülüyordu. An-garya bahanesiyle kırk kişi götürülür, otuz ikisi döner. Erzak taşımaya diye otuz beş kişi götürürler on dokuz kişi döner. Geri gelmeyenler için; ya “*başka karargâha sevk edildi*” yahut da “*cephanelikte, şırada burada angar-yacı olarak alıkondu*” derler; ama onları bir daha gören olmazdı. Abdest-hane olarak; çadırlardan beş yüz metre uzakta, bir metre genişliğinde, on metre uzunluğunda derin çukurlar kazdırmışlardı. Geceleri, buraya birkaç kişi birleşip de gitmek gerekirdi. Teker teker gidildiği takdirde nöbetçiler çevirip soyuyorlar yahut da yağmurlu havaların çamur deryasında, oraya kadar gitmek meşakkatine bir de çukura düşmek âkibeti eklenirse –*ki bu-nun birkaç kere şahidi olduk*- pek feci oluyordu. Bir defasında Adapazarlı bir asker emeklisi ihtiyar bu çukura düş(ürül)müş ve boğulmuştu.

Bir gün bir süvari yanımızdaki şosedan geçerken tam önümüzde dur-du. “*İçinizde Afyon’dan gelen var mı?*” diye sordu. Biz de “*var*” dedik. Hemen tabancasını çekti ve ateş etti. Ben kendimi yanımızdaki dut ağacının ardına zor atabildim. Kurşun bize değmedi; ama ilerideki ça-dırda bir arkadaşın omzuna isabet etmiş. Anadolu paniğinden kurtula-bilen Yunan askerleri, her gün şimendiferle Trakya’ya sevk edilirken önümüzden geçerlerdi. Böyle günlerde, karargâhın hizasından geldikle-rinde devamlı tabanca atarlardı. Bereket versin attıkları isabet etmiyor. Sık yaşadığımız bir diğer hadise de şuydu. Fakir ve gerçekten acınacak vaziyette ayakta kalmaya çalışan çocukları götürüp Hıristiyan yapmaya çalışmalarıdır. Günlerce aç ve susuz bırakılan gençleri aramızdan çıkarıp papazlarına teslim ederlerdi. Götürülen bu gençler evvela güzellikle, olmadı zorla ve işkenceyle din değiştirmeye zorlanırdı.²⁹⁷

Verilen şeyler gıda mahiyetinde olmadığından günden güne kuvvet-ten düşmekte idik. Yetmezmiş gibi, karavana başına bırakmış oldukları Yunan neferi tarafından sövülmek ve bazı kere de tokatlanmak mecbu-riyetinde idik. Hatta bu nefer yemek alırken düzgün sıra olmadığımız bahanesiyle bir zavallı ihtiyarı odun ile pek feci dövmüştü. Günlerce, yaralarının tesiriyle kıvranan bu zavallı birkaç gün içinde vefat etti. He-le esirlerin asker kısmına uygulanan işkenceler fevk-at tahammül idi. Bu mezalime nihayet verilmesi hakkında lazım gelen yerlere şikâyetle

²⁹⁷ Edremitli Eczacı Muzaffer Süreyya

kusur etmediğimiz halde hiçbir netice alamadık. Bütün bu yaşananların hepsinden bahsedecek şekilde, esirlerce tanzim edilen ve 150 imzalı bir şikâyet dilekçesini ilgili daireye gönderilmek üzere Atina'da, Hollanda Sefaretindeki, “*Türk teb’asının haklarını korumakla görevli*” hariciye memurlarından “*Adis Efendi*”ye bir takrîr verilmişti. Ancak bu şikâyetlerimiz üstünkörü bir tahkikatla geçiştirildi.²⁹⁸

Son günlerde, etrafımızdaki Yunanlı subay ve askerlerde devamlı surette bir “*ihtilâl*” gerginliği var. Herkes endişeli ve olacak kötü şeyleri bekler gibi. Bu mevzu ile alâkalı arz edeceğim şu levha kadar gülünç ve zelil bir sahne hiçbir milletin tarihinde görülmemiştir. Kral Konstantin ve meclisini ıskat eden Venizelosçu ihtilâl kuvvetlerinin gönderdiği uçağın, Atina’ya dehşet saçtığı günün ertesinde, İhtilal askerlerinin Atina’ya gelmekte olduğuna dair yayılan bir şâyia üzerine, dünyaya meydan okuyan Atina palikaryaları girecek delik aramaya başladılar. Harbiye Nezareti memurları, hatta kapının önünde nöbet tutan süngülü asker de kurtuluşu firarda bulmuş ve koskoca Harbiye Nezâreti birkaç saat boyunca; nezâretin defter ve dosyalarını taşımak için angaryaya getirilen Türk esirlerinin elinde kalmış. Ortada Yunanlı namına kimseyi görmeyen kahraman Türk esirleri, bütün daire kapılarını kilitleyerek anahtarları ceplerine koyarak esir karargâhına dönmüşler.²⁹⁹

Nihayet genel aflu 1 Nisan 339’da tahliye olunarak Atina’ya iki saat mesafedeki “*Kodi Kışlası*”na getirildik. Orada, misilleme olmak üzere; “*Sizin hükümetiniz bizim esirlere angarya işletiyorlar*” diyerek tam bir ay ormandaki ağaçların diplerini kazdırdılar. Daha birtakım eziyetler ederek geçen günlerden sonra kollarım bağlı olarak vapura bindirdiler. Kısa bir yolculuğun ardından İstanbul’a, sevinç gözyaşlarımızla ıslattığımız mübarek vatan toprağına, ayak bastık.

Hamdolsun biz esirler kurtulduk. Fakat şimdi oradaki *İslâmlar** kalmışlardır ki o biçârelerin ümitleri; Allah(c.c)’ın korumasına, nazarları da milletimizin ve kurtarıcı devlet adamlarımızın icraat ve teşebbüslerine çevrilmiştir. Bu vaziyetin de gazeteler aksetmesini cümlelerime ilâve eylerim.³⁰⁰

²⁹⁸ Ahıskalı Hasan Efendinin Oğlu Davavekili Ahmet

²⁹⁹ Edremit Ceza Riyâsetinden müstafi Davavekili Faik Kemal

³⁰⁰ Eskişehir Dârü’l Hilâfetü’l Âliyye Medresesi Müdürü Ali Osman

* Bilhassa, Girit Adası ve Batı Trakya’da mübadele harici bırakılan Müslüman Türkler (Y.N.)

NETİCE-İ KELÂM

Çocuklar, dinledikleri ninnilerin rüyâsını görürler!³⁰¹

*Uyu yavrum! Uyanacak günler var,
Eli dostu gözetecek günler var,
Baban şehit, izlerinde ünler var,
Bu izlerde sen de dolaş ninni!
Sen ağlama, ben ağlayım ninni
Uyu yavrum! Yine şimşek çakıyor
Şehit baban bulutlardan bakıyor
Yarasından kızıl kanlar akıyor
O yarayı dır bağlayım ninni
Sen ağlama, ben ağlayım ninni...*

Ziya Gökalp

Biz rüyâları gerçekleştirmek için dünyaya geldik!³⁰²

Aradan çok uzun yıllar geçti. 1990'lı yılların başındayız.

*Önden giden atlılar;
Issız sıcak çölleri
Karşı karlı dağları
Çoktan aşıp gittiler
Kayboldular uzakta...
Ne güzel atlar bunlar
Bunca yol çiğnediler
Çiçek çiğnemediler...³⁰³*

“Bu hareket; yazılacak ve üzerinde durulacak bir ‘hâdise’dir. Birkaç düzine karasevdalı, kimsenin düşünmediği ve akıl edemediği bir

³⁰¹ M. Selahattin Şimşek (Ali Tokul; Akasya Hikâyeleri, İstanbul-2007 sh.42)

³⁰² Cengiz Aytmatov; Cengiz Han’a Küsen Bulut, İstanbul-1995 sh.11

³⁰³ Osman SARI; Önden Giden Atlılar, İstanbul-1995

dönemde; ‘hasret’ ve ‘hicran’ mülâhazalarına takılmadan, ‘gurbet’ ve ‘yâd eller’ demeden, hedefleri olan ‘Hakk rızâsı’ için açıldılar dört bir yana; azimli, kararlı ve güvenle dopdolu olarak... ‘Girdik reh-i sevdaya cünûmuz’ (Nigârî) deyip yürüdüler mağriplere, maşrıklara...

Bu uçup gidiş; talihsiz bir dönemde rüyalarına giren yalancı bir dünya güzelinin arkasına düşüp bir ömür boyu ‘hayâl’ avlamış, hicrân yaşamış ve kendi benliğinden uzaklaşmış; ama hiçbir zaman menzil-i maksûda ulaşmamış o toy sevdalılarının gidişi gibi değildi. Bu gidiş yürekten; his, şuur ve irâde ayaklı; ihlâs ve samimiyet derinlikli bir gidişti. Siz isterseniz buna; İmanı, her zamanki dinamikleri; Aşk-u şevki, tabii hâlleri; Adanmışlığı, mefkûreleri; Sonsuz Nur’u, rehberleri bilen ve Candan ve canândan geçmişlerin kendilerini dünyaya anlatma cehdi de diyebilirsiniz. Evet, bunlar; ne kendilerine takıldı ne de önlerini kesen engeller karşısında dize geldiler...

Onlar yürüdü, yollar övündü; ruhâniler sevindi ve tabii şeytanlar da dövündü! Onlar yürüdüler; ne atları vardı ne de cephaneleri. Güç kaynakları; sinelerinde, mağmalar gibi köpürüp duran o müthiş iman ve heyecan; ufuklarında, insanlığın mutluluğu ve tabii rıza ve rıdvan; bahtları, sahâbi ve havârî bahtına eş; ismet ve iffetleriyle de ruhânilerle kardeş... Destanlık bir mevzu ve solmayan birer hâtıra oldular. Bu aydınlık ruhları kime benzetirsek benzetelim; onların neşrettiği nurlar sayesinde, kupkuru çöller İrem bağlarına döndü. Pek çok kömür ruh, elmasa inkılâp etti. Taştan topraktan tabiatlar, altın ve gümüş olmak pâyesine yükseldi. İnsanlık; geçmişte milletimizi hep gülen yüzü ve gülen talihî ile tanıdı. İşte bu, günümüzde de bir kez daha niye olmasın ki? Kaldı ki daha şimdiden; bu mefkûre muhâcirlerinin uğradığı hemen her yerde, insanlar arasında adeta bir sevgi seli çağlamaya başladı bile”³⁰⁴

(Onların) her biri birer alperendi. Asırlardır; türbelerine nur yağan Sarı Saltık’ların, Karaca Ahmet’lerin, Akşemseddin’lerin torunlarıydı bunlar.³⁰⁵ Bu idealist, bu fedakâr insanlar, bu genç öğretmenler; bir gün gelecek, Türk tarihinin yüce insanları olarak anılacaklar.³⁰⁶ (Onlardan birine) *keyfin nasıl?* diye sorduğumda, arkadaşları kıkırdadılar. *Petersburg*’u çok seviyordu. Öğrencileriyle de etle tırnak gibi olmuştu... Kısacası her şey iyiydi,

³⁰⁴ M. Fethullah GÜLEN (Ali Tokul; a.g.e sh. 108-112.)

³⁰⁵ Prof. Dr. Ümit Meriç YAZAN (Ali Tokul; a.g.e sh. 11.)

³⁰⁶ Aydın BOLAK (Ali Tokul; a.g.e sh. 11.)

hoştu; ama annesini çok özlüyordu. O kadar çok özlüyordu ki bu “*ana kızı*” hâli, arkadaşları arasında lâtife konusu olmuştu.³⁰⁷

Rüyâlardan destanlara sıçrayan kahramanlar

Myanmar’a inen bir uçak ve merdivenlerinde dikilen gencecik bir fidan! Elindeki çantasına sığdırdığı dünyalığıyla, gönlünde ummanlar gibi sevgisi ve gözlerinde, insanlığın günahlarına döktüğü gözyaşlarıyla... Adı Said veya Ömer ne fark eder! Kim bilir? Belki de Myanmar’daki Esir Kampının şehitliğinde yatan Karadeniz Vapuru Çarkçısı Hussein Ahmed’in torunudur o!

Myanmar’ın Yangon şehrindeki Ufuk Koleji’nde görevli Ömer öğretmen, ülkenin haritasını değiştiren Nargis fırtınası sonrasını anlatıyor:

– Bu zararlar çok önemli değil. Kolayca telâfi edebiliriz. Asıl üzüldüğüm şey uçan çatıdan içeri giren yağmur sularının; 26 Mayıs’ta başlayacak yeni öğretim yılında çocuklara dağıtacağımız kitaplara zarar vermesi! Şimdi çocuklara ne okutacağız?

Fırtınayı ailesiyle birlikte göğüsleyen Said öğretmen alıyor sözü:

– Fırtına diner dinmez yola devrilen ağaçların, telefon direklerinin ve elektrik tellerinin, kâh altından kâh üstünden geçerek okula geldik. Hiç-birimizde cep telefonu olmamasına ve buradaki Telekom altyapısı çökmüş olmasına rağmen sanki sözleşmiş gibi hepimiz ana kampüste buluşmuştuk. Bazı arkadaşlar hasar tespit çalışmaları yaparken bazıları da hemen okulun yolunu açmaya başladılar.

Çağatay öğretmen ise, kasırganın ardından; öğrencileriyle tekrar buluştuğu Perşembe günü, bayram yaşamış kadar sevindiğini anlatıyor. Çağatay öğretmen, “Hepsinin sağ ve sağlıklı olduğunu görmek o kadar güzeldi ki” derken öğrencileri onu, o da öğrencilerini hasretle kucaklıyordu...

Artık; yüzlerce Mehmede mezar olan vagonları çeken Teplushki’lerin olmadığı buzlar ülkesi St. Petersburg’a bir başka uçak iniyor. Merdivenlerinde, önündeki buzlarla kaplı şehre değil; adeta, sevdâlısı olduğu Cennet bahçelerine bakan bir başka Ahmet veya... Dur bakayım, neydi onun adı? Hah! Yusuf tu yahu bilemedim birden. Hani şu Edirneli, solgun yüzlü, mangal yürekli, gencecik öğretmen! Yanı başındaki mi? O da; en az eşi kadar inanmış bir Hatice, bir Ayşe belki de... Hani gelirken uçaktan gördükleri karlarla kaplı derin vadinin

³⁰⁷ Gülay GÖKTÜRK (*Ali Tokul; a.g.e sh. 20.*)

bir köşesinde donarak ölen “Ousun Keupru(lü) Moustafa Redjeb”in yüzünü göremediği oğlu Râmis vardı ya; işte onun torunu ve gelini onlar... Neden olmasın!

Gerçekten de; kendisine bunca yıl hizmet eden bedeni hiç böyle bir soğukla tanışmamıştı bugüne kadar. Uçaktan inip taksiye bininceye kadar geçen o kısa sürede; donmak suretiyle ölünebileceğine, işte o zaman inandı. Okulu geziyorlardı. Harâretin, -40 derecelerde seyretmesine rağmen çalışmayan kaloriferleri ve ne zaman geleceği belirsiz elektriği görünce; bir an, ‘yaşanmaz burada!’ diye bir isyan kıpırdandı içinde.

Gün akşama dönerken misâfir edileceği eve hareket ettiler. Biraz sonra odanın kapısında, elinde çay tepsisiyle ev sahibinin oğlu belirdi. Sarı saçları ve masmavi gözleriyle tam da buraların çocuğuydu. Çayı uzatırken; ‘Ben Türkçe biliyorum’ dedi. Misafir de ‘Biraz konuş o zaman’ deyince; çocuk, sanki gündüz aklından geçen o isyanı keşfetmişçesine, masmavi gözlerini misafirin gözlerine mıhlayıp; ‘İstemez misin?’ dedi ve devam etti: ‘Dünya onların âhiret bizim olsun!’³⁰⁸

Şu Ufa’ya giden Belletmen Ali’yi mi sordunuz? O, biraz daha kuzeydoğudaki Vetluga kampından kaçmaya çalışırken şehit edilen “Kharpout(lu) Mehmed Mouhed’in torunudur”, desek...

Tanzanya’da “*Dâriis- Selâm*”da bir öğrenci evine konuk oluyoruz. “*Nur yüzlü siyah inciler*” dizilmiş; Türk ağabeyleriyle nasıl tanıştıklarını Türkçe kelimelerle anlatıyorlar. Siyah inci Hassan, “*maklûbe*” yapıyor iftar için; tıpkı Türk ağabeylerinden öğrendiği gibi...

Güney Amerika’ya giden Çanakkaleli Mustafa, elinden tuttuğu Şilili gençlere, ötelere bir iklimin esintisini fısıldıyor adeta. Sonra... Daha evleneli sekiz gün olmuş bir başka çift geliyor ekranlara. İki genç öğretmen... Takdirinden âciz olduğumuz bir civanmertlik göstermiş ve o kutlu gâye için Kenya’nın yollarını tutmuşlar. Damat, Çanakkale cephesindeki Kınalı Hasan’ı yâd edercesine; “*annelerimiz kınaladı bizi de öyle gönderdi bu topraklara! Toprakları kutsal yapan niyetlerle çıktık hicarete*” diyor. Eşi ise “*Sakın kimse; aman oraya gidersem ne olur endişesine kapılmam, burada bizi bekleyen binlerce göz var; arkanıza bakmadan gelin*” diyerek yıllarca hayalini kurduğu bir göreve başladığını anlatıyor.

Çin sınırında, Kırgızistan’ın Karakol şehrinde Türk Lisesi’ndeyiz... Öğrencileri ona “*Kınalı Öğretmen*” adını vermiş. Kınalı öğretmen İsmail,

³⁰⁸ Ali TOKUL; a.g.e., sh. 35.

Sorgun'un Y... Köyünden. Zorlu ve uzunca bir yolculuğun ardından İsmail ile başbaşayız. Soruyorum:

– Öğrenciler sana “Kınalı Öğretmen” diyormuş?

Susuyor... Tevazuunun kanatları altında bir garip heyecanlanmada susuyor. Sonra, hafiften bir ses duyuluyor:

– Adım İsmail. Çanakkale'deki meşhür Kınalı Hasan'ın köylüsüyüm. Köyün en zengini Hüseyin Ağa'nın oğlu Hasan hani. Onlar aslında üç kardeş idiler. Hasan, İsmail ve Mustafa...

Üç kınalı kardeşin köyden ilk ayrılıkları Balkan Harbi'ne olur. Sonrası malûm; “Cepheden cepheye yol soran” Mehmedlerin, 1. Cihan Harbi ile ve nihayet Kurtuluş Savaşı'yla imtihanı.

Civanmerd Türk Milletinin hafızasına nakşolunan “Kınalı Hasan” ve Mustafa Çanakkale'de yatıyor şimdi. Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunanlılara esir düşerek Atina'ya götürülen İsmail ise 1929'da kurtulduğu esâretten evine döndüğünde anne ve babasını köyün mezarlığında bulacaktır. Selvi Ana ve Hüseyin Ağa, peşi sıra gelen evlat acısına daha fazla tahammül edememiştir.

İsmail evine dönmüştür dönmesine lâkin han hanüman, çift çubuk tarla, bahçe hep köylülerce işgal edilmiştir. Anadolu'nun yokluk yıllarıdır. Açlık, yağmacılık ve eşkıyalık, alevsiz dumansız bir yangın gibi kasıp kavurmaktadır ülkeyi. Kınalı üç kardeşin İsmail'i pes etmez, mücadele eder, evini ve arazilerin bir bölümünü geri alır. Evlenir. Üç oğlu olur. Çanakkale'de bıraktığı kardeşlerinin adını kor İsmail:

Hasan, Mustafa ve bir de Yusuf.

Dedik ya, o yıllarda ayakta kalmak zordur. 1938'de önce İsmail vefat eder, birkaç ay sonra da hanımı... Geride üç yetim kalmıştır. Mustafa iki yaşında, Yusuf beşindedir. En büyükleri olan Hasan ise sekizini bile doldurmamış. Mevsim kıştır. Üç yetim, komşuların verdikleri ile karınlarını doyurmaya çalışırlar. Nedendir bilinmez, köylülerden hiçbiri yetimleri yanlarına almayı akıl edememiştir.

Yetimlerin en büyük korkusu, cılızca gülümseyen güneşin batışıyla başlar. Karanlık gecelere ve soğuğa karşı tutunabilmek için birbirlerine daha bir sokulurlar. Günün ilk ışıklarıyla birlikte sokağa fırlayan yetimlerin Mustafa'sı bir sabah uyanmayiverir. Defalarca oyuna çağırdıkları Mustafa'nın hiç ses vermemesi üzerine o gün iki kişi çıkarlar sokağa.

Eksiğin fark edilmesi birkaç günü bulur ve ilk o vakit, daha bir akıllı düşünmeye başlar köylüler. Komşu köydeki yakınlarla haber verilir ve kalan iki fidan bir kere daha ayrılır köyden.

Ne Yusuf ne de Hasan bir daha köye dönmezler. Kırgındırlar. Ara sıra köyün yamacına kadar getirdikleri oğullarına köyü uzaktan gösterirler ve:

– İşte şu karşığı köy bizim köyümüz, eskiden burada evimiz, tarlalarımız vardı. Şimdi bir metre yer bırakmadılar bize. Diyerek gözyaşı dökerler. Çünkü köylüler, geride kalanları paylaşmakta vakit kaybetmemiş ve helallik vaktini hüsrarla geçirip aynı unutkanlığın rüzgârında yitip gitmişlerdir.

...

Tanrı Dağları'nda gün batıyor. Isık Göl'den esen rüzgârlar daha bir esrük bu akşam. “Kıvalı öğretmen”in gözlerinden birkaç damla yaş süzülüyor; hepimiz, gecikmiş bir duanın hüznüyle sarmalanıyoruz. İsmail öğretmen, güç bela tamamlıyor cümlelerini:

– Hani Çanakale'den sağ dönen o Kıvalı İsmail'in gurbette kalan Yusuf'u var ya; işte ben onun oğluyum...³⁰⁹

***

Sudan'da, bir çöl gecesinin yarından sonrası... Serdiği seccâdesine kapanmış; “Ey Kimsesizler Kimsesi, tut elimden!” diye gözyaşı dökken Hâlis Hoca var ya! İşte onun büyük dedesi de üç kardeşti. Bir kardeş Yemen'de şahâdete erdi; diğeri, yani Hâlis'in dedesi, sağ bacağına Seddülbahir'de verdi. Bir de Cemâl vardı; o esir düştü. Mısır'daki Maadi Kampına götürdüler onu. Esâreti bitince de geri dönmedi Cemâl, ileriye yürüdü; ta Hartum'a geldi, Kalan ömrünü orada tamamladı. İşte Hâlis Hoca'nın yeni geldiği Hartum'da; yarın için, Camii El Kebir'de randevulaştığı Hartumlu Dr. Yousuf Fadel'in aslında büyük amcası Cemâl'in torunu olduğunu her ikisi de bilemezdi tabii... diye biten bir başka destanı işitirseniz bir gün; gecelerin, -sadece kutsîlerin agâh olduğu- en mahzun saatlerinde ellerini göğe açan ve kendi de gurbette kalmış “Yakub”ların döktüğü gözyaşlarında pırpırlanan Yusufuları hatırlayın;

Ah! O Mısır zindanlarında unutulmuş Yusufuları!

³⁰⁹ Harun TOKAK; Son Karakolda Bir Kıvalı Öğretmen, Yenişafak Gazetesi, 07 Kasım 2010

BİBLİYOGRAFYA

- AKGÖL, Eyüp Sabri; Bir Esirin Hâtıraları, İstanbul-1978
- AKGÜN, Seçil Karal - ULUĞTEKİN, Murat; Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a, Ankara-2000
- ALTINAY, Ahmet; Katran Kazanında Sterilize / *Bir Türk Subayının İngiliz Esir Kampında Üç Yılı*, İstanbul-2004
- APAK, Rahmi; Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, Ankara-1988
- ARIKAN, İbrahim; Osmanlı Ordusunda Bir Nefer / Bir Mehmetçiğin Çanak-kale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları, İstanbul-2010
- ATAMAN, Halil; Esâret Yılları, Niğde-1990
- BALCI, Dr. Ramazan; Tarihin Sarıkamış Duruşması, İstanbul-2005
- BİLKAN, Ali Fuat - ÇAKIR, Ömer; Harp Mecmuası, İstanbul-2004
- CEBECİOĞLU, Murat(*Hazırlayan*); Mehmet Asaf / Volga Kıyılarında ve Muhtıra / *Esaret, Hatıra ve Maceraları*, İzmir-1994
- ÇÖL, Emin; Çanakkale – Sina Savaşları, Ankara-1977
- EMİRCAN, Abdülali - GERGER, Mehmet Emin; Büyük Ermenistan Hayâli ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti, İstanbul-1992
- ERDOĞAN, Fahreddin; Türk Elllerinde Hatıralarım, Ankara-1954
- GEDİKLİ, Dr. Yusuf; Cephe ve Esâret Hâtıraları, İstanbul-2009
- GÖRGÜN, Bedrettin (*Hazırlayan*); Hasan Basri Efendi / Bir Gemi Kâtibinin Esâret Hâtıraları, İstanbul-2009
- GÖZE, Ergun; Rusya'da Üç Esâret Yılı, İstanbul-1989
- HİÇYILMAZ, Ergun; Esir Kampları / *Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?*, İstanbul-2001
- İHSAN LÂTİF, Bir Serancâm-ı Harp, 1000 Temel Eser, Ankara-1988
- İRFANOĞLU, Ahmet Rıza(*Hazırlayan*); Allahüekber Dağlarından Sibiryaya / İrfanoğlu İsmail Efendi'nin Esâret Hatıraları, İstanbul-2004
- İYBAR, Tahsin; Sibiryadan Serendib'e, Ankara-1950
- KEYKURUN; Naki; Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920), Ankara-1998
- MİMAROĞLU, Mustafa Reşat; Gördüklerim ve Geçirdiklerim, II. Kitap, Ankara-1946

- ORBAY, Rauf; Cehennem Değirmeni / Siyasi Hatıralarım -2, İstanbul -1993
- OZULU, Abdulkadir; Hatıra Defterimdir (*Çorumlu Mustafa Tütiüncü*), Çorum-2006
- ÖKLEM, Necdet; İhsan Paşanın Anıları, 1. Cihan Savaşı ve Sarıkamış / *Sibirya'da Esaretten Kaçış*, İzmir-1985
- ÖLÇEN, Mehmet Arif; Vetluga Irmağı / *Çarlık Rusya'sında bir Türk Savaş Tutsağının Anıları 1916-1918*, Ankara-1994
- ÖNDER, Cahit; Yaşayan Çanakaleli Muharıpler, İstanbul-1981
- ÖZALP, Ö. Hakan(*Hazırlayan*); Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları, İstanbul-2002
- ÖZUYAR, Ali; Knockaloe ve Meçhul Türkler, İstanbul-2008
- SAMİH; Aziz; Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları (*Zivin'den Peteriç'e*), Ankara-1934
- SEFERCİOĞLU, Nejat (*Hazırlayan*); Yunan İllerinde Zavallı Esirlerimiz, Matbuat ve İstihbarât Müdüriyet-i Umûmiyesi, İstanbul-1978
- SERHADOĞLU, M. Rıza; Savaşçı Doktorun İzinde, İstanbul-2005
- SEYHUN, Mehmet Arif; Katıldığım Dört Savaş ve Yaşam Öyküm, Ankara-2000
- SÖNMEZ, Prof. Dr. Bingür- YILDIZ, Reyhan; Ateşe Dönen Dünya; Sibirya, İstanbul-2008
- SÜLEYMAN NAZİF; Firâk-ı Irak, İstanbul-1979
- ŞİMŞİR, Bilal N.; Malta Sürgünleri, İstanbul-1976
- TAŞER, Mustafa Fevzi; Cepheden Cepheye-Esâretten Esârete, Ankara-2000
- TAŞKIRAN, Cemaleddin; Ana Ben Ölmedim, İstanbul-2001
- TOGAN, Zeki Velidi; Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul-1981
- TONGUÇ, Faik; Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hatıraları, İstanbul-2001
- TUĞAÇ, Hüsametdin; Bir Neslin Dramı / *Kafkas Cephesinden Çarlık Rusya'sında Tutsaklıktan Anılar*, İstanbul-1995
- TÜRKMEN, Zekeriya; İngiliz Kemal / *Millî Mücadele Dönemi Hatıraları*, Ankara-2000
- VARLIK, M. Bülent(*Hazırlayan*); Başkâtipzâde Râgıp Bey, Tarih-i Hayatım, Ankara-1996
- YARAR, Hülya- DELİOĞLU, Mustafa; (Milli Sav. Bak.)Cepheden Mektuplar, Ankara-1999
- YERGÖK, Tuğg. Ziya; Sarıkamıştan Esârete, İstanbul-2005